

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

***СТАТИСТИЧНІ МЕТОДИ В УПРАВЛІННІ
РОЗВИТКОМ РЕГІОНУ***

За загальною редакцією кандидата економічних наук,
професора А. З. Підгорного

МОНОГРАФІЯ

Одеса

2016

УДК 311.313

C78

*Рекомендовано Вченою радою Одеського національного економічного
університету (протокол № 8 від 25 травня 2016 р.)*

Рецензенти:

Ковальов А. І., доктор економічних наук, професор

Кравченко В. О., кандидат економічних наук, професор

Статистичні методи в управлінні розвитком регіону: Монографія // За заг. ред.
канд. економ. наук, професора А. З. Підгорного – Одеса : ФОП Гуляєва В.М.,
2016. – 218 с.

У роботі розглянуто наукові результати та напрацювання членів кафедри статистики Одеського національного економічного університету, отримані в процесі виконання комплексної науково-дослідної роботи за темою «Удосконалення методології статистичного оцінювання розвитку регіону».

У монографії пропонувані наукові результати вдосконалення статистичних методів аналізу соціально-економічних процесів на регіональному рівні, які дозволяють формулювати реальні кількісні висновки й рекомендації практичного характеру, необхідні для сучасного стану економічних реформ.

Рекомендується для студентів, аспірантів, викладачів та науковців, що досліджують проблеми статистичного оцінювання розвитку соціально-економічних процесів на макро- та на макрорівні.

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1	
Статистичне дослідження соціально-демографічних процесів	7
1.1. Історичні аспекти розвитку методології вивчення демографічних процесів та життєвого потенціалу населення.	7
1.2. Оцінка стану та динаміки людського розвитку	34
Розділ 2	
Моделювання макроекономічних процесів та пропорційності розвитку економіки	54
2.1. Методологічні основи дослідження діяльності нефінансових корпорацій	54
2.2. Заощадження як об'єкт статистичного вивчення.	66
Розділ 3	
Методологічні проблеми статистичного оцінювання бізнесу.	84
3.1. Статистичний моніторинг фінансових результатів	84
3.2. Методологія статистичних досліджень регіонального ринку нерухомості	100
3.3. Теорія та інструменти управління ризиками	127
3.4. Особливості методології аналізу підприємницьких ризиків	167
3.5. Методологічні засади статистичного оцінювання сфери туризму	181
3.6. Дослідження відтворення основного виробничого капіталу промисловості	204

ПЕРЕДМОВА

У монографії висвітлено результати наукових досліджень, спрямованих на вдосконалення статистичних методів аналізу та прогнозування соціально-економічних процесів на рівні регіону. Результати дослідження мали стати базою для розробки нових методичних підходів у статистичному аналізі, пов'язаних із переходом економіки країни до ринкових відносин.

Основними завданнями дослідження були: розробка методології розрахунку втрат життєвого потенціалу населення на основі регіональних таблиць смертності; статистичне оцінювання динаміки та регіональних особливостей людського розвитку в Україні; дослідження стану та розвитку сектора нефінансових корпорацій та визначення його місця серед секторів економіки України на всіх стадіях відтворення; розробка методики поетапного дослідження національного заощадження; здійснювання статистичної оцінки фінансових результатів діяльності підприємств Одеської області; статистичне оцінювання ефективності функціонування ринку нерухомості України; удосконалення методології статистичного оцінювання ризиків; удосконалення статистичної методології оцінювання соціально-економічних процесів.

Перший розділ досліджень присвячений розгляду проблем статистичного оцінювання життєвого потенціалу населення та критичному розгляду історичних аспектів смертності. У ньому розглянуто проблеми статистичного оцінювання рівня бідності населення. Також даний розділ містить статистичне дослідження динаміки та регіональних особливостей людського розвитку в Україні та результати проведеного порівняльного аналізу відповідних процесів у нашій країні та країнах близького та далекого зарубіжжя.

У другому розділі роботи проведено статистичне оцінювання найважливіших макроекономічних процесів. Визначено місце сектора нефінансових корпорацій у результатах виробництва, розподілу, перерозподілу доходу та в показниках його використання в цілому по Україні. У розділі розглянуто статистичні аспекти аналізу процесів споживання та заощадження.

Здійснено дослідження впливу показників заощадження домашніх господарств на зміну валового внутрішнього продукту, національного доходу тощо.

У третьому розділі роботи продемонстровано розроблений комплексний підхід до статистичної оцінки фінансових результатів діяльності підприємств Одеської області та побудовано авторегресійну модель фінансових результатів, визначено вплив факторів на їх зміну. Здійснено критичний аналіз методів оцінювання ризиків, перш за все, кількісних, обґрунтовано комплексний підхід до вибору методів та алгоритму їх використання та продемонстровано результати комплексної методики кількісного оцінювання ризиків. У розділі розглянуто напрямки статистичного оцінювання процесів на підприємствах сфери туризму. Викладено результати дослідження організаційно-економічного механізму відтворення основного виробничого капіталу в харчовій промисловості. Здійснено дослідження регіонального ринку нерухомості.

Основні теоретичні та практичні результати проведеного дослідження полягають у наступному:

- у рамках дослідження методології вивчення смертності розглянуто історичні аспекти та на основі регіональних таблиць смертності запропоновано алгоритм розрахунку втрат життєвого потенціалу населення;
- проаналізовано регіональні особливості людського розвитку в Україні та виявлено фактори, які цей розвиток стримують;
- досліджено стан та рівень розвитку нефінансових корпорацій України та визначено їх місце серед секторів економіки;
- розроблено методику поетапного статистичного дослідження національного заощадження;
- запропоновано алгоритм процедури статистичного оцінювання фінансових результатів діяльності підприємств Одеської області;
- обґрунтовано необхідність використання комплексу методів при оцінюванні ризиків та запропоновано інтегральну методику оцінювання ризиків машинобудівних підприємств;

- розроблено методологічні підходи до статистичного вивчення сфери туризму та запропоновано напрямки використання статистичних методів у залежності від наявної інформації;
- запропоновано алгоритм проведення статистичних досліджень ринку нерухомості;
- досліджено процеси відтворення основного капіталу в харчовій промисловості України.

Авторами складових частин колективної монографії є:

- 1.1 – канд. екон. наук, професор А. З. Підгорний;
канд. екон. наук, доцент К. В. Вітковська;
- 1.2 – канд. екон. наук, доцент Ю. О. Ольвінська;
- 2.1 – канд. екон. наук, професор А. З. Підгорний;
канд. екон. наук, доцент О. Г. Милашко;
- 2.2 – канд. екон. наук, викладач А. В. Піскун;
- 3.1 – канд. екон. наук, доцент Т. В. Погорелова;
канд. екон. наук, ст. науковий співробітник Т. С. Корольова;
- 3.2 – канд. екон. наук, доцент О. В. Самоєнкова;
- 3.3 – канд. екон. наук, викладач К. І. Тарасова;
- 3.4 – канд. екон. наук, доцент К. Д. Семенова;
- 3.5 – канд. екон. наук, доцент О. Г. Милашко;
- 3.6 – канд. екон. наук, ст. викладач І. Г. Готліб

Наприкінці хочеться виразити щиру подяку рецензентам даної наукової праці професорам Ковальову А. І. та Кравченко В. О. за ретельне відношення до викладеного матеріалу, цінні зауваження та поради, які сприяли суттєвому покращенню колективної монографії.

Канд. економ. наук,
професор А. З. Підгорний

РОЗДІЛ І.
СТАТИСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

1.1. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ
МЕТОДОЛОГІЇ ВИВЧЕННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ
ТА ЖИТТЄВОГО ПОТЕНЦІАЛУ НАСЕЛЕННЯ

Протягом декількох десятиріч в Україні спостерігаються несприятливі демографічні тенденції, сукупність яких характеризується як демографічна криза. Починаючи з 1991 р. Україна живе в умовах природного скорочення чисельності населення, яке відбувалося як за рахунок падіння народжуваності, так і за рахунок підвищення смертності. Стійка тенденція падіння народжуваності спостерігалася у період з 1987 по 2001 р. включно. За цей час загальний коефіцієнт народжуваності зменшився з 15,5 ‰ до 7,7 ‰, тобто у два рази, після чого почав підвищуватися і у 2014 р. сягнув значення 10,8‰. Що стосується смертності, то тут спостерігалася протилежна тенденція – загальний коефіцієнт смертності за цей час зріс з 11,1‰ до 15,3 ‰ у 2001 р. і продовжував підвищуватися, сягнувши значення 14,7‰ у 2014 р.

Тому єдиним категоричним імперативом для України є скорочування смертності, яка характеризується вкрай високим загальним її рівнем, значною диференціацією за віком, статтю та територіями, надзвичайно високою смертністю у порівнянні з іншими країнами як в цілому так і за окремими причинами. Зміни у структурі смертності за причинами обумовлюють необхідність систематичного удосконалення методологічних підходів до вивчення та аналізу смертності як в цілому, так і за окремими причинами.

Дослідженням проблем смертності займалися такі всесвітньо відомі вчені, як В.Паєвський, А.Мерков, А.Боярський, К.Шабуров, Р.Бирюкова. Серед

українських демографів слід відмітити Ю.Корчак-Чепурківського, В.Стешенко, Е.Лібанову, Н.Левчук, А.Стефановського та ін..

Не зменшуючи значення робіт вітчизняних науковців, варто зазначити, що дослідження проблеми смертності, зокрема за причинами є недостатньо глибокими та потребують подальшої розробки.

Україна тільки вступає у другий етап епідеміологічного переходу, коли вирішального значення набуває життєвоохоронна поведінка людей як важливий елемент їх образу життя. Характерними рисами другого етапу переходу є скорочення рівня смертності за причинами екзогенного характеру, перш за усе інфекційних хвороб. В той же час починається підвищення рівня захворюваності та смертності від хвороб системи кровообігу, новоутворень, нещасних випадків та інших хвороб, пов'язаних з забрудненням довкілля, індустріалізацією, збільшенням фізичного та психологічного навантаження, що веде до стресів, розладу психіки та поведінки.

Зміни у структурі смертності за причинами обумовлюють необхідність систематичного удосконалення методологічних підходів до вивчення та аналізу смертності зокрема за причинами.

Незважаючи на те, що смерть людини є таким же природним явищем, як й народження, вона завжди сприймалася людьми як дещо неприродне, особливе, трагічне, з чим необхідно боротися. Зусилля та знання багатьох поколінь були віддані боротьбі з хворобами за продовження тривалості життя людини. Така боротьба потребує знань природи, причин, умов життя людей, соціально-економічних, політичних та інших процесів, що відбуваються у суспільстві. Значні результати на цьому терені були досягнуті завдяки розвитку багатьох наук, серед яких почесне місце по праву займає статистика, яка забезпечила дослідників методологією та інформаційною базою для вивчення та аналізу смертності.

Статистика населення в цілому і статистика смертності зокрема почали свою історію з роботи англійця Джона Граунта (1620-1674) "Природні та політичні спостереження, ... зроблені на основі бюлетенів про смертність ...", що була опублікована в Лондоні у 1662 р. і стала основою наукової демографії.

За більш ніж 300-річну історію свого існування статистика накопичила значний досвід вивчення смертності, створила систему показників, розробила низку наукових методів, за допомогою яких забезпечується збір, обробка та аналіз смертності, що, в свою чергу, є базою для аналізу сучасної демографічної ситуації та тенденцій її розвитку, забезпечення адміністративних і дослідницьких потреб для розробки програм здоров'я людей, оцінки їх ефективності.

В арсеналі статистики смертності – система загальних, спеціальних і часткових коефіцієнтів для вимірювання рівня та динаміки смертності в цілому та за окремими групами населення, метод стандартизації, за допомогою якого забезпечується порівняння інтенсивності смертності окремих населень, усунення впливу структурних факторів.

Але кількісні індикатори рівня смертності та її динаміки не надають знань щодо рівня доживання окремих груп населення до певного віку, ймовірності прожити певний період часу, середньої очікуваної тривалості життя населення та інших показників, необхідних для характеристики як самої смертності, так і умов життя населення. Для розв'язання цієї проблеми статистика населення розробила метод, за допомогою якого можна одержати більш вичерпану картину смертності – це метод таблиць смертності (їх також називають таблицями дожиття або таблицями смертності і середньої очікуваної тривалості життя населення). Таблиці смертності представляють собою систему упорядкованих за віком та пов'язаних між собою чисел, які у своїй сукупності описують процес вимирання населення. За їх допомогою визначається скільки з числа народжених доживають до кожного наступного віку життя, скільки помирає не доживши до наступного віку, яка ймовірність для осіб кожного віку дожити або не дожити до наступного віку життя, яка середня тривалість

очікуваного життя для осіб кожного віку та низку інших біометричних характеристик населення.

Батьківщиною статистичного вивчення смертності взагалі і зокрема за допомогою таблиць смертності стала Англія. Саме тут зародилася школа статистиків, яка в історії науки одержала назву "політичної арифметики".

Перша спроба побудувати дещо подібне таблиці смертності належить Дж. Граунту, який по праву значиться засновником наукової демографії. Незважаючи на обмежену статистичну інформацію, яку він мав у своєму розпорядженні, Граунт виявив низку закономірностей природного руху населення, зокрема стійке співвідношення статей серед новонароджених. На підставі даних про числа померлих в Лондоні за 1629-1636 рр. з розподілом за причинами смерті він розрахував величини l_x для своєї таблиці. Це дозволило у майбутньому вважати Дж. Граунта засновником метода побудови таблиць смертності за сукупністю померлих. Цей метод у подальшому одержав назву *методу смертних списків*.

За цим методом таблиця будується виходячи лише із загального числа померлих у кожному віці за певний період часу, тобто числа померлих у кожному віці співвідносяться із загальним числом померлих. Але, зрозуміло, що число померлих у кожному віці знаходиться у тісному зв'язку з чисельністю тих, хто живе у цьому віці, а чисельність останніх, в свою чергу, залежить від кількості народжених. Щоб така таблиця надавала точну характеристику процесу вимирання населення, необхідно, щоб населення було стаціонарним, тобто щоб щорічне число народжених дорівнювало числу померлих протягом не менше 100 років при відсутності еміграції та імміграції. Якщо ж населення буде зростати, завдяки природному приросту та імміграції, таблиця буде відображати несприятливий порядок вимирання і, навпаки, при скороченні населення, смертність буде нижчою, ніж в дійсності. Не дивлячись на помилковість застосування методу смертних списків для нестационарного населення (якого реально не існує), цей метод одержав широке

розповсюдження і став методологічною передумовою для розвитку більш точних методів побудови таблиць смертності.

Уперше на помилковість співвідношення чисел померлих у кожному віці із загальним числом померлих звернув увагу відомий математик і статистик академік В.Я.Буняковський, який зробив значний внесок у методологію вивчення смертності в Росії. У своїй роботі "Досвід про закони смертності в Росії" він прийшов висновку, що для правильної побудови таблиці смертності числа померлих, розподілених за віковими групами, неправильно відносити до однієї величини померлих або народжених, а необхідно визначити відношення цих величин до тих значень народжених, до покоління яких належать померлі у даному віці. У цьому полягає сутність методу Буняковського.

Вихідним показником таких таблиць виступають величини d_x , які були розраховані автором як відношення числа померлих у віці "x" у даному році до півсуми народжених у даному і попередньому роках. На підставі чисел d_x , прийняв вихідне число народжених за 1000, автор визначив величини l_x , числа осіб, які доживають до віку $x+1$.

Метод Буняковського поклав початок нового етапу у методології вимірювання та аналізу інтенсивності смертності. Принципова різниця між методом смертних списків і методом Буняковського полягає у тому, що останній характеризує порядок вимирання реального населення, а не стаціонарного, як при використанні смертних списків.

Подальший розвиток методів побудови таблиць смертності пов'язаний з наявністю та якістю статистичної інформації щодо кількості померлих, народжених, чисельністю та статеві-віковою структурою населення. Такі дані стали доступними з 30-х років XIX ст., коли в більшості країн почали проводитися регулярні переписи населення. Значний внесок в теорію побудови таблиць смертності зробили відомі математики і статистики Лаплас, Галлей, Лейбніц, Ейлер. Удосконаленню та розвитку теорії і техніки демографічного метода побудови таблиць смертності сприяли роботи В.Фарра, А.Кетле, Л.А.Бертильона.

Отже, якщо розглядати історичний порядок розвитку методів побудови таблиць смертності та їх удосконалення, можна сказати, що вони виникали та удосконалювалися у такій послідовності:

1) побудова таблиць за сукупностями померлих з розподілом за віком;

2) побудова таблиць за сукупностями померлих з розподілом за віком і сукупностями народжених;

3) побудова таблиць за сукупностями померлих з розподілом за віком і сукупностями наявного населення з розподілом за віком.

Перші дві групи методів виконали свою історичну місію як базові та перехідні до більш точних сучасних методів. Методи, що відносяться до третьої групи, одержали назву *демографічних методів побудови таблиць смертності* і використовуються й сьогодні в різних модифікаціях.

Відомий радянський демограф А.Я.Боярський запропонував більш повну класифікацію методів побудови таблиць смертності, яка представлена на схемі 1.

Дана класифікація відрізняється від існуючих раніше, тим, що її автор, по-перше, виділив умовний та невизначений метод, по-друге, розподілив терміни «побічний» та «демографічний» методи побудови таблиць смертності, які раніше ототожнювались, по-третє, доповнив власними методами розрахунків.

Під *умовним методом* А.Я.Боярський мав на увазі такий метод побудови таблиць, результати якого вірні та, відповідно мають певний сенс лише в міру відповідності тим чи іншим припущенням. Ці припущення для *метода Граунта* співпадають з умовами гіпотези стаціонарного населення, а для *метода Ейлера* – з умовами гіпотези стабільного населення.

Засновником *прямого методу* побудови таблиць смертності був Лаплас, який запропонував у роботі «Досвід філософії теорії ймовірностей» (1816 р.) простий метод побудови таблиць смертності. Суть його полягає в тому, щоб просто рік за роком наглядати за деяким поколінням народжених – скільки з них помре в

кожному однолітньому інтервалі віку. Частка цих чисел у загальній кількості народжених і складе стовпчик d_x , а решту показників легко одержати з нього.

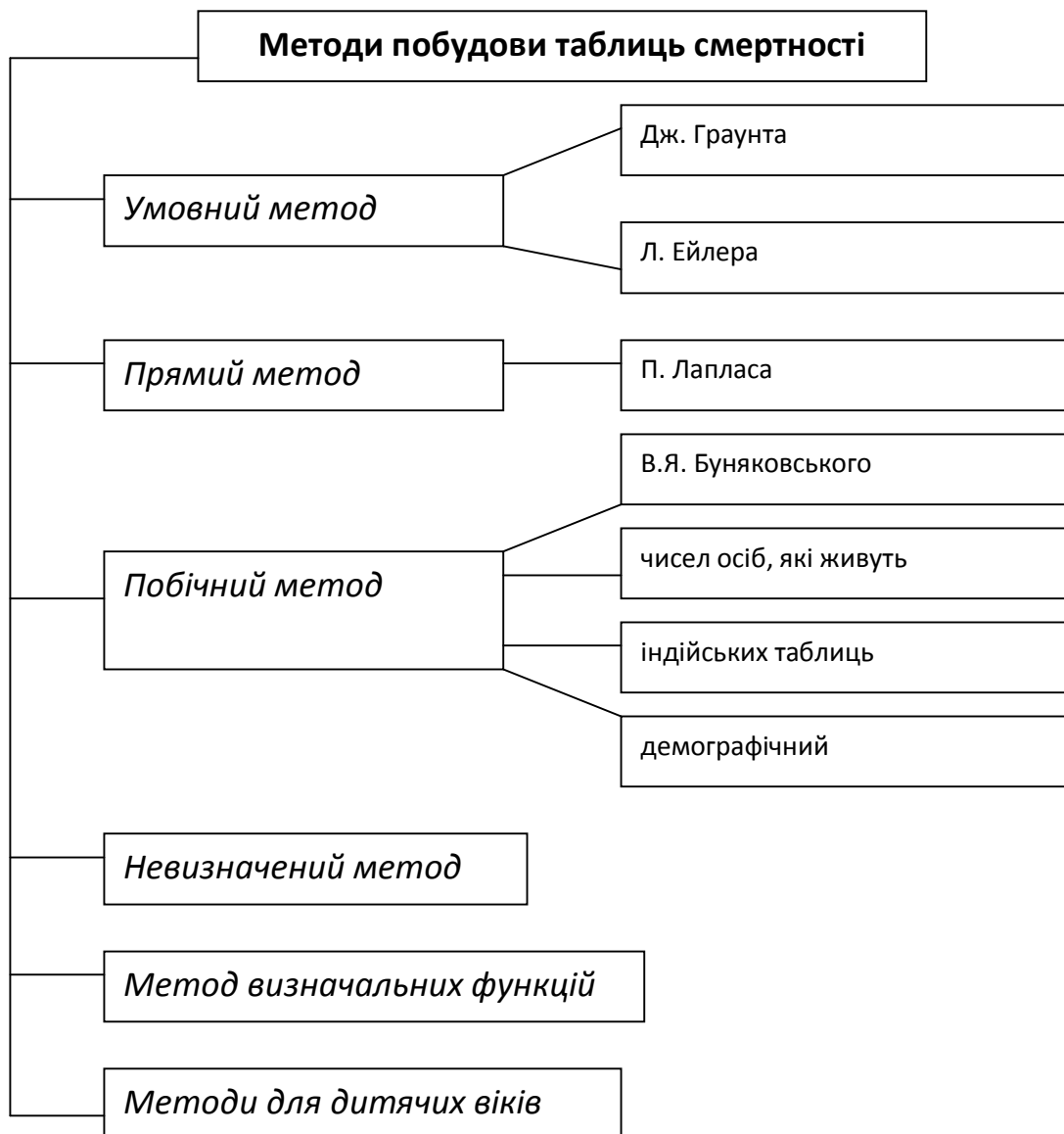

Схема 1. Класифікація таблиць смертності.

Недоліками методу Лапласу є те, що по-перше, практично його реалізувати можливо лише за умов, коли все досліджуване покоління людей повністю вимре, для чого потрібні принаймні сто років. А для цього необхідно мати добре налагоджений облік природного руху населення протягом минулих ста років. По-друге, за сто років смертність суттєво зміниться. Таблиця, побудована за даним методом, відображала б порядок вимирання конкретної сукупності народжених, але в різних вікових групах вона відображала б рівень

смертності різних епох, а для теперішнього населення не мають значення ті умови, в яких формувалась смертність даного покоління людей.

Метод Лапласа практично не застосовувався, за винятком однієї таблиці в Голландії для народжених у 1869-1873 рр., яка розраховувалась паралельно з основними голландськими таблицями.

На відміну від методів Граунта і Лапласа *побічні методи* пов'язують показники таблиці смертності з певним періодом часу. Віднесені А.Я.Боярським в дану групу методи побудови таблиць смертності відрізняються тим, які дані сучасного періоду прийняті в якості основи обчислення та які при цьому показники таблиць смертності розраховуються безпосередньо з первинних даних. Так як всі побічні методи пов'язані з показниками даного часу, то в якості основи обчислення можуть виступати або числа померлих протягом року чи іншого періоду часу, або числа осіб, які живуть.

Сутність *методу Буняковського*, його переваги та недоліки були розглянуті вище, тому перейдемо до наступного побічного методу побудови таблиць смертності, а саме *методу, заснованому на кількості осіб, що живуть*. Він полягає у тому, що обчислення показників таблиці смертності відбувається на основі чисел осіб, які живуть в деякий момент, тобто вихідним показником таблиці виступають «числа осіб, які живуть в інтервалі віку від x до $x+1$ », а саме L_x . До теоретичних та практичних недоліків даного методу можна віднести такі ж самі, які були відмічені з приводу методу Буняковського.

Метод індійських таблиць полягає в тому, що визначальними даними для їх побудови служать числа померлих за період часу між двома переписами, а вихідними показниками – коефіцієнти дожиття за період часу, який відповідає довжині міжпереписного інтервалу. В Індії застосовували даний метод в силу відсутності достатньо достовірної статистики смертності.

Найбільш точним методом побудови таблиць смертності, який засновано на використанні даних про народжуваність та смертність і відображає повіковий рівень смертності в даний час є *демографічний метод*. Вихідними

даними для нього служать числа померлих в зв'язку з отриманими числами осіб, які живуть, так як рівень смертності визначається саме співвідношенням тих та інших. Першим запропонував цей метод бельгієць А.Кетле. Для побудованих ним таблиць характерно, що вихідним показником виступає *табличний коефіцієнт смертності* m_x^0 . Гіпотезою методу є припущення, що в межах вікової групи (1 рік) чисельність населення, а отже й число померлих, розподіляються рівномірно. За таких умов емпіричний віковий коефіцієнт смертності приблизно дорівнює табличному коефіцієнту смертності ($m_x^0 \approx m_x$). Проблема полягає лише в переході від вікового коефіцієнта смертності до ймовірності смертності в інтервалі $(x, x+1)$ років.

Вибір формули переходу залежить від способу розрахунку чисел тих, які живуть таблиці смертності. Якщо прийнята гіпотеза арифметичної прогресії, а

$L_x = \frac{l_x + l_{x+1}}{2}$, то для розрахунку q_x застосовують формулу $q_x = \frac{2m_x}{2 + m_x}$. Для

випадків геометричної прогресії $q_x = 1 - e^{-m_x}$.

У перших російських таблицях, побудованих за демографічним методом з використанням даних перепису населення 1897 р. російськими вченими С.А.Новосельським і В.В.Паєвським, було використано першу формулу переходу. Вони також застосовували другу формулу при розрахунку таблиць смертності за даними перепису 1926 р.

Якщо за даними поточного обліку померлих здійснюється групування не лише за віком, а й за датою народження, то це дає можливість розподілити померлих за елементарними сукупностями, тоді для розрахунку таблиць смертності є можливість сформулювати сукупності померлих I роду. Середнє населення, отримане за переписом, можна перерахувати у моментне, і тоді ймовірності q_x можна розраховувати безпосередньо (а не через m_x).

В демографії існує наступна класифікація різновидів демографічного методу побудови таблиць смертності з *вихідним показником* q_x :

- за даними про смертність та народжуваність;

- за даними про смертність за деякий період часу та переписом, проведеним в тому ж періоді (метод Кетле-Фарра, метод французьких таблиць);
- за даними двох переписів та смертності за проміжок часу між ними (метод скандинавських і американських таблиць).

Кожний з цих різновидів поділяється в залежності від наявності елементарних сукупностей померлих.

Ще одним демографічним методом побудови таблиць смертності є *метод Р.Бека*, який запропонував при побудові німецьких таблиць смертності за 1933 р. вихідним показником також взяти q_x , але обчисливши його через $p_x = 1 - q_x$. Ймовірність дожити до початку наступного вікового інтервалу можна представити формулою: $p_x = \frac{l_{x+1}}{l_x} = \frac{L_x}{l_x} \times \frac{l_{x+1}}{L_x}$, тоді ймовірність не дожити до початку наступного вікового інтервалу буде дорівнювати

$$q_x = 1 - \frac{L_x}{l_x} \times \frac{l_{x+1}}{L_x}.$$

При використанні методу з вихідним q_x досить часто виникає потреба при розрахунку даного показника робити поправку на міграцію, що є одним із недоліків цього методу. Метод з вихідним m_x поправки на міграцію не потребує, адже перепис припадає на середину періоду і, як кожна середня, охоплює всі відхилення і зміни населення, в тому числі спричинені міграцією за роки, що межують з роком перепису.

При розрахунку таблиць з вихідним q_x числа тих, які доживають l_x , можуть змінюватися на шляху в інтервалі від x до $x+1$ як за рахунок тих, які помирають, так і за рахунок міграції. Припускається, що інтенсивність смертності тих, які вибувають і прибувають однакова.

Тоді число l_x має відобразити лише сальдо міграції Δ_x . Для того, щоб не спотворити рівень смертності, від чисел l_x віднімають половину сальдо міграції

як вибулих із спостереження. Тоді $q_x = \frac{d_x}{l_x - 1/2\Delta_x}$.

Четверта група методів побудови таблиць смертності, запропонована А.Я.Боярським - *невизначений метод*, який засновано на припущенні, що відбуваються умови гіпотези стаціонарного населення, будь-яка сукупність людей може служити основою для обчислення показників таблиці смертності, якщо тільки сам метод її відбору ніяк не пов'язан з цими показниками.

На цьому припущенні заснована побудова таблиці за матеріалами анамнестичних обстежень. Однак дані обстеження відрізняються від переписів відсутністю критичного моменту та розтягуються іноді на значний час, що робить їх, по суті невизначеними.

Метод визначальних функцій, розроблений А.Я.Боярським для радянських таблиць смертності 1938-1939 рр., представляє собою результат застосування основних принципів теорії середніх величин та зорієнтований на використання даних про смертність за двохрічний період та перепису, проведеному в середині того ж періоду.

Для дитячих віків побудова показників смертності зорієнтована на використання числа померлих дітей, розподілених за елементарними сукупностями та сукупностями третього роду, а також на залучення числа народжених за попередні роки. Для розрахунку ймовірності смерті для новонародженого в демографії існує багато методик.

Таким чином, вибір того чи іншого методу побудови таблиць смертності має велике значення, бо різні методи означають не просто різні способи одержання одного й того ж результату. Різні методи можуть призвести до різних результатів у силу того, що самі показники одержують при цьому різний конкретний зміст.

На практиці водночас з повними таблицями смертності, в яких всі показники обчислюють для кожного однорічного інтервалу віку, розраховують і короткі (скорочені) таблиці з інтервалом віку п'ять або десять років. Інформацію, вміщену в коротких таблицях подають у стислому вигляді, що зручно для динамічних, регіональних, статистичних та інших порівнянь. З повної таблиці

смертності легко отримати скорочену, але особливий інтерес представляють методи побудови скорочених таблиць безпосередньо з первинних даних.

Існує багато різних прийомів побудови скорочених таблиць смертності. Демограф І.Г.Венецький у монографії «Математичні методи в демографії» розглянув наступні методи, зорієнтовані на попередню математико-статистичну обробку даних перепису:

1. *Метод Кінга* засновано на отриманні середніх коефіцієнтів смертності m_x , де x – центр вікового п'ятирічного інтервалу. Неодмінною умовою його застосування є попереднє вирівнювання чисельності населення та померлих, яке відбувається за формулою:

$$u_7 = 0,2w_5 - 0,008 \Delta^2 w_0,$$

де w_0 – сума осіб, які живуть або померлі у даному п'ятирічному інтервалі;

w_5 – сума осіб, які живуть або померлі у наступному п'ятирічному інтервалі;

u_7 – шукане центральне число осіб, які живуть або померлі.

За цим методом визначають величини ймовірностей дожиття, які відповідають

центральним вікам x : $P_x = \frac{2 - m_x}{2 + m_x}$.

2. *Метод Сноу* – полягає у визнанні функціонального зв'язку між однолітніми коефіцієнтами смертності та ймовірностями дожиття та у встановленні кореляційного зв'язку між цими показниками, які відносяться до п'ятирічних інтервалів.

При цьому застосування рівняння $P_{x/x+5} = \frac{2 - m_{x/x+5}}{2 + m_{x/x+5}}$ для всіх п'ятирічних

груп не дає достатнього наближення. Тому, припустивши, що в різних п'ятирічних інтервалах кореляційний зв'язок між ймовірностями дожиття та коефіцієнтами смертності різний, його встановлюють емпірично. Використовуючи метод найменших квадратів та використовуючи деякі англійські таблиці смертності, Сноу знайшов кореляційне рівняння, яке пов'язує коефіцієнти смертності з ймовірностями дожиття.

2. *Метод Броунлі* близький до попереднього методу, але його специфічність полягає в тому, що кореляційний зв'язок встановлюється між табличними коефіцієнтами смертності та стандартизованими коефіцієнтами. В якості стандарту пропонується спадаючий натуральний ряд чисел. Лінійні рівняння кореляційного зв'язку були встановлені автором на підставі десяти англійських таблиць смертності.

3. *Метод М.В.Птухи* полягає в тому, що його автор запропонував у коротких таблицях смертності до 5 років зберегти той же порядок побудови показників, як і для повних таблиць. Для старших віків розраховують коефіцієнти смертності $m_{5/10}$, $m_{10/15}$ і т.д. шляхом ділення числа померлих за два роки у віці 5-10, 10-15 років і т.д. на подвоєне число осіб, які живуть в цих вікових групах. Ймовірності дожиття визначають за формулою Фарра

$$p_x = \frac{2 - 5m_x}{2 + 5m_x}$$
 і використовують для отримання чисел осіб, хто доживає до віку x років.

4. *Метод В.В.Паєвського* засновано на розрахунку ймовірності дожиття по формулі $p_{x/x+5} = e^{-5m_x}$.

Демограф І.Г.Венецький довів, що результати розрахунків ймовірності дожиття за методом В.В.Паєвського і методом, запропонованим Фарром дуже близькі, але перший метод набагато простіший. Тому відділ статистики ЦСУ СРСР щорічно його використовував для побудови коротких таблиць смертності СРСР за п'ятирічними інтервалами.

Взагалі історія побудови таблиць смертності в Росії та розвиток методології починається з першої таблиці смертності для православного населення чоловічої статі за 1797-1799 рр., побудовану методом смертних списків, належить академіку К.Ф.Герману (1797-1838). За цим методом була побудована професором Н.Є.Зерновим таблиця смертності православного населення чоловічої статі за 1848 р. Нова ера у вивченні смертності в Росії пов'язана з іменем В.Я.Буняковського, про що було сказано вище. Взагалі

необхідно відмітити, що до першого Всеросійського перепису населення 1897 р. таблиці смертності будувалися лише для окремих категорій населення (православного віросповідання, чоловіків).

До революції в Російській імперії було побудовано лише одну повну таблицю смертності для всього населення Європейської Росії (50 губерній) за даними про чисельність населення та даними перепису 1897 р. і кількості померлих за два роки, що примикають до перепису (1896 і 1897).

Крім цього окремими вченими було побудовано низку таблиць смертності для окремих категорій населення (православне населення) або окремих територій. До них можна віднести таблиці К.Ф.Германа, Н.Є.Зернова, М.Спаського, які були побудовані для православного населення чоловічої статі та розраховані для п'ятирічної вікових груп. Ці таблиці були побудовані за сукупностями померлих, так званим *методом смертних списків*.

Для України після революції 1917 р. була побудована таблиця смертності за старими, дореволюційними матеріалами перепису 1897 р. та даними про померлих за 1896-1897 рр.. І хоча територія, для якої була побудована таблиця, не повністю співпадає з сучасною територією України, ця таблиця є єдиним джерелом даних про порядок вимирання населення наприкінці ХІХ ст. і може бути використаним для приблизного порівняння. Наступна таблиця смертності для України була побудована за матеріалами перепису 1926 р. та даними про померлих за 1925 і 1926 рр. Розробкою та аналізом цих таблиць займалися відомі українські статистики Ю.О.Корчак-Чепурківський і М.В.Птуха. Після перепису населення 1959 р. таблиці смертності в Україні почали будувати регулярно.

Показників таблиць смертності, незважаючи на їх точність і незалежність від демографічних структур населення, недостатньо для визначення зв'язку рівня смертності населення з соціально-економічною ситуацією в країні, умовами праці та життя населення, екологічної та санітарно-гігієнічної обстановкою. Для цього необхідно знати від яких хвороб вмирають люди у тому чи іншому віці. Тобто коефіцієнти смертності та показники таблиць

смертності необхідно доповнити показниками, які характеризують причини смерті.

Тому зрозуміло, що подальше поширення використання таблиць смертності та удосконалення методів їх побудови природно привели до поняття того, що виникає необхідність і можливість розширити систему показників таблиць смертності. Відомий російський демограф В.В.Паєвський писав, що "звичайна таблиця смертності характеризує лише одну сторону смертності – її *повікові* зміни. Але, між іншим, нічого не заперечує розширити систему показників, яка називається "таблицею смертності, розповсюдив її ще на одну сторону, а саме на *причини смерті*".

На можливість побудови таблиць смертності за причинами уперше звернув увагу ще у ХІХ ст. відомий демограф і статистик У.Фарр, який теоретично обґрунтував можливість побудови таких таблиць. У подальшому побудова таблиць смертності за причинами набула широкого розповсюдження. З побудовою таблиць смертності за причинами смерті пов'язані імена відомих вчених – Л.Дублін, А.Лотка, А.М.Мерков, Р.Н.Бірюкова, А.Я.Боярський, К.Ю.Шабуров та інші.

Різні автори використовували різні методики побудови таблиць, але розрахунки мали одну мету, яку можна сформулювати таким чином: визначити наскільки усунення тієї чи іншої причини смерті підвищує середню тривалість життя населення, визначену загальними таблицями смертності. При цьому більшість запропонованих методик побудови таблиць смертності за причинами призначалися для того, щоб визначити демографічне значення окремих причин смерті за умов повної її ліквідації. Характерним є метод відомого радянського демографа А.Я.Боярського, який запропонував формулу розрахунку ймовірності, за допомогою якої можна виключити ймовірність смерті від окремих причин з поправкою на те, що особи, які не помруть від цієї причини,

вийдуть із спостереження і не будуть впливати на скорочення смертності від

інших п

$$q'_x = \frac{(1-w)q_x}{1-0,5q_x w},$$

де q_x – ймовірність помети від усіх причин,

w – частка смертності від даної причини.

По іншому підійшов до побудови таблиць смертності за причинами професор А.М.Мерков. Він запропонував будувати таблиці смертності за причинами на основі загальних повних або коротких таблиць смертності. При цьому необхідно в загальних таблицях скорочувати числа d_x на частку смертей від конкретної причини, а потім будувати нову таблицю зі скороченим d_x .

Р.Н.Бірюкова рекомендує зменшувати q_x на відсоток, на який би зменшувалася смертність у кожному віці при повній ліквідації смерті від даної причини. Проте математично не можна обґрунтувати можливість зменшення ймовірності смерті від всіх причин (q_x) на ту частку, яка припадає на причину, що вимагає виключення.

Наведені вище методики дають змогу встановити, наскільки усунення тієї чи іншої причини смерті підвищить тривалість життя населення. Але поза увагою авторів цих методик залишається таке важливе методологічне положення, як визначення того, як буде підвищуватися середня тривалість життя, якщо буде відбуватися не повна ліквідація смертності від окремих причин, а поступове її скорочення протягом певного періоду часу, що в більшій мірі відповідає реальності.

Рішення цієї проблеми запропонував М.С.Бедний. На відміну від інших методів, метою методу Бедного є визначення за рахунок скорочення смертності від яких причин відбулося підвищення тривалості життя населення і як це вплинуло на значення інших показників таблиць смертності. Тобто ставиться завдання точно визначити як зміняться показники таблиць смертності в результаті скорочення смертності від окремих причин за певний період часу.

Коефіцієнт смертності населення в окремому віці можна представити як суму коефіцієнтів смертності у даному віці від окремих причин:

$$m_x = m_x^1 + m_x^2 + m_x^3 + \dots + m_x^n,$$

де: $m_x^1, m_x^2, m_x^3, \dots, m_x^n$ – коефіцієнти смертності від окремих причин.

Із формули видно, що скорочення смертності від будь-якої причини веде до скорочення смертності від суми інших причин. Далі на підставі скороченого m_x , будують нову таблицю, яка характеризує скорочення смертності, що відбулося в результаті скорочення смертності від даної причини. Різниця між величинами m_x двох таблиць буде характеризувати скорочення смертності від кожної окремо взятої причини за період, для якого розраховувалися таблиці.

На нашу думку, метод запропонований М.С.Бедним, дає більш широкі можливості для аналізу смертності за причинами та середньої тривалості життя. Будувати таблиці з вихідним та скороченим m_x можна за будь-який період. Це важливо тому, що скорочення або повне припинення смертності від певної причини відбувається не раптово, а в продовж достатньо тривалого періоду часу.

У сучасній практиці аналізу закономірностей дожиття, смертності та тривалості життя при наявності різноманітних методів побудови таблиць смертності за причинами кожна країна має можливість обрати метод, який в повній мірі відповідає методам побудови загальних таблиць і структурі смертності населення за причинами смерті та розповсюдженню окремих хвороб. Єдине, що поєднує застосування методів побудови таблиць – це те, що при їх побудові показники таблиць l_x, q_x, p_x і d_x розподіляють залежно від причин за прийнятою Міжнародною класифікацією хвороб, травм та причин смерті.

Сучасні методи дозволяють будувати таблиці смертності за причинами двох видів – за фактичним розподілом причин та гіпотетичні таблиці. Така методика використовується у практиці вітчизняних статистиків. При побудові таблиць за фактичним розподілом сукупність померлих у кожному віці

розподіляють за причинами або групами причин, після чого визначають частку кожної причини й на цій основі розраховують ймовірності померти за окремими причинами для кожного віку. Розраховані таким чином показники таблиць смертності дають змогу обчислити середню тривалість життя за умов скорочення або повної ліквідації. Гіпотетичні таблиці будують за методом близьким до методу А.Я.Боярського і запропонованому демографом К.Ю.Шабуровим. Перш за усе проводиться альтернативне групування за причинами, після чого причину, що вивчається, усувають з розрахунку. Автор виходив з припущення, що ймовірності незалежні, тобто, що усунення смертності з якої-небудь однієї причини не впливатиме на ймовірність померти від решти причин, а загальна ймовірність померти у віці x (q_x) при побудові гіпотетичних диференційованих таблиць смерті приймається рівною

$$q_x = q_{xi} + q_{xj} - q_{xi}q_{xj}$$

де q_{xi} —ймовірність померти у віці x від i – тої причини;

q_{xj} —ймовірність померти у віці x від решти причин, об'єднаних в j -у групу.

Звідки

$$q_x' = \frac{d_x \omega_{xj}}{l_x - 0,5(1 - \omega_{xj})d_x}$$

де ω_{xj} —частка померлих від усіх причин, за виключенням i -тої, в загальному числі смертей у віці x ;

l_x —табличне число тих, які доживають до віку x ;

d_x - табличне число тих, які помирають у віці x від усіх причин.

Вказане співвідношення повністю відповідає гіпотезі про те, що за умови усунення деякої i -тої причини ймовірність померти від решти причин у віці x залишається незмінною.

У своєму дослідженні ми не ставили завдання проведення ретельного аналізу методів побудови таблиць смертності, що достатньо виписаний в науковій літературі. Наша мета полягає у визначенні можливостей подальшого

удосконалення методики побудови таблиць смертності та поширення можливостей їх використання для аналізу причин смертності в Україні в умовах тривалої демографічної кризи. Одним із невирішених питань при вивченні смертності у сучасних умовах, важливе місце займає методичне обґрунтування необхідності та практичні рекомендації щодо побудови таблиць смертності за причинами для окремих регіонів країни. Це питання є актуальним для України у зв'язку з тим, що закономірності дожиття, смертності та середньої тривалості життя суттєво відрізняються у залежності від умов проживання та праці, зайнятості, географічного положення, традицій та інших факторів. Таблиці смертності за причинами у цілому по Україні дають узагальнену картину, яка не характеризує в повній мірі справжнє положення в силу суттєвої диференціації рівня смертності по окремих регіонах.

Значення загального коефіцієнта смертності варіює від 11,8 проміле в Закарпатській області до 18,6 проміле в Чернігівській. Найвищий рівень смертності спостерігається в північних і центральних та східних областях. Області з самим низьким рівнем смертності знаходяться на заході країни. Різниця між середніми значеннями загального коефіцієнта смертності груп областей з низьким і високим коефіцієнтом складає майже 6 промільних пункти.

Ще більші коливання між областями спостерігаються за окремими причинами смерті. У таблиці наведені коефіцієнти смертності населення областей України за основними групами причин смерті.

Як видно має місце суттєва диференціація структури смертності населення за причинами в окремих областях. Одні й ті ж причини смерті мають різне демографічне значення щодо впливу на середню тривалість життя в залежності від сукупності соціально-економічних, демографічних та інших факторів, які діють на конкретній території.

Із зазначеного витікає, на нашу думку, очевидний висновок про те, що дороговказом у практичній роботі, спрямованій на захист життя населення та

підвищення тривалості його життя, ефективним інструментом можуть бути таблиці смертності за причинами побудовані для окремих областей.

Таблиця

Коефіцієнти смертності населення за причинами в Україні у 2014 р.

(на 100000 жителів)

А	Всього померлих	За причинами смерті:						
		інфекційні та паразитарні хвороби	новоутворення	ендокринні хвороби, розлади харчування та порушень обміну речовин	зовнішніх причин	хвороби системи кровообігу	хвороби органів дихання	хвороби органів травлення
А	1	2	3	4	5	6	7	8
Україна	1456,1	28,4	203,0	5,3	88,6	968,1	36,4	61,4
АРК	1374,6	32,8	195,4	2,4	99,0	928,0	25,8	52,0
Вінницька	1568,6	14,2	193,9	5,0	87,3	1144,3	26,4	50,8
Волинська	1313,3	24,7	139,4	6,0	83,3	893,4	64,3	54,1
Дніпропетровська	1549,7	60,1	229,9	3,0	101,5	1004,0	36,5	77,3
Донецька	1590,6	43,8	233,0	5,6	104,5	1028,7	32,5	85,7
Житомирська	1648,0	22,0	193,6	5,0	106,6	1122,6	48,6	54,5
Закарпатська	1178,8	31,0	155,1	9,4	60,6	686,9	29,6	62,0
Запорізька	1488,2	25,6	254,7	2,1	93,5	967,4	37,5	54,3
Івано-Франківська	1256,1	15,5	164,0	3,8	60,3	893,7	20,8	40,0
Київська	1577,8	25,1	218,2	3,8	90,5	1122,7	26,5	59,9
Кіровоградська	1665,7	35,2	230,0	10,0	117,9	1025,6	43,5	57,8
Луганська	1593,5	28,1	210,9	7,1	104,0	1030,8	48,4	100,6
Львівська	1246,9	20,7	178,7	9,3	59,8	814,5	37,2	44,2
Миколаївська	1482,0	40,0	202,1	2,9	103,3	873,7	31,9	81,7
Одеська	1399,2	45,7	197,1	8,1	94,3	899,4	36,2	68,5
Полтавська	1664,9	20,9	230,9	5,5	95,0	1143,4	42,2	54,9
А	1	2	3	4	5	6	7	8
Рівненська	1257,1	14,4	160,0	4,1	73,4	901,6	23,7	42,5
Сумська	1688,7	19,2	222,4	5,5	108,9	1089,3	55,3	62,4
Тернопільська	1365,4	9,1	173,9	6,1	60,1	965,9	65,7	37,1
Харківська	1439,9	17,1	214,8	3,4	84,2	1005,0	27,3	57,0
Херсонська	1492,3	29,6	203,0	2,7	118,6	910,2	26,1	59,6
Хмельницька	1570,5	15,6	200,9	7,6	82,5	966,7	57,7	63,9
Черкаська	1619,5	21,4	187,1	7,1	94,9	1146,6	57,7	59,5
Чернівецька	1269,0	13,2	179,9	5,9	62,8	920,3	28,5	33,9
Чернігівська	1856,6	22,8	199,3	6,4	114,5	1360,5	53,5	51,6

Примітка: жирним шрифтом відмічені області з найвищими значеннями коефіцієнтів, курсивом – області з найнижчим значенням)

Таким чином, побудова багато параметричних регіональних таблиць смертності за причинами смерті дозволить кількісно оцінити резерви

подовження тривалості життя населення завдяки частковому скороченню або усуненню окремих причин смерті, а також оцінити втрати життєвого потенціалу населення від окремих причин на основі побудованого комплексу регіональних таблиць дожиття з урахуванням специфіки окремих територій.

Рівень життєвого потенціалу населення є інтегральним показником у якому відображаються всі сторони життя суспільства та окремих людей: стан системи охорони здоров'я, економіки, політична стабільність, соціальний спокій та впевненість у завтрашньому дні. І, відповідно, його втрата є вкрай негативним явищем, як для країни в цілому, так і для окремих регіонів.

Однак роль даного показника у методології аналізу демографічних процесів на регіональному рівні не повністю розкрита, хоча ця необхідність продиктована ситуацією, що склалася в країні.

Використання в демографічному аналізі системи показників потенційної демографії дозволяє подолати труднощі (з якими зустрічається традиційна демографічна статистика), пов'язані із впливом на її показники структурних особливостей. Методи потенційної демографії враховують той факт, що не усі люди рівнозначні з точки зору їх участі у відтворенні населення, кожна окрема людина має статистичну «вагу», що відповідає її віку. Цією «вагою» є величина середньої тривалості життя.

Застосування методів потенційної демографії дозволяє не обмежуватись лише фіксацією демографічних фактів та їх кількісним значенням, що відносяться тільки до початку та кінця життя людини, а вимірювати середню тривалість різних станів людини протягом усього життя і на цій підставі обчислювати групові потенціали на різні періоди життя, давати їх порівняльну характеристику. Внаслідок використання показників потенційної демографії підвищується точність порівняння різних демографічних явищ. Обсяг цих явищ виражається в людино – роках, які адекватно вимірюють тривалість існування населення. Основним інструментом потенційної демографії є розрахунок життєвого потенціалу населення, завдяки чому можна у синтезованому вигляді

визначати різні демографічні та соціально – економічні явища, що мають місце протягом життєвого циклу людини.

Життєвий потенціал для однієї особи певного віку – це час, який особа у середньому проживе в майбутньому за існуючого в даний час в даній групі населення рівня смертності. Повний життєвий потенціал сукупності людей певної чисельності – це кількість людино-років, яку проживає ця сукупність за даного рівня смертності та рівня розвитку продуктивних сил.

Як відомо, повний життєвий потенціал населення розраховується за формулою:

$$V = \sum_0^{\omega-1} P_x \times e_{x+0,5}$$

де P_x – чисельність населення у віці x ;

$e_{x+0,5}$ – очікувана тривалість життя у віці середини вікового інтервалу від x до $x+1$, яка обчислюється за формулою: $\frac{e_x + e_{x+1}}{2}$.

Нами у роботі [5, с.308-314] були проведені розрахунки повного життєвого потенціалу населення Одеської області на основі таблиць середньої очікуваної тривалості життя для населення Одеської області та даних про статеву - віковий розподіл населення.

Як видно, життєвий потенціал населення залежить від чисельності населення, його вікової структури та режиму смертності. На тлі розглянутих методологічних підходів до оцінки впливу факторів на зміну життєвого потенціалу нами для даних розрахунків на регіональному рівні було застосовано індексний ланцюговий метод, згідно якому абсолютний приріст повного життєвого потенціалу за рахунок зміни чисельності населення у віці x дорівнює:

$$\Delta V(P_x) = \sum_0^{w-1} P_x^t e_{x+0,5}^0 - \sum_0^{w-1} P_x^0 e_{x+0,5}^0 = \sum_0^{w-1} e_{x+0,5}^0 \times \Delta P_x$$

а за рахунок зміни режиму смертності:

$$\Delta V(e_{x+0.5}) = \sum_0^{w-1} e_{x+0.5}^t P_x^t - \sum_0^{w-1} e_{x+0.5}^0 P_x^t = \sum_0^{w-1} P_x^t \times \Delta e_{x+0.5}$$

де $\Delta P_x = P_x^t - P_x^0$, приріст чисельності населення за період;

$\Delta e_{x+0.5} = e_{x+0.5}^t - e_{x+0.5}^0$, приріст середньої очікуваної тривалості життя за період.

Проведені нами розрахунки показали, що на формування життєвого потенціалу населення Одеської області мають неоднаковий вплив чисельність населення та режим смертності. Однак особливе занепокоєння викликає той факт, що, якщо порівняти дані розрахунки з такими ж по країні в цілому, то існує значна різниця у впливі окремих факторів на зміну життєвого потенціалу населення у різні роки. Тому ми вважаємо, що зараз існує необхідність проаналізувати втрати потенціалу, викликані не лише загальним впливом смертності, але і смертністю від окремих причин, що нині є вкрай актуальним. Так як, загальне несприятливе становище зі смертністю і тривалістю життя в Україні поєднується з доволі значними регіональними відмінностями, які обумовлюються комплексом чинників, а саме, умовами та способом життя населення, рівнем зайнятості та характером праці, рівнем освіти, культурними традиціями, етнічною приналежністю, екологічною обстановкою, рівнем урбанізації тощо.

Дія зазначених факторів зумовлює не тільки різницю в рівнях смертності, але й істотні географічні розбіжності в структурі смертності населення. Винятком є лише домінування смертності від хвороб системи кровообігу, які в усіх без винятку регіонах України мають найвище значення. Але, на жаль, українське населення від цих причин вмирає не тільки частіше, а значно раніше, ніж в європейських країнах. Закономірно найвищою є варіація смертності від причин, вплив яких істотно залежить від загальної медико-санітарної ситуації в регіонах – інфекційних та паразитарних захворювань,

хвороб органів дихання та нещасних випадків, убивств, самогубств та інших зовнішніх причин.

Таким чином, регіональна диференціація рівнів смертності в Україні обумовлює необхідність більш детального аналізу впливу різних причин смерті на динаміку життєвого потенціалу населення окремих територій.

Першим розрахувати втрати життєвого потенціалу, викликані окремими причинами запропонував Е.Фільрозе у своїй роботі, яка написана, ще у 1958 р., але й досі залишається найбільш повним методичним посібником з потенційної демографії. Він вважав, що визначити втрати потенціалу, викликані окремими причинами смерті, можна лише в небагатьох країнах, де статистика причин смерті поставлена на належному рівні. А найкраща постановка статистики причин смерті характерна для країн з самим низьким рівнем смертності. Тому, він провів розрахунки втрат життєвого потенціалу за рахунок окремих причин смерті на прикладі Швеції.

Для цього Е.Фільрозе розподілив причини смертності на 16 класів. Для кожного з цих класів визначив, перш за все, повікові числа смертей; помножуючи ці числа на потенціал, який відповідає даному віку, він отримав втрати потенціалу, викликані смертями від даної причини в окремих вікових групах. Підсумовуючи ці втрати, демограф отримав структуру втрат життєвого потенціалу за причинами смерті.

Потім на можливість розрахунку втрат життєвого потенціалу від окремих причин наголошував С.І.Пирожков, але це носило лише теоретичний характер, та не мало прикладного призначення.

Ми вважаємо за необхідне заповнити цю прогалину запропонувавши методику розрахунку втрат життєвого потенціалу, викликаного окремими причинами смерті. Для цього пропонуємо використати наші методологічні розробки регіональних таблиць смертності за причинами [3, с.51-57], що дозволить визначити втрати життєвого потенціалу, викликані окремими причинами смерті з урахуванням особливостей притаманних окремим територіям.

Кількісні індикатори рівня смертності та його динаміки є важливим інструментом аналізу демографічної ситуації в регіоні. Проте одних тільки кількісних показників недостатньо для повної характеристики смертності, у тому числі, й смертності за причинами. Тому ми запропонували побудувати комплекс багатопараметричних моделей, таких як таблиці смертності за причинами які, як один із методів моделювання смертності надали можливість повно розкрити сутність, закономірності та тенденції притаманні даному процесу, з метою більш адекватного відображення особливостей, резервів та перспектив демографічного розвитку регіону.

Таблиці смертності за причинами, або таблиці смертності, диференційовані за причинами смерті – це впорядковані ряди взаємопов'язаних показників, які характеризують вплив окремих причин смерті на інтенсивність вікової смертності, дожиття до певних віків, середню очікувану тривалість життя та інші характеристики смертності.

В систему регіональних таблиць смертності увійшли:

- таблиці смертності диференційовані за причинами, які дозволили оцінити роль окремих причин смерті в скороченні тривалості життя та обчислити середній вік смерті від окремих причин;

- гіпотетичні таблиці смертності, які дозволили оцінити можливість підвищення тривалості життя від обмеження (або повного усунення) смерті від окремих причин;

- диференційовані за причинами гіпотетичні таблиці смертності, які дозволили оцінити як ліквідація окремої причини смерті вплине на смертність від кожної з інших причин, що залишилися.

Нами були проаналізовані існуючі методологічні підходи до побудови таблиць смертності за причинами та запропоновано методику побудови даних таблиць для окремих регіонів України. Тому у даній роботі ми зупинимося лише на гіпотетичних таблицях смертності, які будемо використовувати для розрахунку втрат життєвого потенціалу за рахунок смертності від окремих причин.

В основі гіпотетичних таблиць смертності, побудованих за умови усунення смертності від будь-якого захворювання, лежить показник, який називається незалежною, або чистою ймовірністю смерті, та характеризує ймовірність померти тільки від причин, що залишилися, за умови відсутності смертності від виключеної причини. Тобто він показує, якою була б середня тривалість життя населення за умови відсутності (повної або часткової) смертності від окремої причини. Що має велике практичне значення, оскільки допомагає правильно оцінити ефективність боротьби з окремими причинами смерті та обрати найкращий шлях до підвищення середньої тривалості життя, що вкрай важливо на регіональному рівні.

Ми вважаємо, що даний показник можна використати для розрахунку втрат життєвого потенціалу, за рахунок окремих причин смерті. Тоді, на наш погляд, втрати життєвого потенціалу, викликані окремими причинами смерті можна визначити за формулою:

$$\Delta V(e_{x+0.5}) = \sum_0^{w-1} e_{\tilde{\delta}+0.5}' P_x - \sum_0^{w-1} e_{x+0.5} P_x = \sum_0^{w-1} P_x \times \Delta e_{x+0.5}$$

де $e_{\tilde{\delta}+0.5}'$ - середня тривалість життя населення за умови ліквідації смертності від окремої причини;

$\Delta e_{x+0.5} = e_{x+0.5}' - e_{x+0.5}$, приріст середньої очікуваної тривалості життя за період за умови ліквідації (скорочення) смертності від окремої причини.

Отож, що комплексне використання таких демографічних та статистичних методів аналізу, як розрахунок життєвого потенціалу населення, побудова регіональних таблиць смертності за причинами, та на їх основі розрахунок втрат життєвого потенціалу за рахунок окремих причин дасть найповнішу картину демографічної ситуації окремого регіону з урахуванням властивих йому особливостей.

Таким чином, запропоновані у роботі методологічні засади до розрахунку втрат життєвого потенціалу за рахунок окремих причин смерті можуть бути використані в різних регіонах країни, які мають певні відзнаки у структурі захворювань і причин смерті, що на нашу думку, забезпечить поглиблення демографічного аналізу, розширення його можливостей і, кінець-кінцем, сприятиме прийняттю на державному та регіональному рівнях ефективних заходів для скорочення смертності та підвищення життєвого потенціалу населення в країні.

Література:

1. Боярский А.Я. Население и методы его изучения / А.Я. Боярский. – М.: Статистика, 1975. – 264 с.
2. Паевский В.В. О вероятности смерти от отдельных причин / В.В.Паевский // Гигиена и эпидемиология. – 1931. - №8-9. – С.27-29.
3. Вітковська К.В. Щодо питання про побудову таблиць смертності за причинами для окремих регіонів України / К.В.Вітковська // Вісник соціально-економічних досліджень. Вип.25 / Одес. держ. екон. ун-т. – Одеса: ОДЕУ – 2007. - №25. – С. 51-57.
4. Фильрозе Э. Очерк потенциальной демографии / Э.Фильрозе. – М.: Статистика, 1975. – 215 с.
5. Підгорний А. З., Вітковська К.В. Статистичне оцінювання та моделювання демографічних процесів на регіональному рівні / А.З.Підгорний, К.В.Вітковська // Методологія статистичного забезпечення розвитку регіону: монографія / за заг. ред. канд. економ. наук, професора А. З. Підгорного. – Одеса: Атлант, 2012. – С. 6-42.
6. Вітковська К.В. Методологічні проблеми розрахунку втрат життєвого потенціалу населення на основі регіональних таблиць смертності / К.В.Вітковська // Формування ринкових відносин в Україні. – К.: НДЕІ, 2015. - №4. – С.172-175.
7. Вітковська К.В. Історичні аспекти розвитку методології вивчення смертності / К.В. Вітковська // Науковий вісник ОНЕУ. Всеукраїнська

асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2015. - №2. – С.26-42.

8. Підгорний А.З. Демографічна складова сучасного соціально-економічного розвитку України / А.З. Підгорний // Наукові проблеми господарювання на макро - , мезо- та макрорівнях: Міжнародна науково-практична конференція (24-25 квітня 2014). – Одеса, 2014. – С. 4-7.
9. Ольвінська Ю.О. Соціальна статистика: навчальний посібник / Ю.О.Ольвінська, О.В. Самотоєнкова. – Одеса, 2009. – 102 с.
10. Самотоєнкова О.В. Економічна статистика: навчальний посібник / О.В.Самотоєнкова, Ю.О. Ольвінська. – Одеса: ОДЕУ, 2010. – 182 с.

1.2. ОЦІНКА СТАНУ ТА ДИНАМІКИ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Протягом тривалого часу одним з основних індикаторів розвитку країни виступав показник економічного зростання. Вважалось, що стале економічне зростання автоматичне тягне за собою прогрес у розвитку людини та суспільстві, а збільшення сукупного виробництва підвищує добробут населення. Тому усі зусилля були спрямовані виключно на фінансове зростання, посилення конкурентоспроможності національної економіки та підвищення матеріального добробуту населення [1, с. 295; 2, с. 27]. При цьому осторонь залишалась сама людина, заради якої і повинен здійснюватися розвиток.

Не зважаючи на важливу роль економічного зростання, воно є лише засобом розвитку суспільства. Найбільшим багатством будь-якої країни в першу чергу є люди. Зростання доходів важливе лише в тому випадку, якщо це веде до поліпшення життя людей. З точки зору розвитку людини якість економічного зростання має таке ж визначальне значення, як і його кількісна характеристика [3, с. 26]. Економічне зростання може супроводжуватися скороченням робочих місць, а не їх створенням, зниженням життєвого рівня населення, а не підвищенням добробуту людей. Воно може пригнічувати

активність людей, замість того, щоб створювати умови для їх участі у процесі прийняття рішень, при цьому можуть ігноруватися багато аспектів культурного життя і охорони навколишнього середовища. Таке економічне зростання не сприяє розвитку людського потенціалу [3, с. 27]. Усвідомлення того, що економічне зростання не є синонімом людського розвитку змістило інтереси науковців у біг взаємодії економічного та соціального розвитку. Результатом такого переосмислення стала розроблена у 1990 році експертами ООН Концепція людського розвитку.

Згідно цієї Концепції для сприяння людському розвитку найважливішим є створення середовища, в якому люди зможуть повністю розвивати свій потенціал та вести продуктивне творче життя у відповідності зі своїми потребами та інтересами.

Погляд на розвиток економічної системи крізь призму людського розвитку не є чимось новим. Ще Аристотель вважав, що устрій будь-якого суспільства необхідно оцінювати по тому, як воно сприяє розвитку людських цінностей. Тема ролі людини в економіці простежувалася також у наукових працях У. Петі, А. Сміта, Д. Ріккардо, А. Маршалла, Дж. М. Кейнса, К. Маркса і т.д. Дослідженням людського розвитку в Україні займаються такі науковці як Г.В. Герасименко, О.А. Грішнова, Е.М. Лібанова, Л.С. Лісогор та інші [4; 5].

Рівень людського розвитку концентрує в собі досягнення певного ступеня економічного, соціально-політичного, демографічного та інтелектуального розвитку країни в цілому. Згідно концепції людського розвитку головною метою розвитку суспільства є створення кожній людині умов для тривалого, здорового життя, здобуття освіти та доступу до ресурсів, що забезпечують гідний життєвий рівень. Саме ці складові використовують при розрахунку індексу людського розвитку.

При розрахунку ІЛР враховуються 3 види показників:

- Очікувана тривалість життя - оцінює довголіття.
- Рівень грамотності населення країни

- Рівень життя, оцінюється на основі ВНД на душу населення за паритетом купівельної спроможності у доларах США.

Показник доходу при розрахунку ІЛР використовується як щось що дозволяє розширювати можливості людини.

Індекс людського розвитку визначається як середня геометрична з індексів перерахованих показників:

$$ІЛР = \sqrt[3]{I_{отж} \times I_o \times I_{ВВП}} \quad (1)$$

Середній освітній рівень розраховується як середня арифметична зважена з рівня грамотності дорослого населення та сукупної частки осіб, що навчаються в початкових, середніх і вищих навчальних закладах у вищі 6-24 роки. При цьому ваги розподіляються в пропорції 2:1 на користь рівня грамотності дорослого населення.

Кожна нормативна середня розраховується за формулою:

$$I = \frac{\bar{x} - x_{\min}}{x_{\max} - x_{\min}} \quad (2)$$

де \bar{x} – середнє фактичне значення показника;

x_{\min} · x_{\max} – відповідно мінімальна та максимальна межа нормування показника.

За міжнародною методикою використовують такі межі нормування показників:

- середня очікувана тривалість життя (25 та 85 років);
- рівень грамотності дорослого населення (0 та 100%);
- сукупна частка тих, хто навчається в навчальних закладах (0 та 100%);
- середній розмір ВВП на душу населення з поправкою на паритет купівельної спроможності (100 та 40 000 дол. USD) [6, с. 30-31].

Вважається, що чим ближче його значення до одиниці, тим вище можливості для реалізації людського потенціалу завдяки зростанню освіти, довголіття та доходу.

При вивченні рівня розвитку країн використовують наступну градацію значень індексу:

- дуже високий рівень (понад 0,9)
- високий рівень (0,8 - 0,9);
- середній рівень (0,5 - 0,8);
- низький рівень (нижче 0,5).

Так, починаючи з 2001 року лідером у сфері людського розвитку є Норвегія, за винятком 2007 – 2008 рр. коли на перше місце вийшла Ісландія. У 2014 році серед 187 країн світу дуже високий рівень людського розвитку притаманний таким країнам як Норвегія, Австралія, Швейцарія, Нідерланди, США, Німеччина, Нова Зеландія, Канада, Сінгапур, Данія. 32 країни світу мають дуже низький рівень людського розвитку, серед них: Сьєрра-Леоне, Чад, Центральноафриканська Республіка, Демократична Республіка Конго, Нігер.

Протягом всього періоду спостереження, починаючи с 1990 року, Україна перебуває у групі країн із середнім рівнем людського розвитку [7, с. 10]. Але за аналізований період спостерігалась тенденція до погіршення показників людського розвитку (рис. 1).

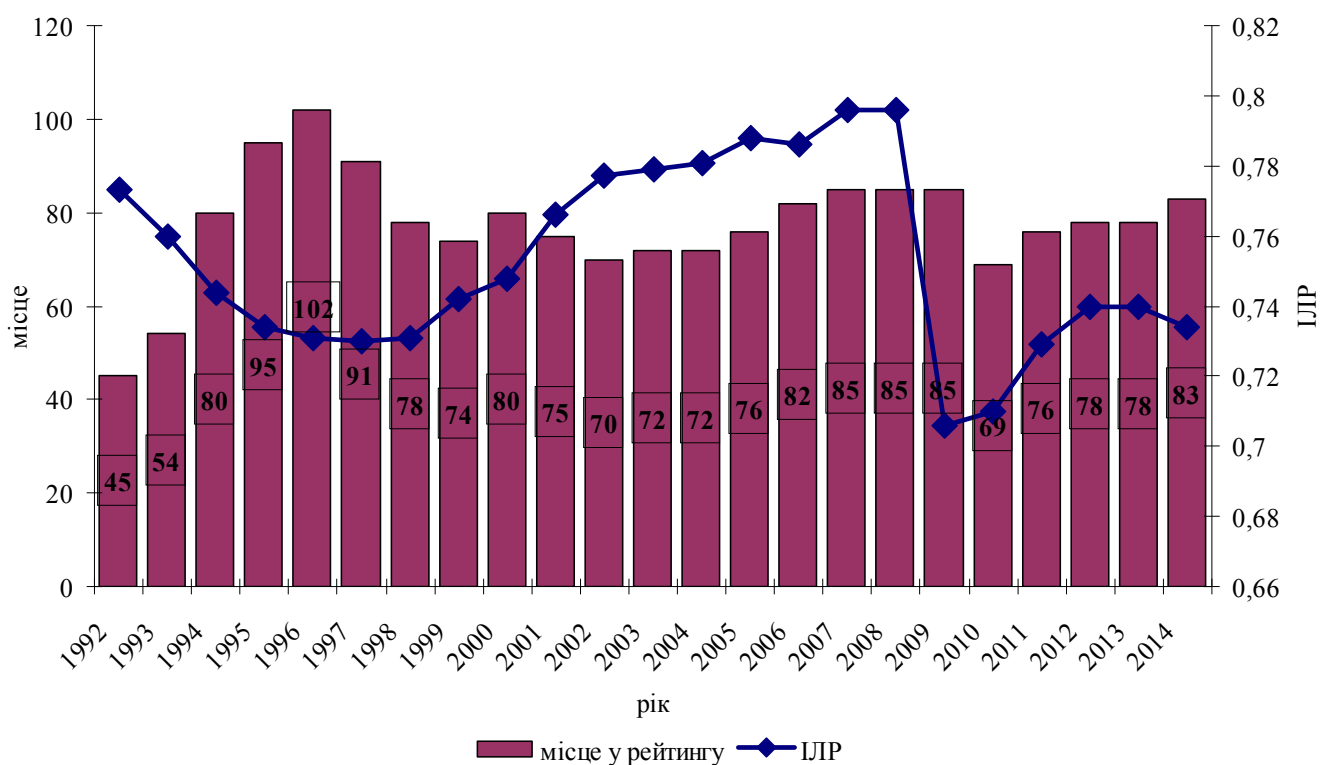

Рис. 1. Динаміка рівня індексу людського розвитку в Україні

Якщо проаналізувати окремі складові індексу, стає зрозумілим, що найвище значення з усіх має індекс освіти, а за іншими показниками (особливо це стосується очікуваної тривалості життя при народженні) Україна значно поступається країнам с аналогічним рівнем розвитку.

Індекс грамотності дорослого населення України є традиційно високим, останні роки він знаходиться на рівні 99,6%, і є наслідком тривалої уваги до утворення в нашій країні. На високому рівні знаходиться показник сукупної частки учнів. З 1992 по 1994 роки цей показник дещо знизився, але починаючи з 1995 року цей показник впевнено зростає і в 2000-х роках досяг рівня 84%, що відповідає середньому рівню розвинених країн.

Найбільший спад показників людського розвитку в Україні спостерігався у 1994 – 1997 роках та у 2009 році. Різке погіршення умов людського розвитку у 90-х роках були викликані перехідними процесами, що відбувалися в Україні та глибокою соціально-економічною кризою. Однак перехід до ринкової економіки здійснювали і інші країни, з якими Україна мала спільне минуле та приблизно однакові стартові умови, але втрати в рівні людського розвитку вони мають набагато менші. Наприклад, у Росії на початку 2000-х років ІЛР дорівнював 0,795 (57 місце в рейтингу), у Білорусії – 0,790 (62 місце), у Естонії – 0,853 (36 місце).

Польща, яка на початку свого перехідного періоду була, з точки зору розвитку людського потенціалу позаду України, змогла поліпшити ситуацію протягом минулого десятиліття і обігнати Україну. У 2002 році Польща вже займала 37 місце за рівнем людського розвитку в світі, а у 2014 році ІЛР дорівнював 0,834 (35 місце) [8, с. 12].

Серед окремих складових індексу людського розвитку найгірше значення має показник, що характеризує середню очікувану тривалість життя при народженні. За період 1992 – 1995 рр. тривалість життя в Україні скоротилась на 3,2% (рис. 2).

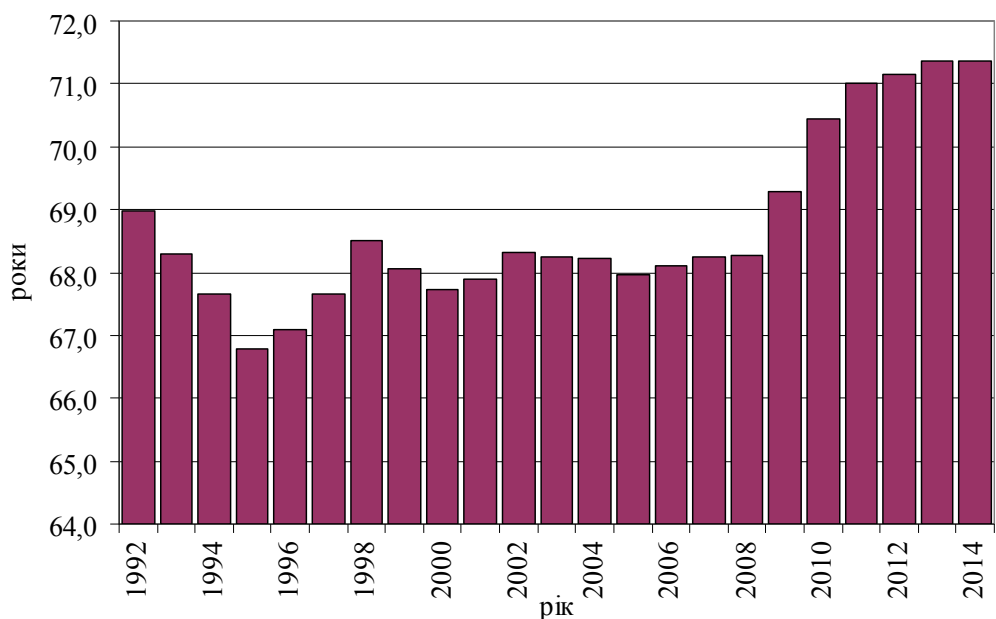

Рис. 2. Динаміка середньої очікуваної тривалості життя в Україні

Це було обумовлене, в першу чергу, збільшенням економічного та психологічного тягаря перехідного періоду, підвищенням рівня стресових факторів, зниженням рівня життя, зростанням рівня бідності та злиднів. Все це сприяло розвитку таких негативних явищ, як збільшення рівня захворюваності, отруєння алкоголем, зловживання наркотиками, збільшення нещасних випадків, самогубств тощо.

Починаючи з 1996 року середня очікувана тривалість життя почала збільшуватися, що стало індикатором закінчення шокового періоду кризи. У 2014 році тривалість життя становила 71,4 роки, це максимальне значення за всю історію незалежної України. Не зважаючи на позитивну тенденцію до зростання тривалості життя Україна значно відстає від країн Європи [8]. Так, найбільша середня очікувана тривалість життя у Швейцарії та Італії – 83 роки (рис. 3).

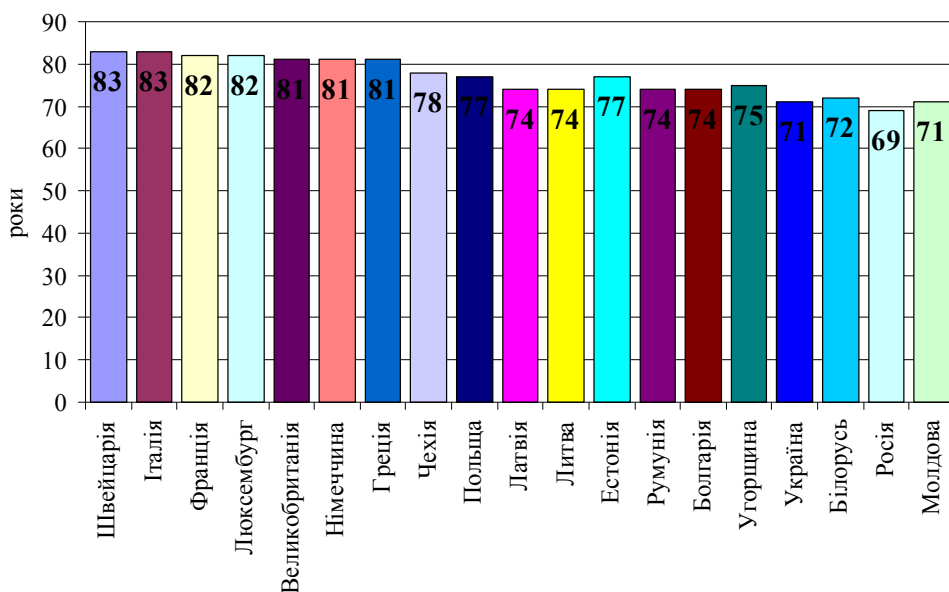

Рис. 3. Середня тривалість життя у країнах Європи у 2014 році

Також слід відмітити, що середня очікувана тривалість життя чоловіків значно менше ніж у жінок. Так, середня тривалість життя чоловіків майже на 11 років менше тривалості життя жінок (рис. 4).

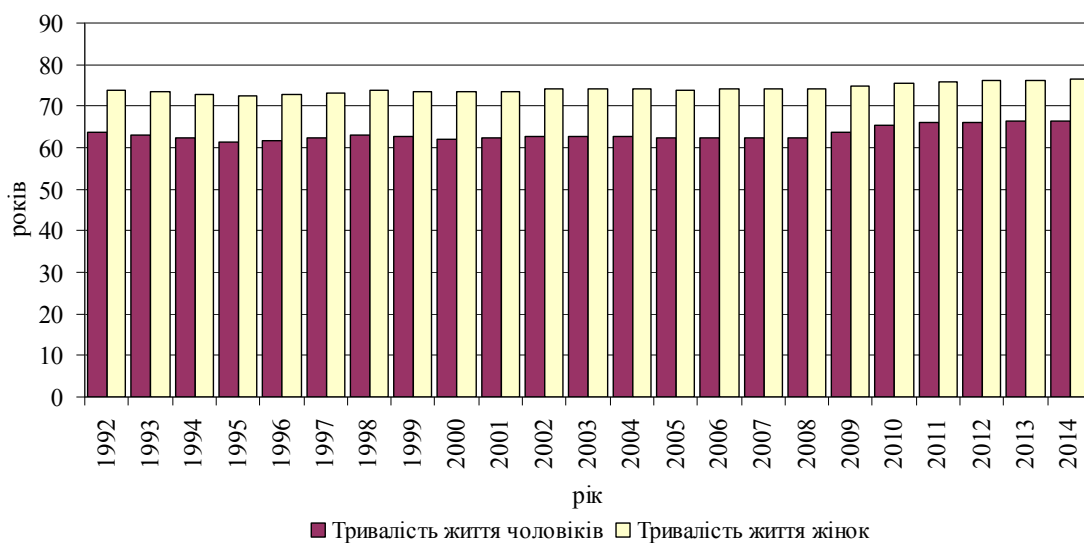

Рис. 4. Динаміка середньої тривалості життя чоловіків та жінок в Україні

Однією з особливостей смертності в Україні є надсмертність чоловіків, особливо в найбільш продуктивних вікових групах, від 25 до 60 років, де смертність чоловіків перевищує смертність жінок в 3 і більше рази [9, с. 5].

Ще більше ніж за показниками середньої тривалості життя Україна відстає за рівнем валового внутрішнього продукту на душу населення. Слід

відмітити, що протягом аналізованого періоду спостерігаються проміжки часу, яким притаманна тенденція до зростання даного показника (рис. 5). Так, за період 2000-2008 ВВП на душу населення збільшився майже у 2,5 рази, але далі спостерігається спад у 2009 та 2014 роках на 15% та 10% відповідно. За прогнозами експертів така тенденція збережеться у наступних роках.

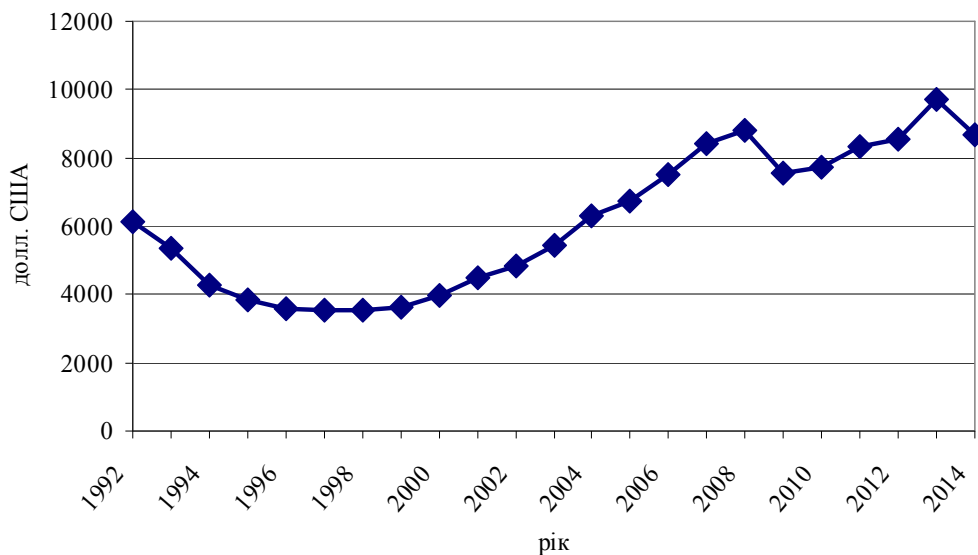

Рис. 5. Динаміка ВВП на душу населення України

Методика розрахунку індексу людського розвитку постійно вдосконалюється і починаючи з 2010 року на додаток до нього також розраховують:

- Індекс людського розвитку, скоригований з урахуванням соціально-економічної нерівності;
- Індекс гендерної нерівності;
- Індекс багатовимірної бідності.

Але саме індекс людського розвитку є світовим мірилом досягнень країн у соціальній сфері та показник розвитку людського потенціалу.

Починаючи з 1992 року крім звітів про людський потенціал в глобальному масштабі, стали готувати і Національні доповіді про людський розвиток, використовуючи аналогічну методику, але адаптуючи її до національних особливостей.

Україна одна з перших серед країн Центральної та Східної Європи стала розраховувати індекс людського розвитку по окремих регіонах України.

З метою такого поглибленого аналізу інститутом демографії була розроблена методика розрахунку Індексу регіонального людського розвитку (ІРЛР) [10, с. 181 – 196]. Дана методика заснована на методиці розрахунку ІЛР, але для аналізу окремих його факторів користуються більше розширеною системою показників.

Перший варіант Національної методики оцінки людського розвитку був розроблений у 2000 році фахівцями Національної академії наук під керівництвом Е.М. Лібанової і затверджен Постановою спільного засідання Президії НАН України та Державного комітету статистики України. Від 2001 року Державний комітет статистики України (нині Державна служба статистики України) щорічно публікує результати розрахунку регіонального людського розвитку.

Спочатку для розрахунку індексу регіонального людського розвитку використовувались 94 первинних показника, згруповані у 9 блоків, що характеризують такі аспекти як:

- 1) демографічний розвиток;
- 2) розвиток ринку праці;
- 3) матеріальне становище населення;
- 4) умови проживання;
- 5) рівень освіти;
- 6) стан здоров'я;
- 7) соціальне середовище;
- 8) екологічна ситуація;
- 9) фінансування людського розвитку [11, с. 20].

Проте, за десятирічний період її використання відбулись значні зміни у соціально-економічній ситуації, в інформаційно-статистичному забезпеченні досліджень, виникли нові аналітичні потреби. Удосконалена методика, що використовується для розрахунку починаючи з 2010 року включає в себе 33

показника, які об'єднані у 6 блоків відповідно до основних аспектів людського розвитку (рис. 6):

- Відтворення населення;
- Соціальне становище;
- Комфортне життя;
- Добробут;
- Гідна праця;
- Освіта.

Аналізуючи розвиток людського потенціалу в рамках однієї країни можна точніше врахувати все розмаїття його проявів, чого неможливо зробити на світовому рівні, коли необхідно враховувати певний набір показників, притаманний усім країнам. В Україні для розрахунку ІРЛР були взяті як показники-стимулятори людського розвитку, так і показники-дестимулятори [12].

Блок відтворення населення включає в себе наступні показники:

1.1. Сумарний коефіцієнт народжуваності. Він характеризує рівень дітородної активності та процесу заміщення поколінь в країні.

1.2. Коефіцієнт дитячої смертності, він є загально визнаним і доволі чутливим показником впливу медико-демографічного та соціального благополуччя в країні.

1.3. Середня очікувана тривалість життя при народженні – інтегральний індикатор стану здоров'я, умов життя та праці населення.

1.4. Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років

1.5. Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років

Два останніх показника характеризують імовірність для чоловіка/жінки повністю прожити трудоактивний період життя. Це в свою чергу залежить від широкого кола факторів, серед яких: фактори способу життя та умов життя і праці.

Блок соціальне становище включає:

2.1. Коефіцієнт злочинності, який характеризує загальну криміногенну ситуацію в регіоні.

2.2. Кількість хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу – показник інтенсивності розгортання епідемії туберкульозу та ефективність протидії її розповсюдженню.

2.3. Кількість хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин – характеризує інтенсивність розповсюдженості захворюваності, обумовленої вживанням психоактивних речовин, є також однією із загальних характеристик психічного стану населення.

2.4. Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування – свідчить про поширеність соціального сирітства та ефективність дії соціальних програм щодо його зменшення.

2.5. Коефіцієнт підліткової народжуваності.

2.6. Кількість померлих від навмисного самоушкодження. Характеризує психічне здоров'я населення.

Блок комфортне життя включає:

3.1. Забезпеченість житлом у міських поселеннях – характеризує комфортність проживання в аспекті забезпеченості житловою площею.

3.2. Питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням у сільській місцевості.

3.3. Питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованим газопостачанням або підлоговою електроплитою у сільській місцевості.

Враховуючи, що більшість житла у містах обладнано цими зручностями, для вимірювання людського розвитку використовуються показники по сільській місцевості.

3.4. Інтегральний показник стану навколишнього середовища - являє інтегровану оцінку показників стану земельних ресурсів, водних ресурсів та атмосферного повітря.

3.5. Планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів, яка характеризується числом відвідувань у зміну лікарських закладів (поліклініки, амбулаторії, диспансери, поліклінічні відділення лікарняних закладів, лікарські пункти охорони здоров'я тощо), що надають відповідну медичну допомогу населенню; характеризує доступність до медичних послуг.

3.6. Обсяг реалізованих населенню послуг на душу населення - характеризує як доступність послуг, так і можливість населення скористатись ними.

Блок добробут

4.1. Рівень бідності за відносним критерієм.

4.2. Питома вага домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість. Характеризує рівень добробуту населення, тому що робити заощадження або купувати нерухомість можуть собі дозволити члени домогосподарств, які задовольнили свої базові потреби щодо харчування, забезпечення умов проживання тощо.

4.3. Кількість мінімальних продуктових кошиків, які можна придбати на середньодушовий дохід. Представляє собою характеристику рівня добробуту щодо можливості забезпечення продовольчими товарами с урахуванням регіональних цін.

4.4. Валовий регіональний продукт на душу населення. Характеризує кінцевий результат виробничої діяльності економічних одиниць-резидентів у сфері матеріального і нематеріального виробництва; є одним з найважливіших показників розвитку економіки регіону і відповідно підґрунтя добробуту населення.

4.5. Питома вага домогосподарств, які мають всі товари тривалого користування базового набору (телевізор, холодильник, пральна машина), тобто які досягли рівня комфортності побутового життя.

Блок гідна праця включає:

5.1. Рівень зайнятості населення, який характеризує рівень доступу населення до даної форми самореалізації та доходу в регіоні.

5.2. Рівень безробіття – характеризує можливості задоволення пропозиції робочої сили, вказує на рівень реалізації трудового потенціалу та ступень проблематичності включення до відносин зайнятості.

5.3. Частка працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів. Він показує відсоток працівників підприємств, установ та організацій, заробітну плату яких з урахуванням кількості членів домогосподарств можна вважати недостатньою для простого фізичного відтворення. Поширеність подібних умов праці в регіоні вказує на глибину проблем економічного забезпечення людського розвитку.

5.4. Частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам – характеризує стан безпеки, гігієни та сприятливих умов праці працівників підприємств, установ та організацій, які безпосередньо впливають на можливості самореалізації людини та збереження її здоров'я; розраховується на підставі атестації робочих місць відповідно до стану санітарно-гігієнічних умов здійснення трудових функцій.

5.5. Співвідношення середньої та мінімальної заробітної плати. Показує у скільки разів регіональна середньомісячна заробітна плата перевищує мінімальну і, таким чином, характеризує відносний рівень стимулюючої і відтворювальної функції доходів від праці в регіоні; розраховується як відношення регіональної середньомісячної заробітної плати до офіційної мінімальної.

5.6. Рівень охоплення соціальним страхуванням. Характеризує як рівень охоплення соціальним захистом працюючого населення регіону, так і рівень публічності та юридичної захищеності зайнятості.

Блок освіта включає:

6.1. Чистий показник охоплення дошкільними навчальними закладами дітей віком 3-5 років, характеризує рівень соціалізації дошкільнят, що сприяє їх

фізичному та психічному розвитку, надає досвід спілкування, забезпечує вироблення умінь, навичок, необхідних для подальшого навчання.

6.2. Охоплення загальною середньою освітою дітей шкільного віку (6-18 років). Показує рівень виконання державою гарантії на отримання дітьми повної середньої освіти, характеризує загальний розвиток дітей, їх здатність до професійного самовизначення та подальшого розвитку.

6.3. Частка осіб із освітою не нижче рівня "базова вища" серед населення 25 років і старше, показує рівень професійно-квалікаційної підготовки населення, яка є важливою складовою людського розвитку.

6.4. Середня тривалість навчання осіб віком 25 років і старше. Це найбільш узагальнена характеристика освітньої складової людського розвитку.

6.5. Середній бал за результатами зовнішнього незалежного оцінювання (по всіх предметах). Характеризує загальний рівень якості шкільної освіти.

Розрахунок ІРЛР проводиться в два етапи:

1) розрахунок узагальнюючих індексів, що характеризують окремі аспекти людського розвитку;

2) побудова інтегрального ІРЛР.

Це дозволяє порівнювати між собою регіони не тільки в цілому, але й за окремими показниками розвитку.

Індекс по окремим блокам розраховується за формулою:

$$I_{ir} = \sum_{j=1}^{k_i} \bar{w}_{ij} z_{ijr}^c, \quad (3)$$

де \bar{w}_{ij} - ваги j -го показника у i -му блоці показників, визначені методом попарних порівнянь з використанням експертних оцінок;

z_{ijr}^c - калібровані нормовані значення j -го показника у i -му блоці показників по регіону r .

Відкалібровані значення нормованих показників розраховуються за формулою:

$$z_{ijr}^c = z_{ijr} \times c_{ij}, \quad (4)$$

де z_{ijr} - нормоване значення j -го показника у i -му блоці показників по r -му регіону;

c_{ij} - калібрувальний коефіцієнт для j -го показника у i -му блоці показників.

Калібрувальний коефіцієнт розраховується за формулою:

$$c_{ij} = \frac{\bar{b}_i}{\bar{b}_{ij}}, \quad (5)$$

де \bar{b}_{ij} - середнє значення питомої ваги j -го нормованого показника у i -му блоці показників;

\bar{b}_i - середнє значення питомої ваги нормованих показників у i -му блоці показників.

Середнє значення питомої ваги j -го нормованого показника у i -му блоці показників розраховується за формулою:

$$\bar{b}_{ij} = \frac{\sum_{r=1}^{25} b_{ijr}}{25}, \quad (6)$$

де b_{ijr} - питома вага j -го нормованого показника у загальному індексі i -го блоку показників для регіону r .

А середнє значення питомої ваги нормованих показників у i -му блоці показників за формулою:

$$\bar{b}_i = \frac{\sum_{j=1}^{k_i} \bar{b}_{ij}}{k_i}, \quad (7)$$

де k_i - кількість показників у i -му блоці.

Нормовані значення розраховуються за наступними формулами

для показників-стимуляторів:
$$z_{ijr} = \frac{x_{ijr}}{x_{st ij}}, \quad (8)$$

для показників-дестимулятор
$$z_{ijr} = \frac{x_{st ij}}{x_{ijr}}, \quad (9)$$

де x_{ijr} – фактичне значення j -го показника у i -му блоці показників по r -му регіону;

$x_{st ij}$ – стандартне значення j -го показника у i -му блоці показників;

Стандартні значення показників визначаються експертним шляхом.

Інтегральний індекс регіонального людського розвитку розраховується як сума індексів по всіх шести блоках показників:

$$I_r = \sum_{i=1}^6 I_{ir} \quad (10)$$

Дана методика розрахунку дозволяє виявити резерви підвищення рівня людського розвитку як в окремих регіонах, так і в країні в цілому, виявити лідерів та аутсайдерів серед областей України, більш розширено проаналізувати окремі аспекти людського розвитку, тобто все це, що не дозволяє зробити розрахунок та аналіз ІЛР.

Але при аналізі та співставленні показників окремих регіонів України відсутня шкала оцінювання рівня людського розвитку, яка б дозволила виявити межі та ступень розвитку людського потенціалу. Тому, використовуючи дані Державної служби статистики України [12] проаналізуємо ІЛР у 2010 – 2014 рр., згрупувавши регіони України у п'ять груп з рівними інтервалами та виділивши групи з дуже низьким, низьким, середнім, високим та дуже високим рівнем людського розвитку, ми побачимо деяке погіршення показників [13, с. 352-353].

Так, якщо у 2010 році найбільша кількість областей України (32%) потрапила до групи із середнім рівнем людського розвитку, то у 2013 році 44% областей – це області з низьким рівнем розвитку (рис. 6 та 7).

Рис. 6. Картограма розподілу регіонів України за рівнем людського розвитку у 2010 році

Також слід зазначити, що у 2013 році значно скоротилась кількість областей з дуже високим рівнем розвитку та навпаки збільшилась кількість областей з дуже низьким рівнем людського розвитку (рис. 7). Так, у 2010 році до групи з дуже високим рівнем розвитку потрапили Харківська, Чернівецька, Закарпатська, Київська, Черкаська, Львівська області та АР Крим, а у 2013 році – лише Харківська та Чернівецька області.

Рис. 7. Картограма розподілу регіонів України за рівнем людського розвитку у 2013 році

У групу регіонів з дуже низьким рівнем людського розвитку у 2013 році окрім Херсонської, Кіровоградської та Житомирської областей, для яких є характерним низький рівень ІРЛР протягом всього аналізованого періоду,

потрапили ще Івано-Франківська та Сумська області. Значного погіршення в рівні людського розвитку за період 2010 – 2013 рр. зазнали Київська, Черкаська, Івано-Франківська та Сумська області.

У 2014 році до групи з дуже низьким рівнем людського розвитку потрапили Кіровоградська, Херсонська, Житомирська та Сумська області. Самий високий рівень розвитку традиційно спостерігається у Харківській та Чернівецькій областях (рис. 8).

Рис. 8. Картограма розподілу регіонів України за рівнем людського розвитку у 2014 році

Проведений аналіз свідчить, що в Україні існує негативна тенденція до погіршення показників регіонального людського розвитку. Сучасний стан людського розвитку більшості регіонів України характеризується низькими показниками рівня життя, несприятливою демографічною ситуацією, поганим станом здоров'я населення, значним поширенням асоціальних явищ, несприятливим соціально-психологічним кліматом. З огляду на це, особливої актуальності набуває поглиблений аналіз окремих причин погіршення показників людського розвитку, як в цілому по Україні, так і по окремих регіонах, а також розробка науковообґрунтованого методичного та інформаційного забезпечення стратегій розвитку регіонів. Досвід країн із розвинутою економікою доводить надзвичайну важливість виваженої регіональної політики у підвищенні добробуту та створенні сприятливих умов для всього населення незалежно від місця проживання.

Таким чином, забезпечення сталого людського розвитку як на регіональному рівні, так і в країні в цілому має бути пріоритетним напрямком для органів державної влади.

Література:

1. Ольвінська Ю. О. Конкурентоспроможність національної економіки як фактор інвестиційної привабливості / Ю. О. Ольвінська, О. І. Селезньов // Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. пр. / ред. М. І. Зверяков; Одеський держ. екон. ун-т. – Одеса, 2004. – Вип. 17. – С. 295-301.
2. Самоєнкова О. В. Економічна статистика : навчальний посібник / О. В. Самоєнкова, Ю. О. Ольвінська. – Одеса : ОДЕУ, 2010. – 182 с.
3. Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса. Учебное пособие под общей редакцией проф. В.П. Колесова, 2-е издание, доп. и переработанное. – Москва: Права человека, 2008. – 636 с.
4. Грішнова О. А. Людський розвиток: навч. посібн. / О. А. Грішнова. // – К. : КНЕУ, 2006. – 308 с.
5. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз (колективна монографія) / За ред. чл.-кор. НАНУ, д.е.н., проф. Е.М. Лібанової. – Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 327 с.
6. Самоєнкова О. В. Соціальна статистика: навчальний посібник / О. В. Самоєнкова, Ю. О. Ольвінська. - Одеса: ОДЕУ, 2009. – 102 с.
7. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (колективна монографія) / За ред. чл.-кор. НАНУ, д.е.н., проф. Е.М. Лібанової. – Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2010. – 496 с.
8. Ольвінська Ю. О. Проблеми соціально-економічного розвитку країн ЄС / Ю. О. Ольвінська // Наукові проблеми господарювання на макро-, мезо- та мікроекономічному рівнях: Міжнародна науково-практична конференція (22-23 квітня 2015). – Одеса, 2015. – С.
9. Підгорний, А. З. Демографічна складова сучасного соціально-економічного розвитку України. Статистичні методи оцінки соціально-економічного розвитку країни і регіонів [Текст] / А. З. Підгорний // Наукові

проблеми господарювання на макро-, мезо- та мікрорівнях : міжнар. наук.-практ. конф., 24-25 квітня 2014 р. : матер. конф., Одеса, ОДЕУ. – С. 4-7.

10. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції (колективна монографія) / За ред. Е.М. Лібанової. – у 2-х томах. - Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2012. – 436 с.

11. Людський розвиток в Україні: 2003 рік (колектив авторів) / Щорічна науково-аналітична доповідь / За ред. Е.М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. – 194 с.

12. Державна служба статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

13. Ольвінська Ю. О. Диференціація регіонів України за рівнем людського розвитку / Ю. О. Ольвінська // Economics, management, law: problems and prospects: Collection of scientific articles. - United Kingdom: Agenda Publishing House, 2015.- Vol. 1. – P. 350-353.

14. Вітковська К. В. Статистична оцінка впливу факторів на рівень бідності / К. В. Вітковська // Формування ринкових відносин в Україні: збірник наукових праць. – Київ: НДЕІ, 2015. - № 3. – С. 202–205.

РОЗДІЛ 2.

МОДЕЛЮВАННЯ МАКРОЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ ТА ПРОПОРЦІЙНОСТІ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ

2.1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НЕФІНАНСОВИХ КОРПОРАЦІЙ

У сучасних умовах розвитку економіки більшої уваги потребують напрямки аналізу, пов'язані зі статистичним оцінюванням показників розвитку окремих секторів економіки, і, перш за все, основного виробника товарів і послуг у країні – сектора нефінансових корпорацій (НФК).

Джерелом інформації щодо діяльності НФК є система національних рахунків (СНР). Сьогодні діє четвертий, оновлений варіант системи національних рахунків – СНР 2008 року. Даний міжнародний стандарт містить систему всеохоплюючих, взаємоузгоджених макроекономічних показників, які призначені для розробки економічної політики, аналізу та наукових досліджень [1, с.1]. Відповідно даному стандарту економіка країни складається із сукупності п'яти секторів, які відрізняються функціями та джерелами доходів. Основною діяльністю нефінансових корпорацій є виробництво ринкових товарів та надання нефінансових послуг. Крім НФК економічною діяльністю займаються фінансові корпорації, державне управління, домашні господарства та некомерційні організації, які обслуговують домашні господарства.

Визначення місця сектора нефінансових корпорацій серед інших секторів економіки, аналіз інтенсивності розвитку його показників, дослідження структурних зрушень у діяльності сектора за різними напрямками – це важливі на сучасному етапі розвитку країни проблеми, яким і присвячена дана робота.

Як було відмічено вище, концептуальну основу щодо збирання, обробки та аналізу даних на макрорівні забезпечує міжнародний стандарт Система національних рахунків 2008 року. Цей стандарт був розроблений та опублікований під егідою Організації Об'єднаних Націй, Європейської комісії,

Організації економічного співробітництва та розвитку, Міжнародного валютного фонду та Групи світового банку. Система розроблена таким чином, щоб прийняти до уваги потреби країн з різними рівнями економічного розвитку. Тому вона призначена для використання всіма країнами світу. Це, в свою чергу, забезпечує порівнянність макроекономічних характеристик розвитку окремих регіонів.

В Україні багато вчених здійснюють статистичні дослідження показників результатів економічної діяльності, пропорцій їх розвитку, перспективні розрахунки за даними системи національних рахунків. У роботах С. С. Герасименка, В. А. Головка, І. М. Нікітіної [2, с.139-161], Р. М. Моторина, Т. М. Моториної [3, с.210-245], А. З. Підгорного [4, с.30-90] на основі СНР аналізуються основні тенденції розвитку економіки, вивчаються структурні зрушення, здійснюються моделювання макроекономічних процесів.

Потребують особливої уваги проблеми, пов'язані з комплексною оцінкою діяльності сектора нефінансових корпорацій на всіх етапах відтворювального циклу. А саме, необхідним є: 1) визначення місця нефінансових корпорацій у структурі валової доданої вартості країни; 2) висвітлення напрямків аналізу первинних доходів нефінансових корпорацій, здійснення аналізу інтенсивності розвитку елементів первинних доходів – валового прибутку і валового сальдо первинних доходів; 3) характеристика процесів розподілу і перерозподілу доходів; 4) здійснення статистичного оцінювання заощадження, нагромадження, вкладання коштів у фінансові активи.

Метою даного дослідження є розробка напрямків аналізу та оцінка динаміки й структури основних характеристик діяльності сектора нефінансових корпорацій та визначення місця сектора в економіці України. Джерелом інформації є основний міжнародний стандарт у сфері статистики – система національних рахунків. У даній роботі викладено результати дослідження стосовно 2000-2013 рр.

Міжнародний стандарт СНР 2008 р. визначає економіку країни як сукупність резидентських інституціональних одиниць [1, с.70]. Ці одиниці

грукуються в п'ять інституціональних секторів. Сектор нефінансових корпорацій уключає всі резидентські нефінансові корпорації та некомерційні організації, які зайняті ринковим виробництвом товарів і послуг.

Корпорації, некомерційні організації, органи державного управління, домашні господарства суттєво відрізняються одне від одного з точки зору їх економічних цілей, функцій и поведінки. В СНР відображено три основних види економічної діяльності: виробництво товарів і послуг, споживання, яке задовольняє потреби людини, та нагромадження. Корпорації зайняті або виробництвом, або нагромадженням (або і тим, і іншим), але не кінцевим споживанням. Органи державного управління зайняті виробництвом (але іншого типу порівняно з корпораціями), нагромадженням та кінцевим споживанням від імені населення та суспільства в цілому. Домашні господарства здійснюють споживання та можуть бути зайняті виробництвом та нагромадженням. Некомерційні організації різноманітні за своїми характеристиками.

Для кожної інституціональної одиниці будують повну послідовність рахунків СНР. Саме рахунки містять показники діяльності кожного сектора економіки.

У центрі даного дослідження – сектор нефінансових корпорацій – головний виробник товарів і нефінансових послуг. Основним споживачем у суспільстві є домашні господарства (ДГ). Саме цей сектор відіграє найважливішу роль у процесах розподілу й перерозподілу доходу. Тому, на наш погляд, демонстрація структурних зрушень у доходах та інших характеристиках діяльності секторів, крім НФК, має обов'язково стосуватися і домашніх господарств. Тому в таблицях нами показані результати розрахунків за нефінансовими корпораціями, домашніми господарствами та за іншими секторами економіки (узагальнено).

Відомості щодо виробничої діяльності отримують з рахунка виробництва. Показником результатів виробничої діяльності є валовий випуск сектора. Він в основному включає всі товари незалежно від їхнього використання та послуги,

надані іншим інституціональним одиницям. Кінцевою продукцією сектора є валова додана вартість, яка відрізняється від валового випуску на величину проміжного споживання. Розподіл валової доданої вартості між основними секторами економіки України відображено в табл. 1.

За даними табл. 1 можна підрахувати, що порівняно з 2010 р. частка нефінансових корпорацій у загальній валовій доданій вартості України зменшилася на 10,8 %, а порівняно з 2000 р – на 17,7 %. Отже, хоч даний сектор і формує найбільшу частину доданої вартості, ця частина останніми роками стрімко зменшувалася.

Протилежна тенденція спостерігається стосовно сектора домашніх господарств. За весь означений період частка сектора в загальній доданій вартості збільшилася на 27,1 %, а порівняно з 2010 р. – на 23,0 %.

Дані табл. 1 також свідчать і про поступове збільшення частки інших секторів у валовій доданій вартості України.

Таблиця 1

Динаміка секторальної структури валової доданої вартості України, %

Рік	Уся економіка	НФК	ДГ	Інші сектори
2000	100,0	67,3	17,7	15,0
2005	100,0	66,0	15,5	18,5
2010	100,0	62,1	18,3	19,6
2011	100,0	62,9	19,3	17,8
2012	100,0	56,7	21,7	21,6
2013	100,0	55,4	22,5	22,1

Валова додана вартість є джерелом утворення первинних доходів у суспільстві. Первинні доходи – це доходи, які інституціональні сектори отримують завдяки їх участі у виробничих процесах. Відображається утворення первинних доходів у відповідному рахунку, балансувальна стаття якого – валовий прибуток (змішаний дохід). У табл. 2 відображено секторальний розподіл даного показника.

Секторальний розподіл валового прибутку (змішаного доходу)
України, %

Рік	Уся економіка	НФК	ДГ	Інші сектори
2000	100,0	56,3	36,1	7,6
2005	100,0	58,4	34,9	6,7
2010	100,0	56,4	39,7	3,9
2011	100,0	55,8	42,5	1,7
2012	100,0	43,3	47,1	9,6
2013	100,0	41,6	48,1	10,3

За весь аналізований період чіткої тенденції зміни частки нефінансових корпорацій у валовому прибутку України не спостерігається. Проте останніми роками спостерігається різке скорочення означеної характеристики діяльності сектора. Так, за останні 3 роки частка НФК зменшилася на 26,2 %. За той же час частка домашніх господарств, навпаки, збільшилася на 21,2 %.

Рахунок розподілу первинних доходів відображає розміщення первинних доходів серед секторів економіки. Балансуюча стаття даного рахунка – валове сальдо первинних доходів – враховує для НФК, крім даних щодо прибутку, отримані сектором доходи від власності (за виключенням відповідних відрахованих доходів).

Сума валового сальдо первинних доходів усіх секторів економіки – це валовий національний дохід. Розподіл валового національного доходу серед секторів економіки України відображено в табл. 3.

Дані табл. 3 відображають різке скорочення частки сектора нефінансових корпорацій у валовому національному доході України (на 81,2 % порівняно з 2000 р. і на 56,6 % порівняно з 2005 р.).

Одночасно впродовж усіх років збільшувалася частка сектора домашніх господарств. Так, за останні три роки в середньому щорічно частка даного сектора збільшувалася на 2 %.

Чіткої тенденції у зміні частки інших секторів (фінансових корпорацій, державного управління, некомерційних організацій, які обслуговують домашні господарства) в означений період на спостерігалось.

Таблиця 3

Розподіл валового національного доходу України за секторами, %

Рік	Уся економіка	НФК	ДГ	Інші сектори
2000	100,0	19,1	60,8	20,1
2005	100,0	15,6	65,3	19,1
2010	100,0	8,3	72,9	18,8
2011	100,0	7,6	72,4	20,0
2012	100,0	4,8	76,5	18,7
2013	100,0	3,6	77,3	19,1

У табл. 4 представлено розподіл між секторами економіки валового національного наявного доходу. Для кожного сектора цей показник відрізняється від валового національного доходу на суму отриманих сектором поточних трансфертів без переданих поточних трансфертів іншим секторам чи іншому світові. Валовий національний наявний дохід відображений в системі національних рахунків у рахунку вторинного розподілу доходу. Як ми можемо спостерігати, частка нефінансових корпорацій у загальному обсязі наявного доходу України весь аналізований період демонструвала тенденцію до зниження. Так, у 2013 р. порівняно з 2000 р. частка зменшилася на 88,3 %, а за останні три роки – на 66,7 %. Протилежна тенденція зміни частки домогосподарств у загальному обсязі наявного доходу країни спостерігається впродовж усього періоду, що аналізується, хоч ці зміни відбуваються більш повільними темпами.

У рахунку вторинного розподілу доходу відображається лише перерозподіл доходів за допомогою поточних трансфертів, крім соціальних трансфертів у натурі. Соціальні трансферти в натурі виплачуються секторами державного управління та некомерційних організацій, які обслуговують

домашні господарства, безпосередньо сектору домогосподарств. Отже, сектор нефінансових корпорацій у даному перерозподілі доходів участі не бере. Відмітимо, що балансуючою статтею рахунка перерозподілу доходів у натурі є скоригований наявний дохід.

Таблиця 4

Динаміка секторальної структури валового національного наявного доходу, %

Рік	Уся економіка	НФК	ДГ	Інші сектори
2000	100,0	10,9	57,1	32,0
2005	100,0	9,2	66,2	24,6
2010	100,0	3,6	76,5	19,9
2011	100,0	2,7	75,1	22,2
2012	100,0	1,9	79,2	18,9
2013	100,0	1,2	80,4	18,4

Відповідно вищесказаному складають два варіанти рахунка використання доходу: це рахунок використання наявного доходу та рахунок використання скоригованого наявного доходу. Обидва рахунки показують, як для секторів, що здійснюють кінцеві споживчі витрати (державне управління, некомерційні організації, які обслуговують домашні господарства, та безпосередньо домогосподарства) наявний та скоригований наявний дохід розподіляються між кінцевим споживанням та заощадженням. У будь-якому випадку, балансуючою статтею рахунків є валове заощадження. Зрозуміло, що для нефінансових корпорацій величина валового заощадження співпадає з величиною валового наявного доходу. У табл. 5 продемонстровано динаміку чистого заощадження нефінансових корпорацій України.

Таблиця 5

Динаміка чистого заощадження нефінансових корпорацій України

Рік	2000	2005	2010	2011	2012	2013
Млн. грн.	-5247	1881	-51248	-62289	-101006	-119535

Майже весь період, що аналізується, чисте заощадження нефінансових корпорацій набуває від'ємного значення. Причому від'ємна величина даного показника демонструє постійне збільшення. Це негативний, деструктивний процес. Дефіцит заощаджень головного виробника продукції свідчить про певні дисбаланси в перерозподілі доходів.

Подальше дослідження стосується порівняльного аналізу частки нефінансових корпорацій у показниках результатів діяльності трьох країн: України, Польщі та Румунії (табл. 6).

Таблиця 6

Частка нефінансових корпорацій
у показниках результатів діяльності, 2013р., відсотків

Країна	Валова додана вартість сектора у валові доданій вартості країни	Валовий прибуток сектора у валовому прибутку країни	Валове сальдо первинних доходів сектора у валовому національному доході країни	Валовий наявний дохід сектора у валовому наявному доході країни
Україна	55,4	41,6	3,6	1,2
Польща	50,7	44,1	17,9	16,8
Румунія	56,0	50,3	25,7	23,5

Результати розрахунків, представлені в таблиці 8, свідчать, що Румунія має найбільшу питому вагу сектора нефінансових корпорацій у валовому національному доході – 25,7 %. Питома вага валових первинних доходів у валовому національному доході України лише 3,6 %. Ще менша частка сектора у валовому наявному доході України – 1,2 % (у Румунії - 23,5 %).

Заощадження є основним джерелом нагромадження в секторі і в суспільстві, основним джерелом інвестицій у нефінансові активи. За рахунок заощадження мають бути здійснені валове нагромадження основного капіталу, зміна запасів матеріальних оборотних коштів, чисте придбання цінностей та нефінансових невироблених активів. Усі ці процеси відображені в рахунку

капіталу. Саме дані цього рахунка свідчать, що сектор нефінансових корпорацій за результатами останніх років є чистим позичальником.

У табл. 7 відображено динаміку балансуючої статті рахунка капіталу сектора нефінансових корпорацій.

Таблиця 7

Динаміка чистого кредитування (+), чистого запозичення (-)
сектора нефінансових корпорацій України

Рік	2000	2005	2010	2011	2012	2013
Млн. грн.	-4145	-33752	-99752	-145487	-173860	-159571

Отже, за останні три роки чисте запозичення сектора нефінансових корпорацій у середньому щорічно збільшувалося на 86441 млн. грн.

Існуюча тенденція зміни даного показника несприятлива ані для сектора НФК, ані для країни в цілому.

Запозичення сектора щодо інвестицій у нефінансові активи стрімко зростають, а призводить до цього дефіцит заощаджень НФК.

Дана ситуація віддзеркалюється також у фінансовому рахунку.

Заощадження сектора з урахуванням капітальних трансфертів теоретично мають дати змогу сектору не тільки збільшити нефінансові активи, але й отримати в своє розпорядження ресурси (чисті кредити) та направляти їх на придбання фінансових активів та погашення боргів. У табл. 8 відображені показники фінансового рахунка сектора НФК за останні два роки.

Чисте запозичення сектора НФК у 2013 р. склало 159571 млн. грн. Отже, чисте прийняття фінансових зобов'язань сектора перевищує чисте придбання фінансових активів саме на цю суму (з урахуванням величини статистичної розбіжності).

Щодо чистого приросту фінансових активів НФК, то він мав місце внаслідок: нагромадження коштів у вигляді готівки та депозитів; придбання цінних паперів, крім акцій, придбання акцій та іншого виду участі в капіталі;

вкладень у страхові технічні резерви; збільшення іншої дебіторської заборгованості.

Таблиця 8

Фінансовий рахунок сектора нефінансових корпорацій України, млн. грн.

Зміни в активах	2012 р.	2013 р.	Зміни в зобов'язаннях і чистому багатстві	2012 р.	2013 р.
			Чисте кредитування (+), чисте запозичення (-)	-173860	-
			Статистична розбіжність	19702	36275
Чисте придбання фінансових активів	232963	179052	Чисте прийняття фінансових зобов'язань	426525	374898
Готівкові гроші та депозити	26781	22198	Готівкові гроші та депозити	-	-
Цінні папери крім акцій	38094	15541	Цінні папери крім акцій	42179	44211
Кредити та позики	-	105	Кредити та позики	79073	93328
Акції та інші види участі в капіталі	29172	25314	Акції та інші види участі в капіталі	98742	82257
Страхові технічні резерви	1524	654	Страхові технічні резерви	-	-
Інша дебіторська заборгованість	137392	115240	Інша кредиторська заборгованість	206531	155102

Приріст фінансових зобов'язань був обумовлений збільшенням кредитів і позик та іншої кредиторської заборгованості, а також придбанням цінних паперів, крім акцій і придбанням акцій та іншого виду участі в капіталі.

Порівняно з 2012 р. можна констатувати значне зменшення як по фінансових активах, так і по пасивах.

На 23,1 % знизилася чисте придбання нефінансовими корпораціями фінансових активів (зниження відбулося практично за кожною статтею), і на

12,1 % скоротилося чисте прийняття фінансових зобов'язань (в основному за рахунок зменшення іншої кредиторської заборгованості).

У ході дослідження було проаналізовано динаміку первинних доходів нефінансових корпорацій України. Продемонстровано тенденції зменшення частки сектора у валовому прибутку та у валовому національному доході країни.

Зроблено висновки щодо інтенсивності динаміки секторальної структури валового наявного доходу. Показано значне зменшення впливу нефінансових корпорацій у формуванні наявного доходу. У той же час має місце поступове збільшення ролі у цьому процесі домогосподарств.

Очевидні дисбаланси в перерозподілі доходів призводять до дефіциту заощаджень нефінансових корпорацій. Майже весь аналізований період величина чистих заощаджень характеризувалася від'ємним значенням, причому тенденція до подальшого зниження цього показника триває.

Заощадження – основне джерело нагромадження сектора. У сформованих обставинах власних джерел для нагромадження нефінансових активів, для придбання фінансових активів та зменшення запозичень, у сектора немає. Протягом останніх років сектор нефінансових корпорацій України є чистим позичальником.

Отже, у роботі відзеркалено проблеми нефінансових корпорацій, які накопичувалися роками. Держава має задіяти усі механізми аби протидіяти негативним тенденціям і сприяти ефективній діяльності сектору на усіх етапах відтворювального циклу.

Література:

1. Система национальных счетов 2008 г. / Комиссия Европейских сообществ, Международный валютный фонд, Организация экономического сотрудничества и развития, Организация Объединенных Наций, Всемирный

банк. Международный стандарт [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.cisstat.com/rus/SNA2008Russian.pdf>.

2. Герасименко С. С. Система національних рахунків: навч. посіб. / С.С.Герасименко, В. А. Головка, І. М. Нікітіна. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2005. – 217 с.

3. Моторин Р. М. Система національних рахунків: навч. посіб. / Р. М. Моторин, Т. М. Моторина. – К.: КНЕУ, 2001. – 336 с.

4. Підгорний, А. З. Удосконалення методології статистичного оцінювання розвитку регіону: звіт про НДР (проміжн.) / А. З. Підгорний, О. В. Самоєнкова, К. В. Семенова та інші. - Одеса, 2014. - 118 с.

5. Самоєнкова, О. В. Економічна статистика : навчальний посібник / О. В. Самоєнкова, Ю. О. Ольвінська. – Одеса : ОДЕУ, 2010. – 182 с.

6. Національні рахунки України : статистичний бюлетень / Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – <http://www.ukrstat.gov.ua>.

7. Семенова К. Д. Проблеми оцінки ризиків підприємницької діяльності / К. Д. Семенова // Економіка підприємства: Сучасні проблеми теорії та практики: Матеріали першої міжнар. наук.-практ. конф. (18-19 жовтня 2012 р.). – 2012. – С. 462-463.

8. Погорелова Т. В. Многомерные методы – инструмент статистического анализа экономики предприятий / Т. В. Погорелова // Економіка підприємства: сучасні проблеми теорії та практики: Матеріали першої міжнар. наук.-практ. конф. (18-19 жовтня 2012 р.). – Одеса : Атлант, 2012. – С. 460-461.

9. Вітковська К. В. Проблемні питання оцінки рівня бідності населення // К. В. Вітковська. – Науковий вісник. - №2(210). – 2014. - С. 19-31

2.2. ЗАОЩАДЖЕННЯ ЯК ОБ'ЄКТ СТАТИСТИЧНОГО ВИВЧЕННЯ

У період становлення і розвитку ринкових відносин в Україні особливо актуальним є аналіз заощаджень. Саме певний рівень заощаджень дасть можливість забезпечити стійке економічне зростання на основі якісного та кількісного відновлення основних засобів, рівень морального та фізичного зносу яких катастрофічно великий. Це може бути досягнуто шляхом залучення в реальний сектор економіки невикористаного на кінцеве споживання доходу. Для України цей напрямок пом'якшення кризи особливо важливий, оскільки дасть можливість зменшити залежність від іноземних інвестицій та досягнути зміцнення економіки.

Так у країнах, які споживають лише незначну частину доходу та багато інвестують, відбувається збільшення випуску продукції, значне зростання доходів населення та заробітної плати. І навпаки, в країнах, де споживається значна частина отриманого доходу, практично не інвестується будівництво нових засобів виробництва, спостерігається незначне зростання продуктивності праці та заробітної плати. Це пов'язано з тим, що, наприклад, у результаті певних негативних подій (стихійні лиха, політичні негаразди тощо) домашні господарства починають менше витратити на споживання та більше заощаджувати. В результаті виробники отримують менше, ніж витратили у відповідному періоді на виробництво. Це призводить до так званого «затоварення» економіки, а потім й до скорочення виробництва. Виробники отримуватимуть менше доданої вартості, а отже й доходи домогосподарств зменшуватимуться. Таким чином, побоювання домогосподарств справджуються й вони починають витратити на споживання ще менше, а зберігати відповідно більше. Результат такого ланцюга подій – можлива депресія.

Тому дослідження та аналіз процесів заощадження надасть можливість цього уникнути та можливо вивести ідеальну формулу розподілу національного наявного доходу.

Загальновідомим є той факт, що між часткою нагромадження та темпом економічного зростання країни існує прямий зв'язок. Проте, якщо ця частка буде зависокою, то в результаті знизиться рівень споживання, а отже і добробут населення. Тому частка збереження в наявному доході має певні обмеження і не повинна перевищувати 30%. Пошук оптимальних пропорцій між споживанням, заощадженням і інвестиціями дуже актуальний для побудови нових економічних програм розвитку країни.

Заощадження – це статистичний показник і для його кількісного аналізу необхідно зрозуміти сутність цієї категорії. Глибоке розуміння сутності заощадження можливе лише при вивченні історії даного поняття.

Сьогодні поняття заощадження цікавить сучасних науковців у розрізі міжнародних розрахунків і порівнянь. Багато століть назад заощадження викликали неабиякий інтерес як можливе джерело збагачення не тільки окремої людини, а й цілої країни. Саме тому історія становлення даного поняття доволі тривала й неоднозначна.

Перші згадки про заощадження датуються середньовіччям. Ще Аристотель у роботі «Політика» вказував, що поява заощаджень прямо пов'язана з виникненням грошей та їх сутністю як економічної категорії [1]. Заощадження описувалися як частина грошей, яка залишилася після витрат на споживання.

Меркантилісти вважали гроші головним багатством держави, але їх погляди на способи нагромадження суттєво відрізнялися. Так, представники даного напрямку (А. Монкретьєн, Т. Мен та ін.) стверджували, що гроші – особлива форма багатства, тому основний спосіб збагачення полягав у нагромадженні благородних металів – золота та срібла. Величина вартості представляла собою продукт обміну, а не виробництва. Прибуток вважався результатом процесу обміну не в середині економіки, а лише між країнами [1]. Погляди меркантилістів були помилковими, але дали суттєвий поштовх для подальшого вивчення категорій заощадження та факторів, які на них впливають.

В епоху класичної політичної економії у кінці XVII століття на теренах Франції результати макроекономічного дослідження представив у своїй роботі «Роздуми про природу багатства, грошей та податків» П. Буагільбер [2]. Його теорія ґрунтувалася на існуванні в країні двох класів: класу землевласників і торговців, тобто виробників та одержувачів доходу від своєї діяльності; вищий світ – це, головним чином, ратъє, які отримували доходи від своєї власності.

Перший клас характеризувався доволі високою схильністю до споживання, другий клас відзначався бажанням збагатитися через заощадження. Низькі доходи країни пов'язувалися із низькою схильністю одержувачів ренти до споживання, оскільки вчений вказував на те, що споживання та дохід – взаємопов'язані показники, а спад споживання приводить до зниження доходу. При цьому П. Буагільбер був першим, хто вказав на обернену залежність між доходом та частиною, яка споживається.

Представники класичної школи політичної економії дали нове тлумачення багатьом економічним категоріям, провели всебічний аналіз дії заощадження на розвиток економічної системи, розробили методологічний апарат для аналізу трансформації заощадження в інвестиції.

Так А. Сміт у роботі «Дослідження про природу та причини багатства народів» дав визначення заощадження з позиції збереження населенням грошей через поняття «ощадливості». А. Сміт вважав, що ощадливість є безпосередньою причиною збільшення капіталу [3, с. 363].

У рамках неокласичної теорії (Дж. Б. Кларк, К. Вікселль, А. Маршалл та ін.) даний підхід до вивчення економічних категорій отримав подальший розвиток. Це стосується досліджень проблем у системі «заощадження-нагромадження» та формування умов можливої розбіжності між ними [2].

Ж. Б. Сей запропонував макроекономічну модель, в якій виробництво саме породжує доходи, на які купуються товари відповідної вартості . Таким чином сукупні інвестиції дорівнюють споживанню. Але при цьому модель будується з урахуванням припущення відсутності заощаджень у грошовій формі. В результаті відсутні причини та основні мотиви заощаджень.

Дж. С. Мілль першим висловив думку, що заощадження прямо пропорційно залежать від відсоткової ставки. Якщо ставка відсотка достатньо висока, щоб покрити можливі ризики, то це безпосередньо підвищує зацікавленість людей не зберігати наявні кошти, а вкладати. Тобто люди змінюють величину своїх заощаджень у залежності від доходу, який приймає форму капіталу.

У ХХ столітті виник цілий ряд концепцій, які розкривали суть і причини заощаджень. Першою та доволі революційною була відома робота Дж. Кейнса під назвою «Загальна теорія зайнятості, відсотка та грошей»[3]. Автор стверджував, що з ростом зайнятості збільшується національний дохід і відповідно споживання. Але споживання збільшується повільніше, ніж доходи, оскільки збільшення доходів у людей підсилює бажання заощаджувати. Міру вираження вказаної закономірності Дж. Кейнс пов'язував із психологічною характеристикою суспільства, яка виступала екзогенним параметром у короткостроковому періоді.

Дж. Кейнс виходив із так званої гіпотези абсолютного доходу, у відповідності з якою споживання домашніх господарств залежить від абсолютної величини поточного доходу. Оскільки заощадження – це неспожита частина доходу, то за кейнсіанською концепцією функція заощаджень виходить у результаті віднімання функції споживання від наявного доходу. Тобто, споживання – первинне, а заощадження детермінуються споживанням.

Незабаром функція споживання Дж. Кейнса почала давати збої в емпіричних дослідженнях, що породило багато загадок. Після Другої світової війни майбутній нобелівський лауреат С. Кузнец вказав на ряд фактів, які не вкладалися в дану теорію.

Перша загадка стала відома як парадокс С. Кузнеца. Під час війни випуск, як правило, знаходиться нижче рівня мирного часу. При цьому частка саме державних витрат вища. В результаті після закінчення війни частка державних витрат зменшується, а збільшення випуску, за кейнсіанською теорією, буде пов'язане з падінням частки споживання у загальному обсязі ВВП. Частка ж

інвестицій у ВВП майже завжди постійна та незначна. Якби теорія Дж. Кейнса була вірною, то країни впали б у перманентну депресію, чого насправді не сталося. Дана загадка нанесла суттєвий удар по теорії споживання. Можливим поясненням даного парадоксу могло б бути те, що коефіцієнт у функції споживання не є константою.

У результаті з'явилася необхідність у теорії, яка б пояснила, чому після Другої світової війни схильність до споживання не скоротилася із ростом випуску.

Друга загадка С. Кузнеца виникла в результаті проведених у 1950-х рр. емпіричних досліджень залежності споживання від доходу в довгостроковому періоді. Вчений зібрав статистичні дані за сім десятиліть (1870-1940 рр.) і визначив середні значення за десятиліттями [4]. У результаті проведеного аналізу було доведено, що кейнсіанська функція не працювала в довгостроковій перспективі.

На заміну гіпотезі абсолютного доходу Дж. Дьюзенбері висунув гіпотезу відносного доходу. У відповідності з нею, індивід при визначенні середньої норми споживання орієнтується не на абсолютну величину доходу, а на відношення поточного доходу до максимального його значення в минулому. В результаті гранична схильність до заощадження у короткостроковому періоді не є постійною величиною, а прямо залежить від отриманого доходу.

Ще однією модифікацією кейнсіанської функції споживання є теорія перманентного доходу М. Фрідмана [5]. Вона ґрунтується на умові, що домашні господарства намагаються підтримувати обсяг споживання на незмінному рівні, незалежно від коливань доходу. При цьому споживання залежить не лише від поточного доходу, але й від майбутніх надходжень. Поточний дохід за даною теорією складається із двох частин:

1. Постійний дохід: визначається загальним багатством суб'єкта, пов'язаним як із його діловими якостями, так і з наявними засобами (акції, облигації, майно). Тобто існує постійний дохід, який суб'єкт сподівається

отримувати протягом тривалого періоду, це так званий «перманентний дохід» за теорією М. Фрідмана.

2. Випадковий додатковий дохід (премії, виграші в лотерею тощо), який може пояснити коливання споживання в короткостроковому періоді, але практично не впливає на споживання в довгостроковому періоді.

У результаті були зроблені висновки, що коливання тимчасового доходу притаманні лише короткостроковому періоду, в результаті чого середня схильність до споживання змінюється. В довгостроковій перспективі змінюється постійний дохід, тому середня схильність до споживання постійна.

Теорія перманентного доходу пояснює, чому саме існують відмінності в схильності споживання між «молодими» та «старими» домогосподарствами, уточнює саме поняття споживання. При цьому суттєвим недоліком даної теорії є неможливість точного визначення перманентного доходу. Саме тому теорія перманентного доходу М. Фрідмана отримала подальший розвиток в теоріях адаптивних та раціональних сподівань, які стверджують, що суб'єкти економіки сподіваються на аналогічні доходи і в майбутньому. Тому витрати на споживання є постійною величиною, оскільки суб'єкти намагаються підтримувати свої витрати на постійному рівні. Якщо виявляється, що вони помилилися в своїх сподіваннях і дохід змінився, то суб'єкти визнають свою помилку та змінюють споживчі витрати, в подальшому орієнтуючись уже на новий рівень доходу та споживання.

Теорія життєвого циклу Ф. Модільяні мала багато спільного з теорією перманентного доходу, але різниця в тому, що досліджувався зв'язок між споживанням, заощадженням та доходом у залежності від стадії життєвого циклу [5]. Вчений розділив життя людини на два основні етапи – це активна трудова діяльність і пенсійний етап. Протягом трудового періоду доходи зростають, досягаючи максимуму в зрілому віці, коли борги молодості погашені та відкладаються заощадження на старість. Вихід на пенсію зменшує трудовий дохід до нуля, залишаються лише заощадження. Далі стабільне споживання забезпечується лише за рахунок заощадження.

Перевірка моделі життєвого циклу на статистичних даних підтвердила, що схильність до споживання прямо пропорційна віку домогосподарства, тобто «старі» домогосподарства споживають більшу частину багатства, ніж «молоді». Проте емпіричні дослідження виявили деякі відмінності між отриманими даними та теорією життєвого циклу. Так, домогосподарства більше зберігають у зрілі роки, а люди похилого віку витрачають незначну частину збереженого та передають свої фінансові активи в спадок молодим.

Але виникли протиріччя щодо основних мотивів такої поведінки. Одні економісти стверджують, що в цьому випадку діють так звані альтруїстські мотиви, оскільки батьки бажають покращити благополуччя своїх дітей. Інші вказують, що спадок – це один із інструментів впливу на нащадків. Треті впевнені, що все це відбувається випадково, оскільки жодна людина не може знати, скільки їй жити, та намагається відкласти заощадження на довгу старість. А четверта група економістів впевнена, що багатство нагромаджують заради влади та престижу.

Як бачимо, історія вивчення суті заощаджень доволі довга та різноманітна. Даній проблемі приділяли увагу багато відомих класиків-економістів, оскільки вони погоджувалися із тим, що заощадження можуть виступити результативною зброєю при правильному використанні.

Тема заощадження залишається актуальною і доволі спірною й сьогодні. Сучасні науковці та дослідники не відхиляють поглядів класиків, але мають свої особисті думки щодо сутності заощаджень.

У результаті вивчення літературних джерел виявлено неоднозначні тлумачення поняття «заощадження». Це пов'язано з тим, що дане поняття багатогранне, може характеризувати як частину доходу, не витрачену на поточне споживання, так і взаємозв'язки між економічними суб'єктами.

Результати нашого аналізу сучасних робіт щодо сутності поняття «заощадження» представлені в табл. 1.

Сучасні визначення поняття «заощадження»

Автори	Суть поняття
1	2
Жупанін В. [6]	Система суспільних відносин між індивідами з приводу збереження грошових коштів для їх використання у майбутньому та визнання діалектичної природи цієї категорії, яка формується суперечностями щодо періодичності отримання доходу, його неспівставності з вартістю окремих товарів, послуг та ієрархією потреб.
Добровольська І. О. [7, с.23]	Відображення системи відносин, що виникають з приводу отримання доходу населенням та відокремлення його частки з метою збереження за різними формами накопичення (грошовою, натурально-речовою, фінансових активів) для покриття виникаючих потреб у майбутньому та можливого використання як інвестиційного ресурсу.

<p>Белугін Ю. М. [8, с.4]</p>	<p>Тимчасово не використана на поточні потреби частина особистого доходу, яка вкладається громадянами в кредитні установи або залишається на руках у населення і нагромаджується.</p>
<p>Берегуля А. Я. [9, с. 25]</p>	<p>Відкладене споживання, що формується у натуральній, грошовій та фінансовій формах під впливом взаємодії сукупності факторів та мотивів на рівень ощадливості.</p>
<p>Румас С., Плешкун А. [10, с. 8]</p>	<p>Фонд, який створюється населенням під дією об'єктивних соціально-економічних закономірностей, який тимчасово виключається із економічного обігу його власником для того, аби бути спожитим у майбутньому.</p>
<p>Демянчук Д. О. [11, с.535]</p>	<p>Система економічних відносин, яка включає сукупність взаємодіючих елементів такої динамічної сфери як процес заощадження на макрорівні, що постійно змінюється під впливом багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників, що впливають на перетворення частини неспожитих, невитрачених доходів суб'єктів господарювання на заощадження, а в подальшому – на майбутні інвестиції.</p>
<p>Кваснюк Б. Є. [12, с.7]</p>	<p>Завжди виступають певним відрахуванням від поточного споживання, вони забезпечують стійке підвищення рівня капіталоозброєності та продуктивності праці, зайнятості населення, максимум споживання на одного працівника і, врешті-решт, оптимізують економічний добробут.</p>

1	2
Варламова Ю. А. [13, с.3]	Сукупність відносин між економічними агентами, які виникають в процесі відділення частини наявного доходу з ціллю покращення якості життя індивіда та суспільства в цілому.
Крупа К. С., Ніколаєва А. М. [14]	Фонди грошових коштів, які домогосподарства формують з метою задоволення своїх майбутніх потреб або забезпечення майбутніх доходів.
Карковська В. Я. [15]	По-перше, це частина доходу, призначена для того, щоб забезпечити потреби в майбутньому. По-друге, це частина доходу в національній економіці. По-третє, це нагромадження активів різного характеру.

Джерело: узагальнено автором за [6-15]

Проаналізувавши роботи сучасних дослідників щодо вказаної проблематики, можна зробити висновок, що поняття «заощадження» можна розкрити через призму декількох аспектів, наведених на рис. 1.

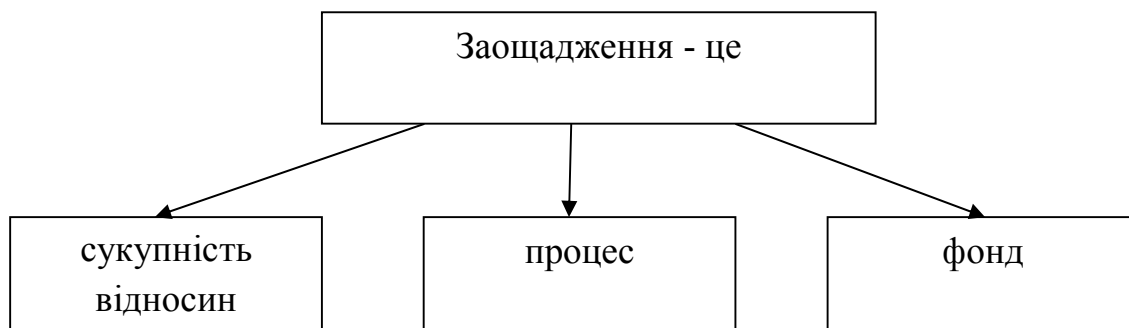

Рис. 1. Сутність поняття «заощадження»

Джерело: складено автором

Таким чином, заощадження – це:

а) сукупність відносин між економічними агентами, які виникають в процесі відділення частини наявного доходу з ціллю покращення якості життя індивіда та суспільства в цілому;

б) процес відкладеного споживання, що формується у натуральній, грошовій та фінансовій формах під впливом взаємодії сукупності факторів та мотивів на рівень ощадливості;

в) фонд, який створюється населенням під дією об'єктивних соціально-економічних закономірностей, який тимчасово виключається із економічного обігу його власником для того, аби бути спожитим у майбутньому.

У результаті аналізу та систематизації основних поглядів щодо сутності поняття «заощадження» зрозуміло, що багатогранність даного економічного терміну виключає можливість однобічного висвітлення.

Для більш глибокого з'ясування сутності заощаджень і всебічної статистичної характеристика даного процесу необхідно здійснити їх класифікацію за різними ознаками.

Пропонуємо розглядати заощадження у розрізі таких класифікаційних ознак: за формою розміщення, за характером використання, за мотивами утворення, за рівнем ризику, за терміном існування, за належністю до інституційних секторів (див. рис. 2).

У працях науковців обґрунтовані більш ширші класифікації заощаджень [16, 17, 18]. Однак наведену вище обираємо як найбільш оптимальну для проведення дослідження у даному напрямку.

За формою розміщення розрізняють організовані та неорганізовані заощадження.

Організовані заощадження характеризуються тим, що їх мобілізацію і розміщення здійснюють банківська система або фінансово-кредитні установи. Прикладом організованих заощаджень є банківські депозити.

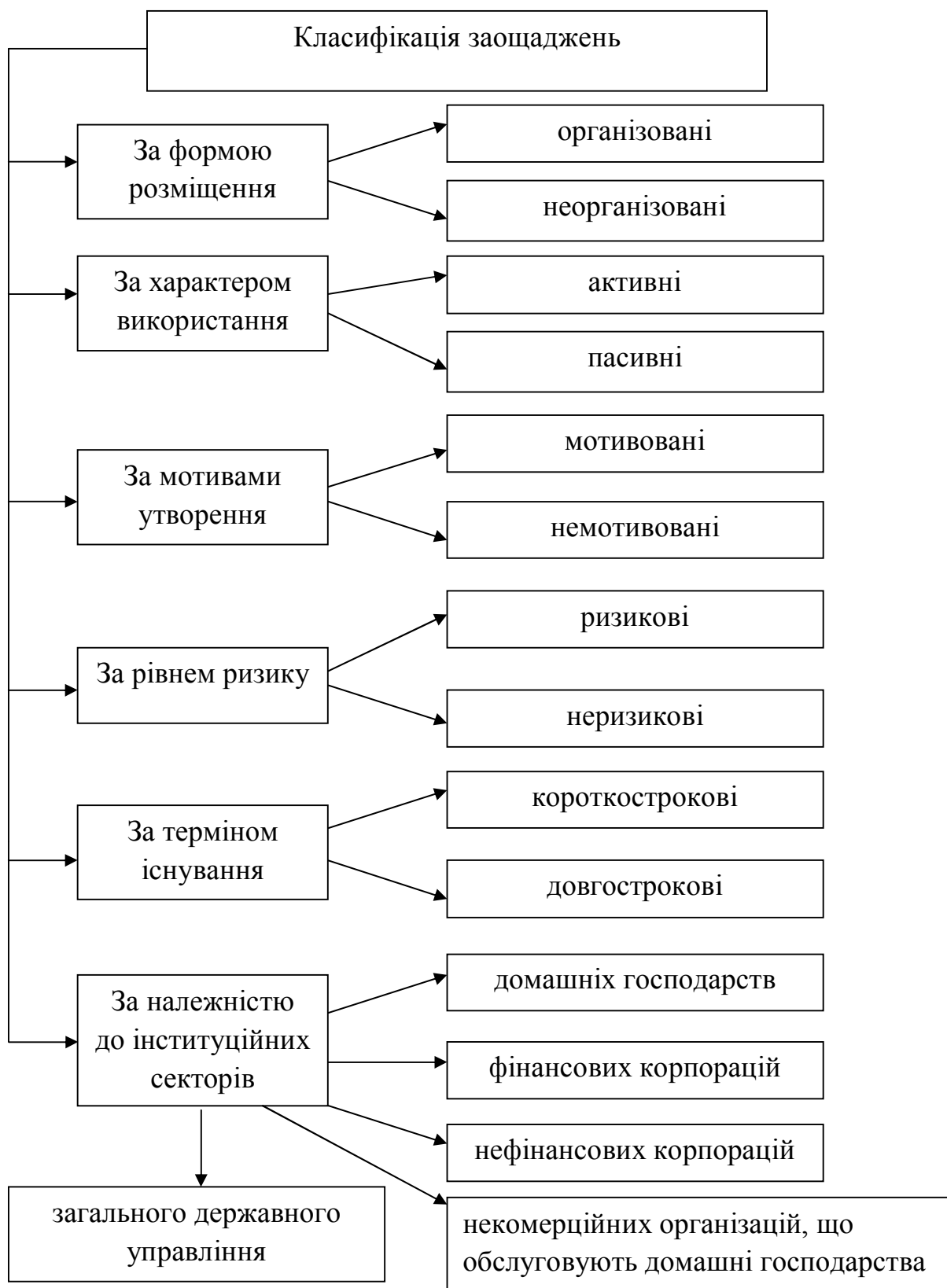

Рис. 2. Класифікація заощаджень

Джерело: узагальнено автором за [16, 17, 18]

Неорганізовані заощадження зберігаються у населення готівкою у національній та іноземній валютах, у вигляді коштовностей, дорогоцінних металів тощо.

Залежно від характеру використання розрізняють активні та пасивні заощадження.

Активні заощадження дозволяють визначити характер та обсяг здійснюваних інвестицій.

Пасивні заощадження відображають нереалізовані можливості інвестування вільних засобів.

Залежно від мотивів утворення виділяють мотивовані та немотивовані заощадження. При цьому немотивовані заощадження виникають внаслідок перевищення платоспроможності над рівнем потреб.

Залежно від рівня ризику заощадження поділяються на ризикові та неризикові. Дана класифікаційна ознака дає можливість спрогнозувати приріст інвестиційних доходів, оцінити характер і тактику економічної поведінки. При цьому менш ризикові шляхи заощаджень дають меншу можливість отримання доходів.

За терміном існування виділяють поточні (короткострокові) та довгострокові заощадження.

Короткострокові заощадження – це цільові заощадження, призначенні для задоволення конкретних споживчих потреб.

Довгострокові заощадження – це забезпечення житлом, вкладення із метою отримання додаткового доходу в перспективі.

За належністю до інституційних секторів економіки виділяють заощадження домашніх господарств, загального державного управління, нефінансових і фінансових корпорацій, некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства.

Відповідно до СНР, економіка країни в цілому представлена п'ятьма секторами [19, с. 2]:

1. Нефінансові корпорації – це юридичні особи, які займаються виробництвом товарів і наданням нефінансових послуг.

2. Фінансові корпорації – це юридичні особи, які виконують фінансові та страхові операції.

3. Органи державного управління, включаючи фонди соціального забезпечення – це унікальні типи юридичних осіб, створені в результаті політичних процесів, які наділені законодавчою, судовою і виконавчою владою в межах даної території. Основними функціями даного сектору є фінансування виробництва товарів і послуг за рахунок податкових надходжень або інших доходів, перерозподіл доходів і багатства за допомогою трансфертів, неринкове виробництво.

4. Некомерційні організації, які обслуговують домашні господарства – це юридичні особи або суспільні організації, створені з метою виробництва товарів і надання послуг, але не з ціллю отримання будь-якого доходу, що вказано в їх статуті.

5. Домашні господарства, відповідно до СНР-2008, «визначають як групу осіб, які живуть в одному приміщенні, об'єднують частково або повністю свої доходи та майно, споживають колективно деякі види товарів і послуг, головним чином, житлові послуги та продукти харчування» [19, с. 67].

Для аналізу діяльності секторів і економіки в цілому будують національні рахунки. Їх будують у певній послідовності, що відповідає стадіям відтворювального циклу. В основі національного рахівництва лежить характеристика процесів виробництва, розподілу, перерозподілу та використання доходу. При цьому кожен рахунок відповідає одному з аспектів економічної діяльності.

Рахунки системи ділять на поточні (рахунки виробництва та доходів) та капітальні (рахунки капіталу, фінансовий та інші рахунки). Кожен рахунок відіграє значну роль у визначенні макроекономічних показників, надає можливість міжнародних порівнянь, створює основу для обґрунтування певної державної соціально-економічної політики. Історично та логічно національні

рахунки були створені для розвитку та поглиблення обчислення національного доходу. Тому й не дивно, що показники доходів суб'єктів економіки є центральними в СНР та вважаються індикаторами стану країни на макроекономічному рівні.

Рахунки доходів пов'язують результати виробництва товарів та послуг і процеси капіталоутворення. Вони поділяються на три групи (утворення, розподіл, перерозподіл доходу) та відображають використання доходів на споживання та заощадження.

Другим після рахунка утворення доходу є рахунок розподілу первинних доходів. Він показує, як первинні доходи розподіляються між інституційними секторами унаслідок їх участі в процесі виробництва та володіння активами, які потрібні для забезпечення процесу виробництва.

Наступним є рахунок вторинного розподілу доходу, який демонструє перерозподіл первинних доходів, тобто показує як різні трансферти змінюють сальдо первинних доходів, перерозподіляють його відповідно до сучасної соціально-економічної політики країни, як формується наявний дохід. Рахунком доходів є і рахунок перерозподілу доходу в натурі. Необхідність його використання спричинена тим, що в Україні значна частина доходів отримується не в грошовому вигляді, а в натуральному (певний продукт або послуга).

Рахунок використання доходів відображає кінцеве споживання доходів на задоволення потреб секторів державного управління, домогосподарств і некомерційних організацій, а також на заощадження.

Валовий наявний дохід розподіляється на споживання та заощадження. Відомо, що споживання представляє собою єдину ціль будь-якої економічної діяльності. При цьому, кінцеві споживчі витрати стосуються домогосподарств, державного управління та некомерційних організацій.

За СНР, «заощадження – це та частина наявного доходу, яка не витрачена на товари та послуги для кінцевого споживання» [20, с. 110]. Їх величина знаходиться як різниця між наявним доходом і витратами на кінцеве

споживання або як різниця між скоригованим наявним доходом і фактичним кінцевим споживанням.

Для домашніх господарств наявний дохід – це дохід, який може бути використаний для фінансування витрат на кінцеве споживання і заощадження.

Для нефінансових і фінансових корпорацій наявний дохід – це дохід, який залишився після виплати податків на дохід та інших елементів поточних трансфертів. При цьому фінансові та нефінансові корпорації не мають витрат на кінцеве споживання, тому їх чисті та валові заощадження дорівнюють відповідно чистому та валовому наявному доходу.

Таким чином, на нашу думку, сутність поняття «заощадження» найбільш глибоко можна розкрити лише з урахуванням особливостей утворення, формування і використання заощаджень за секторами економіки.

Для фінансових і нефінансових корпорацій заощадження – це можливість покращити справи в майбутньому за рахунок їх трансформації в інвестиції або диверсифікації в інші галузі економіки.

Для сектора державного управління заощадження – це можливість використання заощаджених засобів для майбутніх економічних і соціальних програм, у результаті втілення яких підвищиться загальний рівень добробуту населення країни.

Для домогосподарств заощадження – це можливість підтримувати споживання на постійному рівні, незалежно від життєвої стадії та економічного стану країни; заощадити на купівлю власного житла, засобів пересування; зберегти та збільшити власне багатство, передати його у спадок нащадкам тощо. На формування заощаджень значний вплив мають мотиви, які спонукають суб'єктів економіки заощаджувати свої доходи. Саме тому розглянемо дані фактори більш детально.

Література:

1. Агапов И. И. История экономических учений: Курс лекций / И. И. Агапов. – М.: Юрист, 2001. – 285 с.

2. Студенский П. Доход наций (теория, измерение и анализ: прошлое и настоящее)/П.Студенский; под ред. А.Л.Вайнштейн.–М.:Статистика, 1968.–710с.
3. Антология экономической классики. В 2-х томах. Т. 2. Предисловие / составление И. А. Столярова. – М.: «ЭКОНОВ», 1992. – 486 с.
4. Гронтковська Г. Е. Макроекономіка: Навч. посібник / Г. Е. Гронтковська, А. Ф. Косік. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 672 с.
5. Курс экономической теории: Общие основы экон. теории. Микроэкономика. Макроэкономика. Основы национальной экономики: учеб. пособие для студентов вузов / рук. авт. коллектива и науч. ред. А.В. Сидоровича; МГУ им. В. Домоносова. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство «Дело и Сервис», 2007. – 1040 с.
6. Жупанін В. Заощадження населення як джерело залучення коштів в економіку України: автореф. дис. канд. екон. наук; спец. 08.00.01 «Економічна теорія» / В. Жупанін. – К., 2009. – 19 с.
7. Добровольська І. О. Теоретичні аспекти сутнісного розуміння категорії «заощадження населення» / І. О. Добровольська // Економіка розвитку. – 2011. – № 3 (59). – С. 23-28.
8. Белугин Ю. М. Сбережения и безналичные расчеты вкладчиков сберегательного банка СССР / Ю. М. Белугин. – М.: Финансы и статистика, 1988. – 180 с.
9. Берегуля А. Я. Класики економічної теорії щодо заощаджень населення / А. Я Берегуля // Вісник соціально-економічних досліджень: Зб. наук. праць; Одеський державний економічний університет. – 2005. – Вип. 19. – С. 24-29.
10. Румас С. Сбережения населения: оценка, тенденции, факторы роста / С. Румас, А. Плешкун // Банковский вестник. – 2010. – №25 (498). – С.7-15.
11. Макроекономіка та макроекономічна політика: навчальний посібник /А. Ф. Мельник, Т. Л. Желюк, О. В. Длугопольський, О. В. Патухник; Наук.ред. А. Ф. Мельник.– К.:Знання, 2008.– 649 с. – (Вища освіта ХХІ століття).

12. Національні заощадження та економічне зростання / За ред. д-ра екон. наук Кваснюка Б. Є. – К.: МП «Леся», 2000. – 304 с.

13. Варламова Ю. А. Сбережения в условиях экономической динамики: автореф. дис. на соис. науч. степени канд. экон. наук: спец. 08.00.01 «Экономическая теория» / Ю. А. Варламова. – Казань, 2010. – с.23.

14. Крупа К. С. Мотиви формування заощаджень домогосподарств / К. С. Крупа, А. М. Ніколаєва // Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Бізнес-адміністрування: стан і тенденції розвитку». Збірник наукових праць; За заг. ред. І. М. Вахович (14 червня 2013). – Луцьк: РВВ ЛНТУ, 2013. – С.78-80.

15. Карковська В. Я. Трансформація заощаджень в інвестиції національної економіки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. экон. наук: спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / В. Я. Карковська; Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2011. – 31 с.

16. Аналітична економія: макроекономіка і мікроекономіка: Підручник: у 2-х кн. / С. М. Панчишин, П. І. Островерх, В. Б. Буняк та ін.; за ред. С. М. Панчишина, П. І. Островерха. – Кн. 1: Вступ до аналітичної економії. Макроекономіка. – К.: Знання, 2009. – 723 с.

17. Аржевітін С. Сукупні заощадження населення в умовах державного регулювання ресурсного потенціалу банків України /С. Аржевітін // Економіст. – 2010. – № 10. – С. 20–22.

18. Батракова А. Г. Сбережения домашних хозяйств: сущность, группировки и роль в современной экономике / А. Г. Батракова // Деньги и кредит. – 2006. – № 11. – С. 66-72.

19. Система национальных счетов 2008 / Европейская комиссия, МВФ, ОЭСР, ООН, Всемирный банк. – Нью-Йорк, 2012. – 827 с.

20. Герасименко С. С. Система національних рахунків: навч. посібн. / С. С. Герасименко, В. А. Головка, І. М. Нікітіна. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2005. – 217 с.

РОЗДІЛ 3.
МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
СТАТИСТИЧНОГО ОЦІНЮВАННЯ БІЗНЕСУ

3.1. СТАТИСТИЧНИЙ МОНІТОРИНГ
ФІНАНСОВИХ РЕЗУЛЬТАТІВ

Сучасні умови розвитку та становлення цивілізованих ринкових відносин в економіці України потребують гармонізації як статистичної методології, так і практичної роботи. Упровадження міжнародних стандартів обліку та статистики призводить до суттєвих змін у підходах визначення системи фінансових показників та їх статистичного аналізу, насамперед зростає значущість моніторингу як систематичного спостереження за станом певного середовища. Однією з головних функцій національної статистики у розвинутих західних країнах є проведення моніторингу соціально-економічного стану. Якщо наприкінці минулого століття державні служби статистики організовували спостереження за соціально-економічними процесами та частково аналізували отримані дані, то зараз статистичні організації європейських країн проводять моніторинги, тобто збирають, обробляють, аналізують інформацію про соціально-економічне становище та прогнозують основні явища та процеси, надають статистичну візуалізацію отриманих результатів.

Реалізація методології моніторингу економічних явищ на базі статистичної інформації про фінансові результати тісно пов'язана з завданнями Стратегії розвитку державної статистики на період до 2017 року [1]. Таким чином, Державна служба статистики повинна не тільки постачати статистичну інформацію, а ще й задовольняти потреби користувачів у якісній інформації, яка містить прогнозні результати. Саме вичерпна та достовірна статистична інформація дозволить своєчасно виявити основні тенденції формування й використання фінансових ресурсів підприємств, причини змін, що сталися,

сильні та слабкі сторони підприємств та резерви оптимізації фінансового стану у перспективі.

У життєдіяльності суспільства термін «моніторинг» використовується з метою визначення цілеспрямованого спостереження за конкретними об'єктами або середовищем в просторі та в часі. У світовій спільноті наприкінці 60-х рр. ХХ ст. виникла необхідність у скоординованих зусиллях зі збору, збереженню і переробки даних про стан навколишнього середовища. У 1972 р. у Стокгольмі відбулася конференція з охорони навколишнього середовища під егідою ООН, де вперше було визначено поняття «моніторинг». Означеним терміном визначили комплексну систему спостережень, оцінки і прогнозу змін стану навколишнього середовища під впливом антропогенних факторів. У даний час під моніторингом розуміють сукупність спостережень за певними компонентами біосфери, спеціальним чином організовані у просторі й часі, а також комплекс методів екологічного прогнозування. З екології та соціології термін «моніторинг» увійшов у педагогічну науку та медицину.

В економіці під моніторингом розуміють процес поточного спостереження, контролю, оцінювання, аналізу та прогнозування ключових суспільних явищ на базі статистичних даних. Кінцевою метою статистичного моніторингу є поглиблене розуміння стану та тенденцій економічних явищ та процесів і сприяння прийняттю обґрунтованих рішень щодо управління ними.

Нові витки розвитку сучасного суспільства безпосередньо впливають на вдосконалення статистичної методології, поєднують її з новітніми досягненнями економіки. Але чимало аспектів моніторингу фінансових результатів залишається відкритими та дискусійними. Через це виникає потреба у подальшому дослідженні та обґрунтуванні процесів моніторингу на базі статистики, розробки алгоритмів його реалізації та відтворенні на конкретних економічних об'єктах.

Тлумаченню категорії «моніторинг», розкриттю його сутності та видів присвячені праці багатьох вчених: М. В. Пугачової [2], Т. В. Андросової, О. А. Круглової, В. О. Козуб [3], В. К. Галіцина [4], Л. А. Поливана [5], О. М.

Гончаренко [6] та інших. Загальним для означених досліджень є висновок, що моніторинг (англ. monitoring) — комплекс наукових, технічних, організаційних та інших засобів, які забезпечують систематичний контроль (спостереження) за станом та тенденціями розвитку природних, техногенних та суспільних процесів. Таке визначення моніторингу є класичним в сучасній науці.

З методологічної точки зору під моніторингом розуміють проведення низки однотипних процедур щодо визначення кількісно-якісної оцінки досліджуваного об'єкта і подальший аналіз, порівняння отриманих результатів для виявлення певних закономірностей, тенденцій їх розвитку. Також моніторингом вважають систему інформування про стан досягнення стратегічних та тактичних цілей підприємств, відхилення прогнозованих та фактично досягнутих показників, розрахунок аналітичних показників.

Сучасний прогрес в інформаційно-аналітичному забезпеченні економіки, впровадження нових технологій та швидкі зміни в ринковій кон'юнктурі дозволяють вважати моніторинг як функцію управління. Так, Л. А. Поливана, О. М. Гончаренко, П. В. Іванюта вважають моніторинг специфічною функцією управління [5, с. 350–352; 6, с. 38; 7]. З позицій менеджменту моніторинг визначається як спеціальна система інструментів, яка направлена на підтримку управління підприємством. Таке визначення охоплює не тільки фінансові результати, але й виробничі, соціальні аспекти діяльності підприємства.

Провідні українські науковці М. В. Пугачова, В. А. Головка, В. І. Карпов, А.З. Підгорний обґрунтували, узагальнили та систематизували основні підходи до застосування моніторингу у дослідженнях як самостійного статистичного метода [2; 8]. Проблемам формування, використання моніторингу та розробці алгоритмів з застосуванням економіко-статистичних моделей присвячені розробки В. К. Галіцина [4]. Авторське розуміння проблеми відповідає означеним позиціям вважати моніторинг статистичним методом дослідження.

Відмітимо, що усі перелічені дослідження мають безперечну цінність для визначення моніторингу, його видів і функцій, найбільш популярним з яких є фінансовий моніторинг. Більшість вчених дотримується думки, що фінансовий

моніторинг та моніторинг фінансових результатів тотожні, тобто моніторинг є системою спостереження за фінансовою діяльністю та фінансовим станом підприємства, оперативною оцінкою на основі даних фінансового обліку. Ми вважаємо, що категорія «фінансовий моніторинг» є узагальнюючою, всебічною, в той час, як «моніторинг фінансових результатів» може бути її складовою. Зауважимо, що теоретичні та практичні розробки процедури моніторингу фінансових результатів в науковій літературі зустрічаються не часто. Однак до окремих його елементів, особливо в роботах, присвячених контролінгу, до використання даного терміну, звертаються регулярно і економісти, і законодавці. Окрім того, розвиток положень з моніторингу фінансових результатів потребує висвітлення сутності фінансових результатів, оскільки від якісного їх визначення залежить процедура моніторингу та її кінцеві результати.

Метою дослідження є узагальнення ключових положень моніторингу фінансових результатів, які дозволять запропонувати та обґрунтувати на підставі статистичних методів алгоритм проведення моніторингу та реалізувати його на базі статистичних даних про фінансові результати економічної діяльності підприємств Одеської області за 2005–2013 рр.

Узагальнення ключових положень з моніторингу як процесу і фінансових результатів підприємств як об'єкта дослідження, дозволяє визначити, що моніторинг фінансових результатів – це спеціально організоване систематичне спостереження за фінансовими результатами підприємств, їх співвідношеннями з урахуванням факторів їх формування в кожен конкретний період часу. З позицій проведеного дослідження моніторинг фінансових результатів розглядається як спеціальна система статистичних методів та інструментів, які дозволяють оперативно та обґрунтовано розробляти рекомендації для ефективного управління [9; 10].

У сучасній науковій літературі поняттю «фінансові результати» надають різноманітний сенс: як прибуток (збиток), як підсумковий результат діяльності, як приріст капіталу внаслідок діяльності у звітному періоді та інше. У визначені

сутності фінансових результатів доцільно дотримуватися позицій Т. В. Андросової, О. А. Круглової та В. О. Козуб про подання фінансових результатів підприємств у розширеному вигляді, а саме згідно з формою фінансово-статистичної звітності та з додатковими розрахунками, що отримані у вигляді співвідношення відповідних доходів та витрат [3, с. 196].

Оскільки моніторинг розглядається як метод статистики, то розробка алгоритму повністю відповідає статистичній методології. Запропонований алгоритм моніторингу фінансових результатів складається з таких етапів:

1. Збір інформації про фінансові результати підприємств регіону та формування бази даних, тобто статистичне спостереження.
2. Групування і узагальнення інформації про фінансові результати підприємств регіону.
3. Статистичний аналіз і оцінювання часткових й узагальнюючих показників фінансових результатів економічної діяльності.
4. Адаптація статистичних методів та моделей, за допомогою яких виявляються та оцінюються економічні зв'язки фінансових результатів підприємств регіону, короткострокове прогнозування отриманих результатів.
5. Підготовка рекомендацій для прийняття управлінських та економічних рішень.

Реалізація кожного етапу алгоритму потребує використання конкретних статистичних методів, що залежить від мети та завдань моніторингу [8; 9; 11; 12; 13].

Статистичний моніторинг базується на спостереженні, починається з нього: спочатку потрібно визначити об'єкт дослідження, сформулювати мету та завдання моніторингу, побудувати робочу гіпотезу, теоретично розкрити сутність об'єкту спостереження – фінансових результатів підприємств, проаналізувати взаємозв'язки між показниками, визначити строки проведення моніторингу, означити перелік статистичної та фінансової звітності, на підставі якої планується сформувати інформаційну базу моніторингу.

Зауважимо, що фінансові результати підприємств можна розглядати на макрорівні та мікрорівні. На кожному з них діє своя система показників, але методика їх розрахунку повинна бути уніфікованою, відповідати світовим стандартам та будуватися за принципами послідовності, достовірності, повноти та своєчасності. Дотримання перелічених вимог забезпечує формування якісної інформаційної бази про фінансову діяльність як окремого підприємства, так і сукупності підприємств та організацій регіону, країни.

Формування інформаційної бази моніторингу відбувається на підставі даних бухгалтерської та фінансової звітності. Регіональні органи державної статистики для характеристики фінансової діяльності підприємств розраховують показники доходу від реалізації продукції, сальдований фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування, чистий прибуток (збиток), показник операційних витрат, рівень рентабельності (збитковості), показники обігових коштів та стану розрахунків.

Другий та третій етапи алгоритму моніторингу потребують проведення розподілу підприємств за масштабом виробництва, видом економічної діяльності, розрахунків відносних величин інтенсивності (у вигляді показників прибутковості, рентабельності, коефіцієнтів обороту, закріплення та інших), порівняння (у вигляді співвідношення доходів та витрат різних районів, областей), структури, динаміки, побудови індексів [11; 13; 14; 15].

На четвертому етапі моніторингу доцільно використовувати методи вимірювання та оцінювання взаємозв'язків, насамперед кореляційно-регресійний аналіз. Усі теоретичні викладки означених методів досить розповсюджені та відомі [11; 13; 16, с. 22–63].

Реалізація п'ятого етапу алгоритму статистичного моніторингу можлива тільки за результатами, отриманими на попередніх етапах.

Статистична візуалізація результатів моніторингу фінансових результатів підприємств передбачає використання таблиць і графіків, які підвищують сприйняття інформації [12].

Завдяки запропонованому алгоритму моніторингу фінансових результатів економічної діяльності підприємств Одеської області отримані такі результати.

Одещина – приморський і прикардоний регіон України, розташований на крайньому південно– заході країни. Як адміністративно-територіальна складова України, Одеська область, утворилась 27 лютого 1932 року і займає площу 33,3 тис. кв. км, що становить 5,5% площі країни. На початок 2013 р. кількість наявного населення області становила 2,4 млн. осіб (66,9% від загальної кількості наявного населення України) [17]. На кожний квадратний кілометр території припадає майже 72 особи. Це найменш заселена, але потужна область України. Провідну роль в економіці Одеського регіону відіграють транспорт та сільське господарство. Як морський фасад країни, область має міцний морегосподарський комплекс, який складається з восьми портів, ремонтних заводів, судноплавних компаній з різними формами власності. На 1 січня 2013 р. територія Одеської області поділена на 26 районів, 19 міст (у тому числі 7 міст обласного підпорядкування), 33 селища міського типу і 1125 сільських населених пунктів. На території області розташовані підприємства з виробництва продуктів нафтоперероблення, машинобудування, хімічної та нафтохімічної, легкої промисловості. Провідну роль в структурі економіки Одещини мають агропромисловість, туристично–рекреаційний комплекс. В 2013 р. в Одеській області зареєстровано 113522 суб'єкта господарювання, що склало 6,6% від загальної кількості підприємств України [17].

Незважаючи на міцний економічний потенціал та розвинену ринкову інфраструктуру, протягом 2012–2013 рр. економіка Одеської області, як і всієї України, функціонувала в умовах несприятливої економіко-політичної інфраструктури. Це визначило погіршення основних макроекономічних показників. Так, у 2012 р. частка валового регіонального продукту Одещини від загального обсягу країни склала 4,4%, а обсяг реалізованої продукції до загального обсягу реалізованої продукції України – 3,4%. Підприємствами області за 2013 р. одержано 515,7 млн. грн. збитку до оподаткування, що у 2,8 разів більше за збиток, отриманий у 2012 р. [17].

Найбільший від'ємний фінансовий результат спостерігався на підприємствах промисловості – 1624,4 млн. грн. збитку. Значні збитки до оподаткування одержали підприємства операцій з нерухомим майном – 492,2 млн. грн., будівництва – 202,4 млн. грн. [17]. У цілому збитково у 2013 р. працювало 31,6% підприємств Одеської області, що на 3,5 в.п. менше, ніж у 2012 р. Найбільший відсоток збиткових підприємств до загальної кількості спостерігався у підприємств мистецтва, спорту, розваг та відпочинку (44,4%), операцій з нерухомим майном (42,4%), інформації та телекомунікацій (39,4%), будівництва (38,9%) [17]. На означені показники впливало звуження ринків збуту вітчизняних виробників.

У той же час, 68,4% підприємств та організацій Одеської області мали позитивний результат і одержали загалом 6,4 млрд. грн. прибутку [17]. Позитивний фінансовий результат до оподаткування мали підприємства транспорту, складського господарства, поштової та кур'єрської діяльності – 1049,6 млн. грн. Прибуток до оподаткування одержали, також, підприємства сільського господарства, лісового господарства та рибного господарства – 580,9 млн. грн.; фінансової та страхової діяльності – 462,7 млн. грн.; професійної, наукової та технічної діяльності – 28,4 млн. грн.; з надання інших видів послуг – 5,7 млн. грн.; освіти – 3,8 млн. грн. [17].

Стосовно збиткових підприємств, в 2013 році порівняно з попереднім обсяги їх збитків збільшилися на 7,0 % і склали 6,8 млрд. грн. Як і раніше серед збиткових підприємств були підприємства промисловості (2606,5 млн. грн.), оптової та роздрібною торгівлі; ремонту автотранспортних засобів і мотоциклів (1010,6 млн. грн.), операцій з нерухомим майном (832,7 млн. грн.) [17].

У цілому в 2013 р. порівняно з 2012 р. відносна швидкість зростання збиткових підприємств Одеської області випереджала відносну швидкість зростання прибуткових підприємств в 3,7 разів.

Якщо проаналізувати розподіл підприємств на збиткові та прибуткові у кожній галузі діяльності, то можна зробити висновок, що тільки підприємства сільського, лісового та рибного господарства приносять області прибутки,

підприємства інших видів діяльності мають більш треті збиткових підприємств. Такий розподіл свідчить про неефективне розміщення виробничих потужностей, низьке бюджетне фінансування (наприклад, мистецтво, спорт, розваги та відпочинок).

Загальновідомо, що масштаб виробництва підприємств значно впливає на обсяги фінансових результатів. У практиці статистичних досліджень виділяють три групи: малі підприємства, середні підприємства та великі підприємства. У цілому більше треті підприємств в кожній групі отримали від'ємний результат. Відрив між прибутковими та збитковими підприємствами найбільший по великих за розміром підприємствах (майже 486,8 млн. грн. збитку [17]). Додатний фінансовий результат мають тільки середні підприємства (105,6 млн. грн. [17]), що підтверджує основний постулат ринкової економіки про середній бізнес в якості базису економічного розвитку (рис. 1).

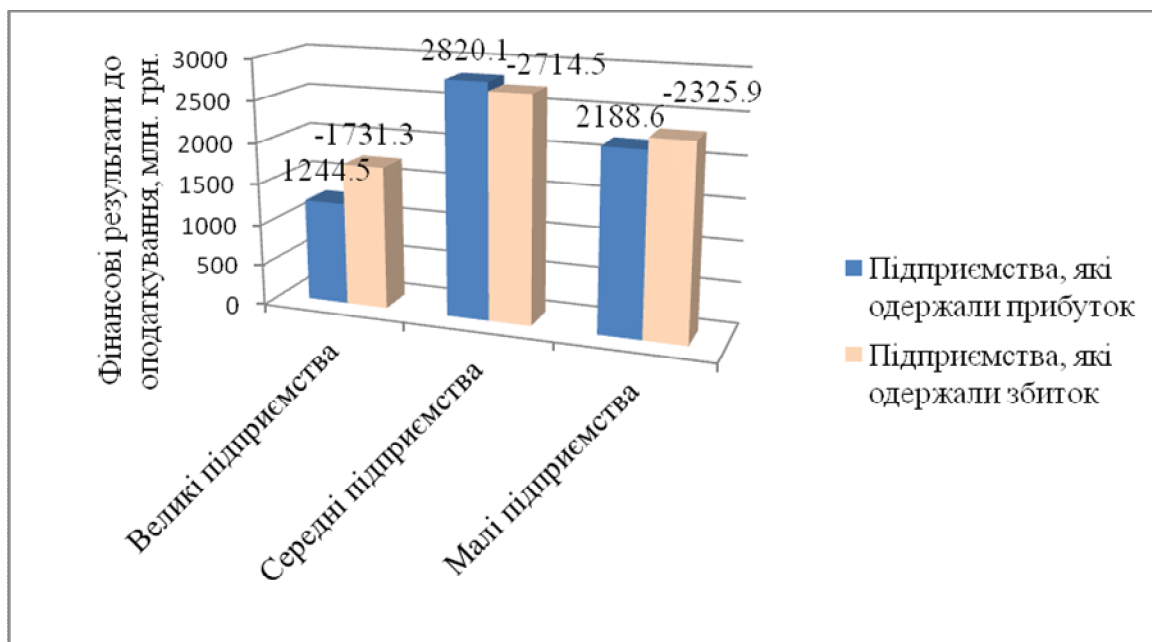

Рис. 1. Розподіл фінансових результатів до оподаткування великих, середніх та малих підприємств Одеської області за 2013 р.

(розроблено автором за даними [17])

Водночас внутрішня структура фінансових результатів до оподаткування у 2013 р. порівняно з попереднім майже не змінилася, що доведено за допомогою розрахунків коефіцієнтів різкості структурних зрушень. Розвиток

сільськогосподарського виробництва, на яке орієнтовані переважно усі райони Одеської області, мав позитивний вплив на фінансові результати. Найбільший вклад у прибуток підприємств внесли підприємства Білгород–Дністровського району (298,8 млн. грн.), Арцизьського району (219,6 млн. грн.), Комінтерновського району (209,6 млн. грн.) [17]. Помітимо, що збиткові підприємства означених районів, займають в середньому 5,0% від загальної кількості підприємств. Такий розподіл свідчить про вдале розташування у районах виробничих сил, добре сформовану інфраструктуру та її ефективне використання.

Розгляд фінансових результатів до оподаткування та їх складових у динаміці за період 2005–2013 рр. довів, що найбільший розрив між прибутками та збитками спостерігався у 2007 році (див. рис. 2). Фінансові результати в 2008 році вже були від'ємними, незважаючи на зростання прибутку, оскільки збитки зростали більш високими темпами. Значний вплив на падіння прибутків вчинили зменшення інвестиційного попиту, незначний рівень державного фінансування, низька економічна активність у країнах – основних торговельних партнерах України. За період 2006–2013 рр. прибуток підприємств Одеської області в середньому щорічно зростав на 9,0 %, збиток – 29,2%. (розраховано автором за даними [17]).

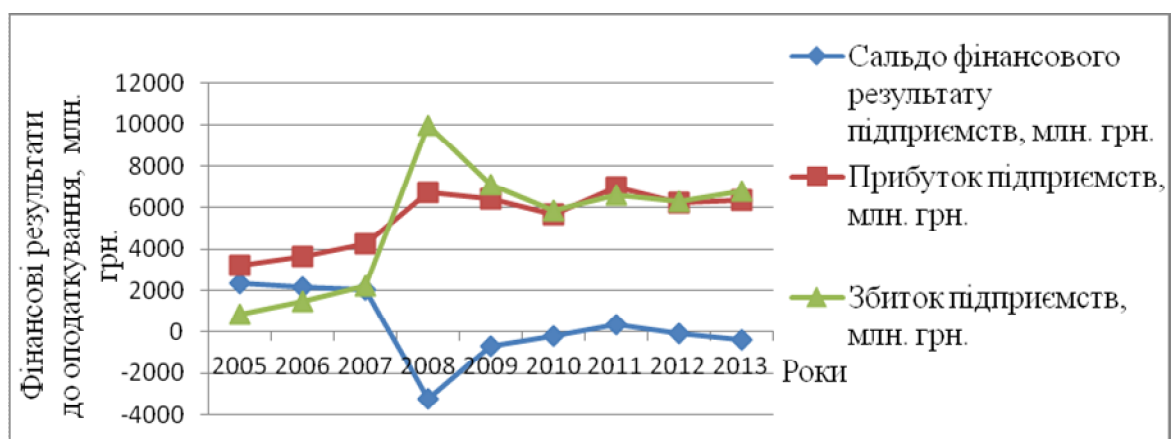

Рис. 2. Динаміка фінансових результатів підприємств Одеської області за 2005–2013 рр. (розроблено автором за даними [17])

Як відзначалось раніше, на фінансові результати підприємств впливають різноманітні фактори: обсяги виробництва, інвестиційна діяльність, рівень інфраструктури, продуктивність праці робітників, ефективний менеджмент на усіх ланках виробничого процесу та реалізації продукту. При цьому особлива увага повинна надаватися обсягам отриманого прибутку у попередні роки як авансування капіталу для створення нового продукту, тобто виявляється зв'язок наступних рівнів часового ряду з попереднім. В такому випадку для характеристики взаємозв'язків показників доцільно звернутися до розробки авторегресійної факторної моделі.

У класичній статистиці авторегресія є окремим випадком звичайної регресії рядів динаміки, але ряд динаміки усунутий на k рівнів (де k – величина часового лагу). Тобто, процес, який вивчається, залежить не лише від різноманітних факторів, а й від свого розвитку в минулі моменти часу.

Так, при $k = 1$ отримаємо простий авторегресійний процес першого порядку. Він називається марковським і описується такою моделлю:

$$\hat{Y}_t = a_0 + a_1 Y_{t-1}$$

Коефіцієнт рівняння (a_1) вказує на ступінь впливу відповідного фактора на результативний показник, тобто як зі зміною цього фактора на одиницю змінюється результативний показник. Вільний член авторегресійного рівняння (a_0) економічного змісту не має і тому не підлягає аналізу. У цілому побудова та статистичний аналіз авторегресійних моделей майже не відрізняються від побудови та аналізу звичайної регресійної моделі [16].

Нагадаємо, що під час побудови та аналізу означених економіко-статистичних моделей потрібно розв'язати наступні проблеми:

1. Визначити порядок авторегресійної моделі. Низький порядок моделі може надати несуттєві результати, оскільки в моделі не використана важлива інформація за попередні моменти часу. Зростання порядку авторегресійної моделі призводить до зниження якості моделі. Тому аналіз авторегресії не

обмежується побудовою тільки однієї моделі, будується декілька моделей, за якими визначається її порядок.

2. Провести розподіл змінних, які суттєво впливають на фінансові результати підприємств, на незалежні (екзогенні) та залежні (ендогенні) змінні.

3. Обґрунтувати форму рівняння (лінійне або нелінійне) фінансових результатів підприємств та визначити параметри моделі.

Означені моменти були вирішені під час статистичного моніторингу фінансових результатів до оподаткування підприємств Одещини за період 2005–2013 рр.

В ході апріорного аналізу об'єкта дослідження результативною ознакою (Y) було обрано сальдо фінансових результатів до оподаткування підприємств Одеської області, а факторами, що на них впливають: валовий регіональний продукт (X_1), капітальні інвестиції (X_2), рентабельність операційної діяльності (X_3), коефіцієнт покриття експортом імпорту (X_4), попередні обсяги фінансових результатів до оподаткування (Y_{t-1}). Зростання усіх факторів прямо впливає на сальдо фінансових результатів.

Сформована статистична сукупність спостережень задовольняє головним вимогам, а саме: якісно та кількісно однорідна; достатньо велика за обсягом; спостереження лінійно незалежні. Для обробки й аналізу статистичної інформації використано редактор MS Excel.

Аналіз розподілу усіх змінних за допомогою описових статистичних показників (середніх значень, середніх квадратичних відхилень, P -значущості, коефіцієнтів парної кореляції та інших) дозволив відсіяти незначущі змінні.

В результаті реалізації алгоритму авторегресійного аналізу отримано наступне рівняння авторегресії:

$$\hat{Y}_t = -5466,8 + 1174,7X_3 + 0,487Y_{t-1}$$

В даній моделі від'ємний знак a_0 відповідає апріорному аналізу, оскільки сальдо фінансових результатів може приймати як позитивні, так й від'ємні значення.

Зі збільшенням рентабельності операційної діяльності на 1,0% сальдо фінансового результату до оподаткування збільшиться на 1174,7 млн. грн., а при збільшенні попереднього сальдо фінансових результатів на 1 тис. грн., поточні фінансові результати мали збільшитися на 487 тис. грн. Таким чином, знаки коефіцієнтів регресії співпадають з результатами апріорного аналізу, а отримане рівняння підтверджує висновок про залежність фінансових результатів від попередніх обсягів.

Статистичний аналіз побудованої авторегресійної факторної моделі фінансових результатів підприємств Одеської області здійснювався за допомогою таких показників, як тіснота кореляційного зв'язку; точність; надійність; адекватність.

У цьому напрямку проаналізовано показники регресійної статистики та дисперсійного аналізу. Високе значення множинного коефіцієнта кореляції ($R=0,947$) вказує на досить тісний авторегресійний зв'язок між фінансовими результатами.

Коефіцієнт детермінації вказує, що 89,6% варіації фінансових результатів пояснюється рентабельністю операційної діяльності та зміною сальдо фінансових результатів у минулому. На частку факторів, що не увійшли до рівняння, приходиться лише 10,4 % варіації фінансових результатів. Оскільки дана сукупність спостережень невелика, то увага зверталася на нормований коефіцієнт детермінації ($R^2_{н}=85,5\%$), який незначно нижчий за звичайний коефіцієнт детермінації, але також доводить точність авторегресійної моделі: 85,5% фінансових результатів до оподаткування пояснюється зміною рентабельності та попереднім сальдо фінансових результатів.

Перевірка авторегресійної моделі за F-критерієм Фішера, а також t-розподілом Стюдента, дозволяє з ймовірністю 95,0% вважати отриману модель у цілому та окремі її коефіцієнти статистично значущими й надійними, суттєвими.

Розрахунок коефіцієнта автокореляції та перевірка його значущості довели, що авторегресійна модель адекватно описує залежність фінансових

результатів до оподаткування від рентабельності операційної діяльності та попереднього сальдо фінансових результатів.

Таким чином, на четвертому етапі моніторингу виявлено та оцінено силу взаємозв'язків між фінансовими результатами підприємств Одеської області і факторами, які на них впливають.

У проведеному дослідженні моніторинг фінансових результатів розглядається як процедура, яка поєднує статистичні методи, починаючи від збору інформації, та розробкою управлінських заходів наприкінці. Такий підхід став основою складання алгоритму моніторингу фінансових результатів економічної діяльності Одеської області, реалізація якого дозволила надати деякі рекомендації для прийняття управлінських рішень. По–перше, в структурі економіки Одещини провідну роль відіграє агропромисловий комплекс, якій потрібно модернізувати та розвивати відповідно до світових стандартів, оскільки саме він є прибутковим; по–друге, розвивати середні підприємства, як базис ринкових відносин; по–третє, реструктуризувати збиткові підприємства, для яких отримання збитків є звичкою, окрім бюджетних підприємств соціального значення; по–четверте, проводити гнучку фінансову та податкову політику, посилити контроль над витратами виробництва; в п'ятому, звернути увагу на інвестиційну діяльність підприємств, виділивши пріоритетні напрямки, оскільки операційна діяльність в області має позитивний результат на відміну від фінансових результатів до оподаткування.

Завдяки статистичному моніторингу можна забезпечити відстеження та знешкодження розвитку негативних тенденцій у фінансово-господарській діяльності підприємств, галузей та своєчасно оцінити процеси формування й використання фінансових ресурсів, виявити резерви їх зростання.

У цілому подана процедура моніторингу фінансових результатів економічної діяльності підприємств регіону є досить універсальною та ефективною, не потребує додаткових витрат, оскільки базується на статистичних й фінансових стандартах обліку та звітності.

Література:

1. Стратегія розвитку державної статистики на період до 2017 року / Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.03.2013 № 145-р. – Київ
2. Пугачова М. В. Концептуальні основи статистичного моніторингу / М. В. Пугачова, Д. Д. Айстраханов, Ю. Р. Валькман, В. А. Головка, В. І. Карпов; НДІ статистики Держкомстату України. – К., 2003. – 344 с.
3. Андросова Т. В., Круглова О. А., Козуб В. О. Світовий та вітчизняний досвід визначення фінансового результату як об'єкта моніторингу на торговельному підприємстві / Т. В. Андросова., О. А. Круглова, В. О. Козуб // Проблеми економіки. – 2014. – № 3. – С. 194-201.
4. Галіцин В. К. Концептуальні засади моніторингу / В. К. Галіцин, О. П. Сулов, Н. К. Самченко // Бізнес Інформ. – 2013. – № 9. – С. 330–335.
5. Поливана Л. А. Організаційно–методичні основи побудови системи моніторингу фінансових результатів підприємства / Л. А. Поливана // Вісник ЖНАЕУ. – 2012. – № 2, т. 2. – С. 349–357.
6. Гончаренко О. М., Світлична О. С. Фінансовий моніторинг як складова системи управління інвестиційною діяльністю компанії / О. М. Гончаренко, О. С. Світлична // Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. праць / голов. ред. М.І. Зверяков. – Одеса: ОНЕУ, 2014. – № 2. – С. 36–40.
7. Іванюта П. В. Статистичний моніторинг в системі державного управління / П. В. Іванюта [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://upravlinnya.amu.edu.ua/.../2011/1/14_1_2011.Pdf
8. Вітковська К. В., Підгорний А. З. Моніторинг диференціації доходів населення на регіональному рівні / К. В. Вітковська, А. З. Підгорний // Формування ринкових відносин в Україні. – К.: НДЕІ. – 2013. – № 9/1 (148). – С. 62–65.
9. Погорелова Т. В. До питання моніторингу фінансових результатів підприємств / Т. В. Погорелова // Економіка підприємства : сучасні проблеми теорії та практики : Матеріали четвертої міжнар. наук.-практ. конф., 18 вересня 2015 р. – Одеса, Атлант, 2015. – С. 281–282.

10. Погорелова Т. В. Статистичний моніторинг фінансових результатів економічної діяльності Одещини / Т. В. Погорелова // Статистичні методи оцінки соціально-економічного розвитку країни і регіонів. Міжнародна наук.–практ. конференція «Наукові проблеми господарювання на макро-, мезо- та мікроекономічному рівнях, Одеса 22-24.04.2015. Одеса, ОНЕУ. – 2015 – С. 8–11.
11. Милашко О. Г. Статистичний аналіз стану та розвитку підприємств готельного господарства Одеської області / О. Г. Милашко // Науковий вісник: зб. наук. праць / голов. ред. М.І. Зверяков. – Одеса: ОДЕУ, 2010. – № 13 (114). – С. 143–150.
12. Милашко О. Г., Семенова К. Д. Використання графічного методу в соціально-економічних дослідженнях / О. Г. Милашко, К. Д. Семенова // Якість освіти : фактори формування і технології підтримки: матеріали науково-методичної конференції. – Одеса: ОНЕУ, 2013. – С 99–102.
13. Погорелова Т. В., Струк Г. Я. Статистичний аналіз формування ресурсів комерційних банків України [текст] // Г. Я. Струк, Т. В. Погорелова // Статистика – інструмент соціально-економічних досліджень : мат. конф. – Одеса, ОНЕУ. – 2015. – С. 21–25.
14. Погорелова Т. В., Микитишина Г. Ю. Аналіз інвестиційної привабливості регіонів України за допомогою статистичних методів / Т. В. Погорелова, Г. Ю. Микитишина // Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. праць / голов. ред. М.І. Зверяков. – Одеса: ОНЕУ, 2014. – № 2. – С. 251–258.
15. Погорелова Т. В. Статистичне визначення ефективності діяльності підприємств / Т. В. Погорелова // Економіка підприємства : сучасні проблеми теорії та практики : Матеріали третьої міжнар. наук.-практ. конф., 18—19 вересня 2014 р. – Одеса, Атлант, 2014. – С. 128–129.
16. Янковой А. Г. Математико-статистические методы и модели в управлении предприятием: учебное пособие // А. Г. Янковой. – Одесса: ОНЕУ, 2014. – 250 с.

3.2. МЕТОДОЛОГІЯ СТАТИСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ РЕГІОНАЛЬНОГО РИНКУ НЕРУХОМОСТІ

Ринок нерухомості є важливою складовою частиною національної економіки країни, оскільки він тісно пов'язаний із формуванням ринків капіталу, робочої сили, товарів і послуг, розвитком підприємницької діяльності. Нерухомість є фінансовим активом, тобто формою вкладення капіталу, вона займає особливе місце серед елементів ринкової економіки. На ринки нерухомості припадає значна частка валового внутрішнього продукту країни, у них задіяна висока частка працездатного населення (у сфері будівництва та професійних агенціях нерухомості), а також спостерігається значна державна активність у регулюванні ринку. Тому таким важливим і необхідним є всебічне дослідження явищ і процесів, які відбуваються на ринку нерухомості.

В останні роки проблемам дослідження процесів і явищ на ринку нерухомості приділялась значна увага, але є ціла низка питань, які потребують конкретизації та удосконалення. Основні теоретичні і методологічні принципи вивчення процесів і явищ на ринку нерухомості розглянуто в роботах багатьох авторів, зокрема в роботах Чернеги П.Г. [13], Щербакової Н.А. [14], Грязнова А.Г. і Федотової М.А. [3], Стерника Г.М. [11]. В роботах цих авторів розглянуто в основному особливості та загальноекономічні принципи і підходи до вивчення і характеристики ринку нерухомості, статистичні аспекти аналізу не висвітлено.

Методологічні підходи до організації та проведення статистичного дослідження ринку нерухомості повинні враховувати діючі законодавчі акти і документи, які регламентують операції з нерухомістю. Саме використання статистичних методів аналізу дає можливість сформувати найбільш повну систему показників, які б об'єктивно характеризували співвідношення попиту і пропозиції, пропорції, тенденції, структурні зрушення, взаємозв'язки та ефективність функціонування ринку нерухомості.

Мета роботи постає у визначенні методологічних підходів та статистичному дослідженні кон'юнктури окремих сегментів ринку нерухомості на регіональному рівні.

Операції на ринку нерухомості здійснюються за допомогою спеціальних механізмів, завдяки яким передаються права на об'єкти нерухомості. Дж. Фрідман і Нік Ордуей дали таке визначення ринку нерухомості: «Ринок нерухомості – це система механізмів, за допомогою яких передаються права на нерухомість і пов'язані з нею інтереси, встановлюються ціни та розподіляється простір між різноманітними конкуруючими варіантами землекористування» [14].

На наш погляд, враховуючи різноманіття відносин, які супроводжують операції з нерухомістю, можна дати таке визначення:

Ринок нерухомості – це сукупність економічних, правових і організаційних відносин стосовно операцій з об'єктами нерухомості, тобто їх продажу, покупки, оцінки, оренди, застави тощо [5].

Нерухомість є особливим товаром, оскільки її характеристики не характерні для інших товарів (наприклад, певне місцеположення).

Відмітними особливостями ринку нерухомості є:

- локальний характер ринку нерухомості (певне місцеположення впливає на кількість можливих операцій);
- унікальність всіх ділянок землі (значна відмінність у цінах);
- індивідуальність ціноутворення;
- висока залежність цін, прибутковості і ризиків від стану регіональної економіки;
- різноманіття ризиків;
- низька ліквідність нерухомості в порівнянні з іншими товарами (унаслідок необхідності залучення правових інститутів при здійсненні операцій);
- невідповідність високої ціни і фінансових можливостей покупців, що вимагає наявності кредиту в більшості випадків;

- слабкість цінових механізмів саморегулювання ринку.

Об'єктами ринку нерухомості є:

1) житло (житлові приміщення):

- квартири в багатоквартирних житлових будинках;

- індивідуальні житлові будинки (старого типу – домоволодіння і нового типу – котеджі);

- приміщення постійного проживання в будинках відпочинку, готелях;

2) комерційна нерухомість:

- готелі, мотелі, будинки відпочинку;

- бізнес-центри, офісні приміщення;

- торгові центри, магазини, ресторани, пункти сервісу;

3) промислова нерухомість:

- заводські приміщення;

- паркінги, гаражі, офіси-склади;

- приміщення науково-дослідних організацій;

4) нерухомість соціально-культурного призначення:

- лікарні, поліклініки;

- школи;

- будівлі урядових і адміністративних установ;

- інші культурні споруди;

5) земля (земельні ділянки):

- земельні ділянки, які перебувають в державній та комунальній власності, крім земель, які не можуть передаватись у приватну власність відповідно до Земельного кодексу України;

- земельні ділянки чи частки у праві спільної власності на земельні ділянки, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб, крім випадків, визначених законом;

- земельні ділянки, конфісковані за рішенням суду.

Суб'єктами ринку нерухомості є:

1) продавці (лізінгодавці) – юридичні і фізичні особи;

2) покупці (орендатори) – юридичні і фізичні особи;

3) професійні учасники ринку нерухомості;

а) інституційні учасники ринку:

- фахівці з інвентаризації землі та будівель;

- нотаріуси та органи реєстрації майнових прав;

- інституційні учасники містобудівного розвитку (територіальні органи з утвердження і узгодження генеральних планів забудови, будівельних проектів, оформлення землевідведення, видачі дозволів на будівництво та нагляду за будівництвом);

- проєктувальники;

- будівельники (замовники будівництва, генеральні підрядчики, субпідрядчики);

- фахівці з технічної експлуатації об'єктів;

б) не інституційні учасники ринку:

- ріелтори – займаються будь-якими легальними операціями на ринку;

- брокери – займаються організацією угод між продавцем і покупцем і отримують комісійну винагороду;

- агенти – помічники брокера, виконують його доручення;

- оцінювачі нерухомості – займаються оціночною діяльністю;

- фінансисти (банкіри), іпотечні кредитори;

- менеджери з нерухомості – займаються організацією експлуатації об'єктів з метою забезпечення максимальної його прибутковості;

- аналітики – займаються дослідженням ринку нерухомості та фінансовим аналізом об'єктів;

- юристи;

- страховики;

- члени національних і міжнародних професійних об'єднань учасників ринку нерухомості.

Інфраструктура ринку нерухомості включає суб'єкти, які обслуговують цей ринок на загальнодержавному, регіональному і місцевому рівнях.

В Україні йде активний розвиток ринку нерухомості і все більше число громадян, підприємств і організацій бере участь в операціях з нерухомістю.

Нерухомість є головним предметом обговорення при приватизації державної і муніципальної власності, при оренді нежитлих приміщень, при покупці і продажу житлових приміщень. З'явився шар нових власників нерухомості, як у сфері особистого споживання, так і в багатьох сферах підприємницької діяльності. Утворилися комерційні структури, діючі на ринку нерухомості. Розвертається діяльність вітчизняних і зарубіжних інвесторів, для яких велике значення має придбання гарантованих прав користування землею і правовий захист їх інтересів.

Базовою основою для функціонування ринку нерухомості є існування національної системи кадастру. Інформація про всі об'єкти нерухомості, назви, межі, координати, їх вартість, право власності, обмеження прав власності складають єдину систему державного кадастру. Кадастр – це методично сформований державний реєстр даних про нерухомість в окремо взятій країні чи районі.

Сучасну кадастрову систему більшість фахівців визначає як багатоцільову, яка поєднує в собі всі функції раніше окремих систем реєстрації прав на нерухомість та кадастру.

Наявність кадастрової системи сприяє розвитку ринку нерухомості на національному рівні. Кадастровий реєстр важливий для податкової системи країни (обчислення податків на об'єкти нерухомості відповідно до вартості, місця розташування та пріоритетності об'єктів). Автоматизованість реєстру, інтеграція всіх інших реєстрів з даними про нерухомість, ідентифікація всіх об'єктів нерухомості, їх оцінка є базовими для формування ринку нерухомості на національному ринку .

На ринку нерухомості виділяють первинний і вторинний ринки.

Первинним є ринок, коли нерухомість як товар вперше надходить на ринок. У цьому випадку продавцями нерухомості виступають будівельні компанії – постачальники житлової і нежитлової нерухомості та держава в

особі регіональних і місцевих органів влади (за рахунок приватизації підприємств, житлових і нежитлових об'єктів). Кількість нерухомості на первинному ринку в першу чергу залежить від нового будівництва.

На вторинному ринку нерухомість виступає як товар, який раніше був у вжитку і належить певному власнику – фізичній або юридичній особі.

Первинний і вторинний ринки безпосередньо взаємозалежні. Якщо з якихось причин збільшиться пропозиція нерухомості на вторинному ринку, це безпосередньо веде до зниження цін на нерухомість на первинному ринку. У той же час, зростання витрат на будівництво призводить до збільшення цін на нерухомість на первинному ринку, що одразу позначається на зростанні цін на нерухомість на вторинному ринку.

На ринку нерухомості виділяють окремі його сегменти. Виділення сегментів дозволяє сфокусувати увагу не на ринку в цілому, а на його складовій частині і, виходячи з цього, визначити або особливості роботи на даному сегменті (якщо йдеться про вибір ринкової ніші), або конкурентоспроможності об'єкту (якщо йдеться про окремий об'єкт нерухомості).

Сегментування ринку нерухомості проводять за такими критеріями [13]:

- етапами розвитку (первинний або вторинний ринок);
- просторовим розвитком (географічними ознаками);
- типами прав на власність (приватна, комунальна, державна, нерухомість з обмеженими правами на власність, сервітутами, права на надра землі, права на здачу в оренду та інші);
- функціональним призначенням об'єктів;
- вартістю квадратного метра (наприклад, 1000-1500 дол./м²; 1500-2000 дол./м² та інше);
- якісними ознаками об'єктів (наприклад, житлові та офісні приміщення класу А – С);
- інвестиційними вподобаннями (об'єкти для перепродажу, для здачі в оренду).

За функціональним призначенням об'єктів ринок нерухомості підрозділяється на 4 основні складові:

- 1) ринок землі (земельних ділянок);
- 2) ринок житла;
- 3) ринок нежилых приміщень;
- 4) ринок промислової нерухомості.

Крім того виділяють ринок незавершених об'єктів і готельних послуг.

Сегментація дозволяє об'єднувати дійсно однорідні об'єкти (і групи споживачів, що стоять за ними), чітко визначати межі сегментів, краще розуміти поведінку споживачів, грамотно вибудовувати відносини з ними, що у результаті забезпечує ефективність функціонування ринку.

На формування і функціонування ринку нерухомості в країні впливають такі основні чинники:

1) макроекономічна ситуація, зростання ВВП (стабільна – дає впевненість учасникам ринку нерухомості у правовому захисті їх інтересів; нестабільна – означає неможливість передбачення нормативних актів, ухвалення яких обумовлюється «політичною кон'юнктурою» в той або інший момент часу);

- 2) інвестиційний клімат, прибутковість капіталовкладень в нерухомість;
- 3) стан будівельної галузі;
- 4) вартість об'єктів нерухомості;
- 5) купівельна спроможність населення;
- 6) розвиток банківської системи, зокрема іпотечного кредитування;

7) рівень інфляції (з одного боку, інвестиційна активність знижується, зменшуються обсяги іпотечного кредитування; з іншого боку, вкладення в нерухомість є привабливими, оскільки, до певної міри, дозволяють зберегти кошти від інфляції);

- 8) стан законодавчої бази стосовно ринку нерухомості;
- 9) наявність чіткої методичної бази з оцінки об'єктів нерухомості;

10) нерівномірний розвиток сегментів ринку нерухомості (наймасовішим є ринок житла).

Усі перелічені чинники накладають відбиток на розвиток українського ринку нерухомості.

В Україні з 1 січня 2014 року вступила в дію законодавча норма Податкового кодексу про обов'язкове оподаткування нерухомого майна. Відповідно до ст. 265 ПКУ сплатити податок на нерухомість щорічно зобов'язані фізичні та юридичні особи, у тому числі нерезиденти, які володіють об'єктами житлової нерухомості. Податок сплачується раз на рік фізичними особами та щоквартально юридичними особами.

Ставку податку встановлюють місцеві органи влади залежно від житлової площі об'єкту нерухомості (відповідно пп. 265.5.1 ПКУ). Для квартир, житлова площа яких не перевищує 240 кв. м, а також житлових будинків, у яких житлова площа не перевищує 500 кв. м – ставка податку не повинна перевищувати 1% розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законодавством на 1 січня поточного року, за 1 кв. м. Для апартаментів, площа яких перевищує вказаний розмір, встановлена конкретна ставка податку – 2,7% мінімальної заробітної плати.

Фізичним особам надано пільги на 120 кв. м для квартир і 250 кв. м для будинків. Власники житлової площі нижче відповідних обмежень податок на нерухомість сплачувати не будуть. Якщо житлова площа становить 130 кв. м, то податок сплачується по 1% мінімальної заробітної плати за зайві 10 кв. м.

Для регулювання ринку нерухомості важливим є затвердження процедур ведення операцій з нерухомістю, будівельних стандартів, ліцензій та уніфікації процедур та методів оцінки об'єктів нерухомості. Проста та прозора процедура купівлі-продажу нерухомості сприяє розвитку ринку нерухомості.

У зв'язку з розвитком ринку нерухомості виникла необхідність в оціночній діяльності. Оціночна діяльність – це належна ліцензуванню діяльність особи (оцінювача), що полягає у встановленні ним з використанням спеціальних правил і методик ринкової або іншої вартості нерухомості.

Без професії оцінювача неможливо функціонування ринку нерухомості.

Об'єкт нерухомості може мати декілька видів вартості залежно від потреб суб'єктів ринку нерухомості (цілей оцінки), тобто вартість об'єкту нерухомості для потреб страхування буде відрізнятися від вартості, розрахованої для продажу, застави тощо. Наприклад, підставою розрахунку вартості для потреб страхування буде вартість заміщення схильних до ризику елементів, для застави – здатність майна принести доход при припиненні виплати кредиту.

Цілі оцінки нерухомості можуть бути різні (купівля-продаж об'єкту, страхування і майнові суперечки, оподаткування нерухомості, реалізація інвестиційних проектів, кредитування під заставу та інші), їм відповідає декілька видів вартості.

Перед початком проведення робіт з оцінки нерухомості оцінювачу необхідно визначити вид вартості, застосовний в даній ситуації. У звіті необхідно відобразити оцінюваний вид вартості й обґрунтувати його вибір.

Основними видами вартості нерухомості є: ринкова вартість, вартість в експлуатації, вартість для цілей оподаткування, інвестиційна, страхова, заставна, балансова, мінова або бартерна вартість, вартість орендних прав, відновна вартість, вартість заміщення й ліквідаційна.

Найбільш часто використовуються такі види вартості нерухомості:

1. Ринкова вартість – це найбільш вірогідна ціна продажу об'єкту нерухомості на вільному ринку.

2. Вартість в експлуатації – відображає важливість об'єкту для конкретного суб'єкта, у якого може бути відсутнім намір виставити об'єкт на продаж. Вартість в експлуатації заснована на прибутковості, корисності і зручностях об'єкту для власника нерухомості.

3. Вартість для цілей оподаткування – базується, як правило, на витратах на відтворення об'єкту.

4. страхова вартість – заснована на вартості відтворення (заміщення) елементів нерухомості, схильних до ризику знищення. Страхову вартість використовують для цілей страхування. Як правило, ця величина відновної

вартості або вартості заміщення без урахування земельної ділянки. Відновна вартість – це витрати на відтворення точної копії застрахованої нерухомості, вартість заміщення – витрати на створення аналогічного об'єкту.

5. Заставна вартість (для об'єктів, що надаються в заставу) – вартість майна, яку кредитор розраховує одержати при продажу об'єкту нерухомості на ринку у разі неповернення кредиту. Заставна вартість враховується при визначенні величини видаваної позики.

6. Інвестиційна вартість – це вартість капітальних вкладень для конкретного інвестора з урахуванням його вимог до інвестицій.

7. Ліквідаційна вартість – визначається при ліквідації підприємства за рішенням власника або судового органу. Ліквідаційна вартість – це вимушена для власника ціна продажу майна в терміни менше, ніж достатні для ознайомлення з виставленим на ринок об'єктом всіх потенційних покупців.

Таким чином, залежно від цілей оцінки, потрібне визначення різних видів вартості.

Найчастіше зустрічається оцінка ринкової вартості об'єктів нерухомості.

Існують три методи визначення ринкової вартості об'єктів нерухомості:

- 1) витратний;
- 2) аналоговий;
- 3) доходний.

При визначенні ринкової вартості об'єктів можна використовувати один з методів або всі одночасно. Вартість, обчислена будь-яким методом, має однакове значення, допустима похибка 5-7%. Але у конкретному завданні визначення ринкової вартості нерухомості іноді доцільним є використання одного певного методу.

Витратним методом визначають вартість об'єктів як суму витрат, потрібних для його відтворення. Оцінкою ринкової вартості є сума вартості земельної ділянки і вартості будівництва об'єкта на дату оцінки. Цей метод заснований на розумінні того, що учасники ринку співвідносять вартість

об'єкта і витрати. Витратний метод доцільно використовувати для оцінки нових будівельних об'єктів.

Аналоговий метод або метод порівняння продаж базується на прямому порівнянні проданих об'єктів, що мають подібні характеристики. Цей метод доцільно використовувати, коли ряд аналогічних об'єктів нещодавно продавався або в даний час виставлено на продаж на ринку групу подібних об'єктів.

Оцінювач визначає ступінь складності або відмінності між об'єктом і порівнянними продажами, розглядаючи різні елементи порівняння [3]:

- умови фінансування;
- умови продажу;
- умови ринку;
- розміщення;
- фізична характеристика;
- економічна характеристика;
- використання;
- недійсні компоненти вартості;
- передані права на нерухомість;
- права власності на нерухомість.

Умови фінансування бувають ринкові та неринкові. Можуть бути такі варіанти розрахунків [1, с. 357-358]:

а) фінансування угоди кредитором, тобто продавець виплачує відсотки за кредит, які покупець-боржник вимагає для отримання кредиту. У цьому випадку для коректування з ціни продажу вираховують суму відсотків;

б) фінансування угоди продавцем, тобто продавець надає покупцю іпотечний кредит. Для коректування таких умов можливо використовувати дисконтування грошових потоків іпотечного кредиту при ринковій нормі відсотків.

Умови продажу відображають нетипові для ринку відношення між продавцем і покупцем. Об'єкт нерухомості може бути проданим за ціною,

нижче ринкової, якщо продавцю необхідно терміново продати власність, і за ціною, вище ринкової, якщо покупцю необхідно терміново купити власність.

Стан ринку – це зміни ринкових умов купівлі-продажу у часі. На стан ринку впливають інфляція і дефляція, зміни у попиті та пропозиції, в оподаткуванні тощо. Величина коректування визначається з аналізу продажу об'єктів з постійними фізичними і економічними характеристиками на одному й тому ж ринку.

Під розміщенням розуміється місце розташування об'єкту нерухомості. Величина коректування відображає, головним чином, різницю у вартості землі порівняних об'єктів.

Фізична характеристика об'єкту нерухомості включає розміри, конструктивні елементи, якість матеріалів, зовнішній вигляд, знос, стан навколишнього середовища тощо.

Економічна характеристика об'єкту нерухомості включає поточні витрати, якість управління, умови і терміни оренди, величину чистого прибутку або доходу. Таке порівняння відноситься тільки до об'єкту нерухомості, який приносить дохід.

Недійсні компоненти вартості – це компоненти вартості, не пов'язані з нерухомістю. Наприклад, для готелів, ресторанів, магазинів це буде вартість обладнання, меблі, посуду та інше. При порівнянні ці недійсні компоненти вартості відокремлюються від об'єкту нерухомості.

Далі виконуються вартісні коректування або коректування у відсотках до ціни продажу кожного порівняного об'єкту нерухомості.

Доходний метод або метод капіталізації доходу – це метод перетворення величини чистого прибутку в оцінку поточної вартості.

Основним принципом методу капіталізації доходу є принцип очікування, тобто ринкова вартість визначається як існуюча в даний час вартість прав на очікувані в майбутньому доходи.

Капіталізація доходів на ринку нерухомості передбачає розрахунок поточної вартості майбутніх фінансових вигод, які власник може отримати

від функціонування об'єкту нерухомості.

Фінансові вигоди можуть включати валовий дохід, чистий дохід (тобто різницю між прогнозними за ринковими ставками орендними платежами й поточними доходами) та інше.

Для оцінки нерухомості використовують два основних прийоми приведення майбутніх доходів до їх поточної вартості: з використанням коефіцієнту капіталізації та ставки дисконту.

Ставка (норма) капіталізації – коефіцієнт переведення очікуваного чистого доходу в поточну вартість (розрахункова або нормативна величина).

Ставка дисконту – це коефіцієнт, що застосовується для визначення поточної вартості виходячи з грошових потоків, які прогнозуються на майбутнє, за умови їх зміни протягом періодів прогнозування. Ставка дисконту характеризує норму доходу на інвестований капітал та норму його повернення в після прогнозний період, відповідно до якої на дату оцінки покупець може інвестувати кошти у придбання об'єкта оцінки з урахуванням компенсації всіх своїх ризиків, пов'язаних з інвестуванням.

Коефіцієнт капіталізації використовується для доходів одного року. Звичайно це перший прогнозний рік. Поточна вартість об'єкту нерухомості розраховується за формулою [1; 3]:

$$B = \frac{D_t}{1+n} \quad \text{або} \quad B = D_t \times \frac{1}{1+n}, \quad \text{або} \quad B = D_t \times K_{\hat{E}\hat{A}\hat{I}},$$

де B – поточна вартість, тобто вартість у даний час, грн.;

D_t – дохід, який очікується до кінця t -року ($t=1$), грн.;

n – ставка дисконту (норма доходності або відсоткова ставка), частка одиниці.

Величина $\left(\frac{1}{1+n} = K_{\hat{E}\hat{A}\hat{I}}\right)$ представляє собою коефіцієнт капіталізації.

Ставка дисконту використовується для побудови моделі дисконтованих грошових потоків. При цьому до поточної вартості приводяться періодичні доходи кожного прогнозного року.

Модель дисконтованих грошових потоків має вигляд [1, с. 362]:

$$B = \frac{D_t}{(1+n)^1} ; \frac{D_t}{(1+n)^2} ; \frac{D_t}{(1+n)^3} ; \dots ; \frac{D_t}{(1+n)^t} ,$$

де t – фактор часу (число років);

1, 2, 3 ... – порядковий номер року.

Доходний метод визначення ринкової вартості об'єкту нерухомості також потребує широкого вивчення ринку.

Особливе місце на ринку нерухомості займає ринок землі.

Ринок землі – система земельних відносин, що виникають між суб'єктами ринку в результаті застосування економічного та правового механізму взаємодії суб'єктів ринку у процесі обігу земельних ділянок (прав на них) та надання послуг [13].

Земельний кодекс України, який набув чинності 1 січня 2002 року, законодавчо визначив ключові аспекти, позиції щодо розвитку ринку земель, заснованого на конкурентних засадах. Кодекс визначив, які земельні ділянки державної та комунальної власності підлягають продажу на земельних торгах, форми і терміни проведення земельних торгів, порядок підготовки земельних ділянок для продажу на земельних торгах, оголошення земельних торгів та умови визнання торгів такими, що не відбулися.

Однак, невирішеним на законодавчому рівні залишається коло проблем, пов'язаних із забезпеченням сталого, ефективного та конкурентного середовища щодо формування та розвитку ринку земель, у тому числі неприйняття Закону України «Про ринок земель».

Продаж земельних ділянок державної або комунальної власності здійснюється на Земельній біржі. Земельна біржа – організаційно оформлений

регулярно діючий ринок, на якому здійснюється продаж земельних ділянок шляхом проведення земельних торгів [13].

Земельна біржа – акціонерне товариство, яке володіє інформацією про попит і пропозицію на земельні ділянки, сприяє формуванню біржового курсу їх вартості та здійснює свою діяльність відповідно до законодавства України, статуту і правил земельної біржі.

Земельні торги проводяться у формі земельного аукціону.

В умовах ринкової економіки та створення ринку землі оцінка земель здебільшого має нормативний характер. Нормативна ціна (грошова оцінка) характеризує якість земельної ділянки, виходячи з потенційного рентного доходу і встановленої Кабінетом міністрів України норми прибутковості та норми капіталізації чистого прибутку від використання землі. Нормативна ціна (грошова оцінка) не враховує основних факторів, притаманних ринковій економіці – попиту та пропозиції. Ринкова вартість земельних ділянок визначається при здійсненні експертної грошової оцінки.

Експертна грошова оцінка земельних ділянок регламентується Земельним Кодексом України, Законом «Про оцінку земель», Методикою та Порядком проведення експертної грошової оцінки, а також Національними Стандартами з оцінки земель.

Експертна грошова оцінка земельної ділянки здійснюється на основі таких методичних підходів:

- капіталізація чистого операційного або рентного доходу;
- зіставлення цін продажу подібних земельних ділянок;
- урахування витрат на земельні поліпшення.

При проведенні експертної грошової оцінки земельної ділянки використовується методичний підхід, який забезпечується найбільш повною інформацією про об'єкт оцінки.

Всебічне дослідження ринку нерухомості в цілому та окремих його сегментів передбачає широке використання статистичних методів аналізу.

Система статистичних показників ринку нерухомості дуже поширена. В системі показників виділяють 4 блоки, відповідно до розподілу ринку нерухомості за функціональним призначенням об'єктів [5]:

- 1) показники статистики ринку землі;
- 2) показники статистики ринку житла;
- 3) показники статистики ринку нежилых приміщень;
- 4) показники статистики ринку промислової нерухомості.

По кожному сегменту ринку:

- розраховують показники структури ринкових об'єктів нерухомості;
- визначають оціночну вартість об'єктів нерухомості;
- проводять сегментацію по фізичним характеристикам, географічному положенню та іншим ознакам;
- визначають кількість продавців, покупців, посередників.

По ринкам житла, нежилых приміщень і промислової нерухомості дають характеристику первинного і вторинного ринків. Наприклад, на ринку житла об'єкти класифікують за рівнем комфортності: клас А еліт, клас В бізнес, клас С економ, клас Д соціальне житло. Проводять групування за ціною, географічним положенням, визначають середню ціну 1 м² площі, середню ціну квартир різних типів за кількістю кімнат, модальну та медіанну ціну по окремих групах і територіях. Оцінюють еластичність попиту і пропозиції об'єктів нерухомості від рівня цін, доходів населення, розвитку іпотечного кредитування за допомогою коефіцієнтів еластичності.

Всі показники аналізують в динаміці, характеризують тенденції розвитку окремих сегментів ринку нерухомості, прогнозують основні показники ринку.

Первісним джерелом інформації про ціни на нерухомість є лістинги фірм, які діють на ринку нерухомості та дані про операції. Лістинги пропозицій брокерських, інформаційних, рекламних агентств містять перелік об'єктів, виставлених на продаж, їх опис і ціну пропозиції.

Обробка даних лістингів і даних про укладені угоди на ринку житла дозволяє розрахувати і проаналізувати такі показники:

- обсяг пропозиції – кількість квартир, що надійшли на продаж, за певний період часу;
- структура пропозиції – частка квартир (%) різних типів (за якістю, розміром, розташуванням) у загальному обсязі пропозиції;
- обсяг попиту – частка (%) заявок на покупку квартир, що надійшли за певний період часу;
- структура попиту – частка (%) заявок на різні типи квартир, що надійшли за певний період часу;
- співвідношення попиту і пропозиції – відношення кількості заявок на покупку до кількості пропозицій на продаж квартир різних типів за певний період часу;
- обсяг укладених угод – кількість угод за певний період часу;
- структура угод – частка угод по квартирах різних типів у загальному обсязі;
- активність фірми – відношення числа операцій по квартирах різних типів до числа пропозицій;
- активність ринку – відношення кількості угод, зареєстрованих у міському органі реєстрації, за певний період, до загальної кількості приватизованих квартир;
- ліквідність об'єктів – середній час експозиції квартири тобто середній час від моменту виставлення на продаж до моменту продажу.

Для оцінки структурних змін у попиті та пропозиції по окремих ринках нерухомості та їх сегментах, а також в динаміці використовують показники варіації часток: квадратичний коефіцієнт абсолютних структурних зрушень, квадратичний коефіцієнт відносних структурних зрушень, коефіцієнти варіації. З цією ж метою можливо розраховувати коефіцієнт подібності структур двох сукупностей та інтегральний коефіцієнт структурних зрушень К. Гатєва. Вплив зміни у структурі попиту і пропозиції на динаміку середньої вартості об'єкту нерухомості можливо визначити індексним методом.

Одним з головних індикаторів кон'юнктури ринку нерухомості є ціна одного квадратного метра об'єкту нерухомості. За даними інформаційного аналітичного центру компанії «Олімп-Консалтинг» середня вартість квадратного метра житлової нерухомості за останній рік значно зменшилась по всіх регіонах України (таблиця 1) [15].

Таблиця 1

Середня ціна квадратного метра житлової нерухомості
по деяких обласних центрах України

Місто	Середня ціна 1 кв. м житлової нерухомості, дол. США		Індекс динаміки, %
	Січень 2015 р.	Січень 2016 р.	
Київ	1543	1226	79,5
Одеса	1060	927	87,5
Львів	1060	1005	94,8
Винниця	801	702	87,6
Харків	777	692	89,1
Дніпропетровськ	753	664	88,2
Миколаїв	650	575	88,5
Запоріжжя	620	547	88,2
Херсон	590	543	92,0
Івано-Франківськ	559	505	90,3

Як бачимо з таблиці 1, у 2015 році найбільше зниження середньої ціни квадратного метра житлової нерухомості відбулося у місті Києві – на 20,5%. Також суттєво знизилась середня ціна в Одесі – на 12,5%, Винниці – на 12,4%, Дніпропетровську – на 11,8% і Запоріжжі – на 11,7%. Менш за все середня ціна квадратного метра житла знизилась у Львові – на 5,2%.

Основною причиною зниження вартості житла є зменшення попиту на об'єкти житлової нерухомості внаслідок політичної нестабільності та

економічної кризи в країні, що призвело до значного погіршення платоспроможності населення й скорочення іпотечного кредитування.

Проаналізуємо деякі процеси на ринку житлової нерухомості м. Одеси. За даними інформаційного аналітичного центру компанії «Олімп Консалтинг», на ринку житлової нерухомості найбільшим попитом користується житло «Класу С економ». Частка житла цього класу складає 70 % всіх пропозицій та попиту покупців, житло бізнес-класу складає до 25 %, житло еліт-класу – приблизно 5 % [15]. Структура житла на первинному ринку житлової нерухомості за рівнем комфортності показана на рис. 1.

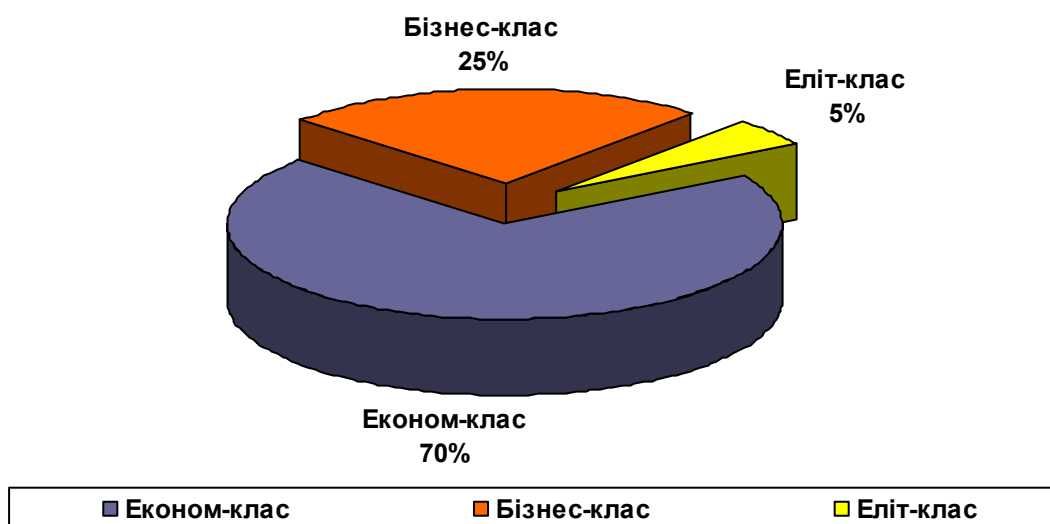

Рис. 1. Структура житла на первинному ринку житлової нерухомості за рівнем комфортності, %

Середня ціна одного квадратного метра житла на первинному ринку «Клас С економ» і вторинному ринку «Соціальне житло» по адміністративних районах м. Одеси у грудні місяці 2011, 2013 і 2015 років становила (таблиця 2) [15]:

Середня ціна 1 кв. м житла на первинному і вторинному ринках
нерухомості по адміністративних районах м. Одеси

Райони	Середня ціна 1 кв. м житла, дол. США					
	Первинний ринок «Клас С економ» (не здані в експлуатацію)			Вторинний ринок (Соціальне житло)		
	2011 р.	2013 р.	2015 р.	2011 р.	2013 р.	2015 р.
Київський	846	841	828	1172	1130	961
Малиновський	808	795	832	1190	1004	891
Приморський	1067	1059	1008	1319	1306	1071
Суворовський	671	673	645	994	929	783

Графічно динаміка середньої ціни 1 кв. м житла на первинному і вторинному ринках житлової нерухомості по адміністративних районах міста Одеси відображена на рис. 2 і 3.

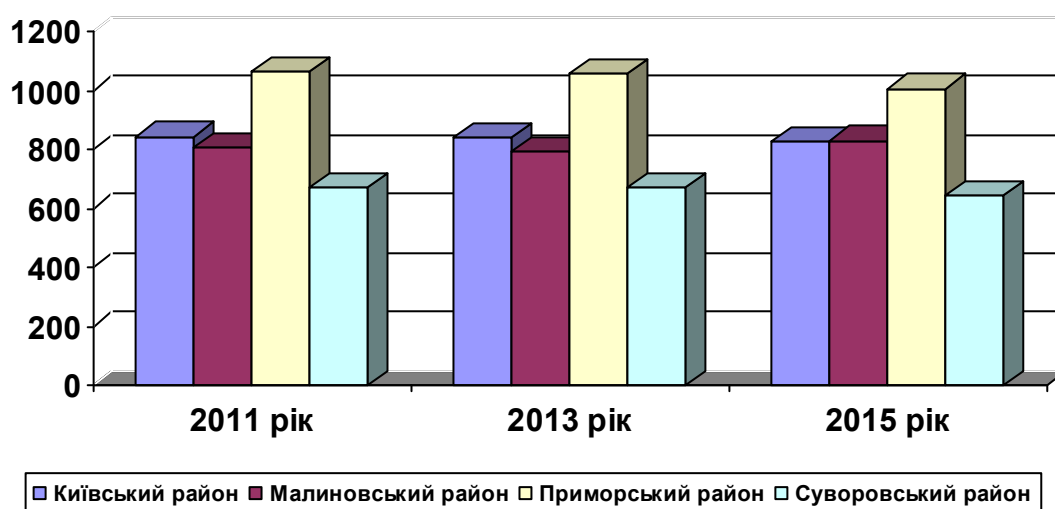

Рис. 2. Середня ціна 1 кв. м житла «Клас С економ» на первинному ринку нерухомості по адміністративних районах міста Одеси, дол.

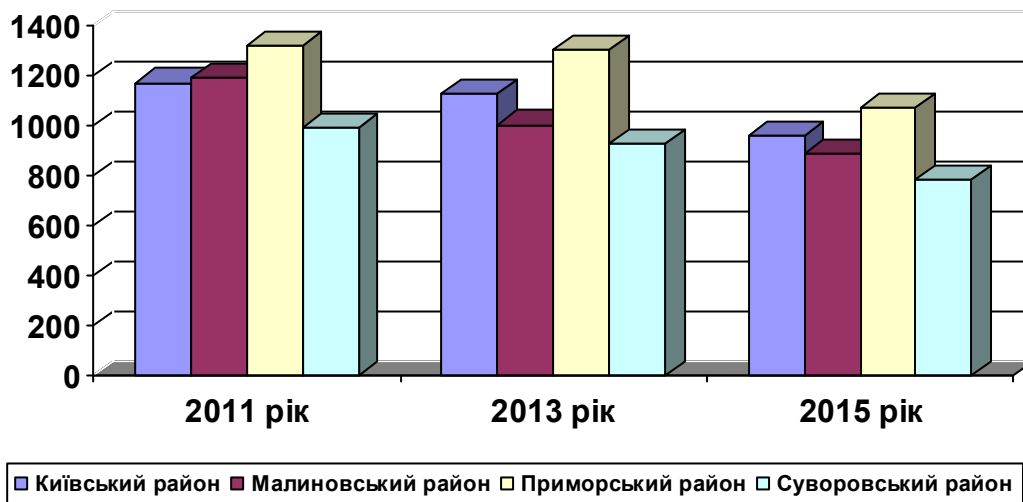

Рис. 3. Середня ціна 1 кв. м житла на вторинному ринку нерухомості по адміністративних районах міста Одеси, дол.

За даними таблиці 2 розраховано відносні показники динаміки середньої ціни одного квадратного метра житла по адміністративних районах міста Одеси за період з 2011 року до 2015 року. Результати розрахунку наведено у таблиці 3.

Таблиця 3

Динаміка середньої ціни 1 кв. м житла на первинному и вторинному ринках нерухомості по адміністративних районах м. Одеси

Райони	Темпи зростання (зниження) середньої ціни 1 кв. м житла, %					
	Первинний ринок житла			Вторинний ринок житла		
	2013/2011	2015/2013	2015/2011	2013/2011	2015/2013	2015/2011
Київський	99,4	98,5	97,9	96,4	85,0	82,0
Малиновський	98,4	104,7	103,0	84,4	88,7	74,9
Приморський	99,3	95,2	94,5	99,0	82,0	81,2
Суворовський	100,3	95,8	96,1	93,5	84,3	78,8

За результатами таблиці 3 слід відмітити, що у 2013 році в порівнянні з 2011 роком, тобто за два роки, на первинному ринку спостерігалось зниження середньої ціни 1 кв. м житла «Клас С економ» по трьох районах міста – Київському, Малиновському та Приморському, відповідно на 0,6%, 1,6% і 0,7%, а по Суворовському району відбулося зростання середньої ціни на

0,3%. У наступні два роки, в 2015 році порівняно з 2013 роком, ситуація на первинному ринку житла змінилась: досить значне зростання середньої ціни 1 кв. м житла (на 4,7%) відбулося у Малиновському районі, по трьох же районах міста: Київському, Приморському і Суворовському середня ціна 1 кв. м житла «Клас С економ» зменшилась відповідно на 1,5%, 5,5% і 4,2%.

При порівнянні 2015 року з 2011 роком, бачимо, що на первинному ринку житлової нерухомості зростання середньої ціни 1 кв. м житла відбулося тільки у Малиновському районі – на 3,0%, в інших районах міста ціна на житло економ-класу знизилась, причому найбільше зниження ціни спостерігається у Приморському районі – на 5,5%.

Інша тенденція характерна для вторинного ринку житлової нерухомості. За період з 2011 по 2015 роки по всіх районах міста відбувалося постійне зниження середньої ціни 1 кв. м житла. За чотири роки найбільш суттєве зниження ціни на вторинному ринку спостерігається у Суворовському районі – на 21,2%, але і в інших районах міста середня ціна значно зменшилась: у Приморському районі – на 18,8%, у Київському районі – на 18,0%, у Малиновському районі – на 15,1%. Такі дані свідчать про зменшення попиту на вторинному ринку житлової нерухомості міста.

У таблиці 4 наведено співвідношення середніх цін 1 кв. м житла на вторинному і первинному ринках житла по районах міста.

Таблиця 4

Співвідношення середніх цін 1 кв. м житла на вторинному і первинному ринках житла по районах м. Одеси

Роки	Співвідношення середньої ціни 1 кв. м житла на вторинному і первинному ринках житлової нерухомості, %			
	Київський район	Малиновський район	Приморський район	Суворовський район
2011	138,5	147,3	123,6	148,1
2013	134,4	126,3	123,3	138,0
2015	116,1	107,1	106,3	121,4

Як бачимо з таблиці 4, по всіх адміністративних районах міста Одеси середня ціна 1 кв. м житла на вторинному ринку перевищує ціну житла економ-класу на первинному ринку. Причому найбільше перевищення ціни вторинного ринку над первинним спостерігалось у 2011 році. Тоді в Суворовському районі середня ціна 1 кв. м житла на вторинному ринку була більше ніж на первинному на 48,1%, у Малиновському районі – на 47,3%, у Київському районі – на 38,5%, у Приморському районі – на 23,6%. У 2013 році відбулося деяке скорочення різниці між цінами на житло на вторинному і первинному ринках нерухомості. А за останні два роки середня ціна 1 кв. м житла на вторинному ринку ще більше наблизилась до середньої ціни на первинному ринку, але при цьому збільшилась диференціація між адміністративними районами міста. Так, у грудні 2015 року середня ціна 1 кв. м житла на вторинному ринку перевищувала середню ціну на первинному ринку у Малиновському і Приморському районах відповідно на 7,1% і 6,3%. У той же час перевищення середньої ціни 1 кв. м житла вторинного ринку над первинним склало у Київському районі 16,2%, у Суворовському районі 21,4%.

Більш низькі ціни на житло на первинному ринку нерухомості порівняно з вторинним ринком пояснюються тим, що, по-перше, на первинному ринку більша частка житла здається інвесторам у стані «від забудовника», що потребує від населення ще досить значних коштів на завершуваний ремонт і, по-друге, введення в експлуатацію первинного житлового фонду іноді затримується на невизначений час.

Порівняння середньої ціни 1 кв. м житла на первинному і вторинному ринках житла по районах міста у 2011 і 2015 роках відображено на рис. 4 і 5.

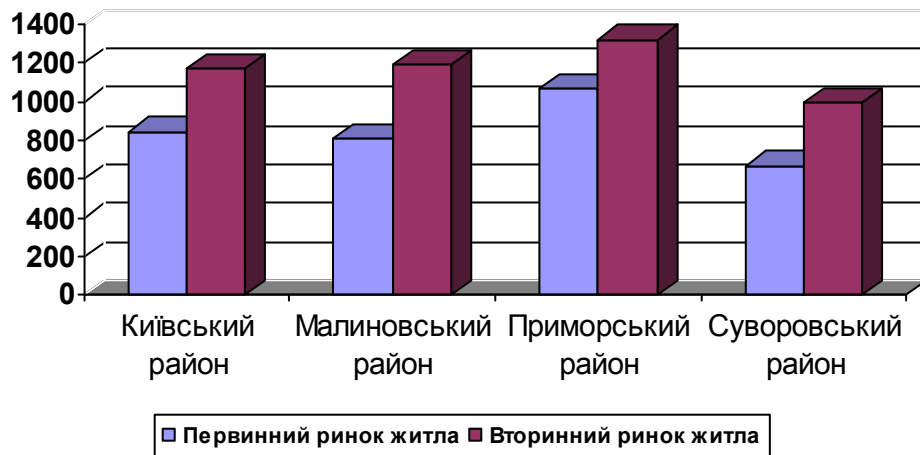

Рис. 4. Середня ціна 1 кв. м житла на первинному і вторинному ринках нерухомості по районах міста Одеси у 2011 році, дол. США

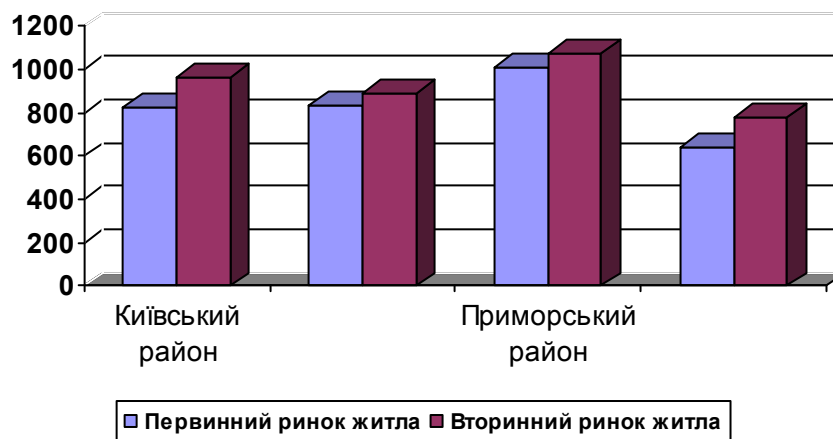

Рис. 5. Середня ціна 1 кв. м житла на первинному і вторинному ринках нерухомості по районах міста Одеси у 2015 році, дол. США

Серед усіх районів міста Одеси найбільш дороге житло економ-класу в Приморському районі. У таблиці 5 проведено порівняння середньої ціни 1 кв. м житла даного класу в Приморському районі з іншими районами міста, як на первинному, так і на вторинному ринках житлової нерухомості.

Порівняння середньої ціни 1 кв. м житла економ-класу
в Приморському районі з іншими районами міста Одеси у 2015 році

Ринки житлової нерухомості	Відносна величина порівняння середньої ціни 1 кв. м житла економ-класу в Приморському районі з районами м. Одеси, %		
	Київським	Малиновським	Суворовським
Первинний ринок	121,7	121,2	156,3
Вторинний ринок	111,4	120,2	136,8

Дані таблиці 5 показують, що у грудні 2015 року на первинному ринку житлової нерухомості міста Одеси середня ціна одного квадратного метру квартир економ-класу в Приморському районі була вище на 21,7%, ніж у Київському районі, на 21,2% вище, ніж у Малиновському районі та на 56,3% вище, ніж у Суворовському районі.

Слід відмітити, що в останні роки відбувається зсув переваг покупців з вторинної нерухомості до первинної. Вторинним ринком сьогодні цікавиться лише 30-40% потенційних інвесторів, що зовсім нехарактерно було для міста Одеси в попередні роки. Фахівці пояснюють цей факт тим, що у населення впала довіра до банківської системи України і, знявши гроші з депозитів проблемних банків, вони вкладають їх в нерухомість, щоб захистити від знецінення, а житло на первинному ринку дешевше, ніж на вторинному.

На ринку нерухомості без залучення позикових коштів було укладено 50% угод, покупка житла з використанням розстрочки від забудовника спостерігалась у 40% угод, з використанням кредитних коштів було здійснено 10% угод. Структура укладених угод на ринку житлової нерухомості за видами коштів покупки житла відображена на рис. 5.

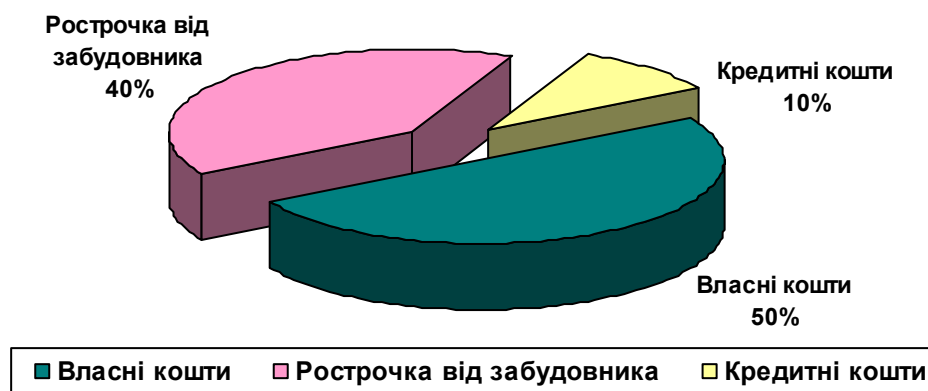

Рис. 5. Структура укладених угод на ринку житлової нерухомості за видами коштів покупки житла, %

Статистичний підхід до вивчення явищ і процесів на ринку нерухомості дозволить удосконалити методику проведення таких досліджень, підвищити якість обробки інформації, одержати більш достовірні та обґрунтовані результати. Це дозволить поглибити аналіз у регіональному розрізі та по окремих сегментах ринку, визначити коло взаємозв'язаних показників і найбільш впливові чинники обсягів пропозиції та попиту на об'єкти нерухомості.

Література:

1. Балабанов И. Т. Основы финансового менеджмента : учебное пособие. / И. Т. Балабанов. – 3-е изд., доп. и перераб. – Москва : Финансы и статистика, 2000. – 512 с.
2. Ольвінська Ю. О. Розвиток інфраструктури малого і середнього бізнесу в Україні / Ю. О. Ольвінська, О. В. Самоєнкова // Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. пр. / ред. М. І. Зверяков; Одеський держ. екон. ун-т. – Одеса, 2009. – Вип. 37. – С. 254-258.
3. Оценка недвижимости : учебник / под ред. А. Г. Грязнова, М. А. Федотовой. – Москва : Финансы и статистика, 2003. – 491 с.
4. Підгорний А. З. Методологія статистичного забезпечення розвитку регіону : монографія / [А. З. Підгорний, К. В. Вітківська, О. Г. Милашко, Т. В.

Погорелова, Т. С. Корольова, О. В. Самотоєнкова та ін.]. – Одеса : АТЛАНТ, 2012. – 303 с.

5. Підгорний, А. З. Статистика ринків: навчальний посібник / А. З. Підгорний, О. В. Самотоєнкова. – Одеса : АТЛАНТ, 2014. – 408 с.

6. Підгорний А. З. Удосконалення методології статистичного оцінювання розвитку регіону: звіт про НДР (проміжн.) / А. З. Підгорний, О. В. Самотоєнкова, К. В. Семенова та інші. – Одеса : ОДЕУ, 2014. – 118 с.

7. Самотоєнкова О. В. Статистика ринку товарів і послуг: навчальний посібник / О. В. Самотоєнкова, А. З. Підгорний. – Одеса : ОДЕУ, 2008. – 238 с.

8. Самотоєнкова О. В. Особливості розвитку ринкової інфраструктури в Україні / О. В. Самотоєнкова // Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. пр. / ред. М. І. Зверяков; Одеський держ. екон. ун-т. – Одеса, 2005. – Вип. 19. – С. 278-282.

9. Самотоєнкова О. В. Статистичне оцінювання структури і поведінки споживачів на ринку товарів і послуг / О. В. Самотоєнкова // Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. пр. / ред. М. І. Зверяков; Одеський держ. екон. ун-т. – Одеса, 2007. – Вип. 25. – С. 306-310.

10. Самотоєнкова, О. В. Економічна статистика: навчальний посібник / О. В. Самотоєнкова, Ю. О. Ольвінська. – Одеса : ОДЕУ, 2010. – 182 с.

11. Стерник Г. М. Технология анализа рынка недвижимости / Г. М. Стерник. – Москва : ИНФРА, 2005. – 204 с.

12. Уманець Т. В. Методи і моделі оцінювання розвитку малого бізнесу: мезо- і мікрорівень: Монографія / Т. В. Уманець, Ю. О. Ольвінська, О. В. Лучакова. – Донецьк : «ВІК», 2010. – 250 с.

13. Чернега П. Г. Ринок та оцінка земель : метод. посіб. / П. Г. Чернега. – Київ : Державний комітет України із земельних ресурсів, 2011. – 235 с.

14. Щербакова Н. А. Экономика недвижимости : учеб. пособие / Н. А. Щербакова. – Ростов н/Д : Феникс, 2002. – 320 с.

15. Стан ринку нерухомості. Інформаційний аналітичний центр «Олімп Консалтинг» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.olimp.net.ua>

3.3. ТЕОРІЯ ТА ІНСТРУМЕНТИ УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ

Становлення ринкових відносин в економіці України поставило підприємства в принципово нові умови – умови невизначеності. В діяльності господарюючих суб'єктів практично щодня виникає необхідність приймати різного роду рішення, а володіння якомога точною та повною інформацією про проблему та її можливі наслідки є запорукою їх раціональності. Однак, інформація, необхідна для прийняття цих рішень, як і всі інші ресурси, найчастіше обмежена, що змушує підприємства функціонувати в умовах неповної інформованості, коли майбутній розвиток ситуацій та кінцеві результати господарських операцій спрогнозувати дуже складно.

Крім того, Україна, як і більшість країн світового співтовариства, прагне до підвищення рівня інноваційності своєї економіки. Впровадження в діяльність нововведень незмінно супроводжується ризиками того, що та чи інша інновація може не виправдати сподівань, а її участь у підприємницькій діяльності призведе до небажаних наслідків.

З іншого боку, інноваційність у ринковій економіці є запорукою підвищення конкурентоспроможності і суб'єкти господарювання, які прагнуть забезпечити собі тверді позиції на ринку шляхом впровадження різноманітних нововведень у свою діяльність, неминуче стикаються з невизначеністю подальших подій.

В умовах ринкової економіки невизначеність супроводжує діяльність суб'єктів господарювання у вигляді постійно мінливого середовища її реалізації, або у вигляді прийнятих управлінських рішень, які можуть змінити окремі її параметри.

Усунути невизначеність майбутнього в діяльності підприємств неможливо, тому що вона являє собою елемент об'єктивної дійсності.

З поняттям «невизначеності» нерозривно пов'язано й поняття «ризик», а наукова дискусія про співвідношення цих понять триває вже понад сто років.

Економісти неокласичної школи вважали «ризик» та «невизначеність» тотожними. Представники неокейнсіанського напрямку, навпаки, розрізняли ці категорії, залежно від того, відома чи невідома суб'єкту, що приймає рішення, кількісна ймовірність появи визначених подій. Якщо ризик характерний для економічних систем з масовими явищами, то невизначеність має місце в тих випадках, коли ймовірність наслідків доводиться визначати суб'єктивно через відсутність статистичних даних за попередні періоди.

На сучасному етапі більшість вчених-економістів, чию думку ми підтримуємо, вважають, що поняття «ризик» та «невизначеність» не є однаковими, тотожними.

Основна відмінність між ризиком та невизначеністю – це можливість вимірювання та оцінки: невизначеність виміряти неможливо, в той час, як ризик оцінці підлягає. З цього випливає, що ризиком, на відміну від невизначеності, можна управляти.

Таким чином, невизначеність можна розглядати як головну та обов'язкову умову виникнення і розвитку ризику: якщо відсутня невизначеність, то присутність ризику в діяльності господарюючого суб'єкта автоматично виключається. Іншими словами, невизначеність розглядається як первинне явище, а ризик – вторинне.

Для пізнання ризику в економіці, розробки його теорії, зокрема дослідження методів його виявлення, оцінки та ефективного управління ним, необхідно, перш за все, визначитися щодо етимологічного походження слова «ризик».

Згідно етимології, слово ризик в різних мовах пов'язується, в першу чергу, з появою небезпеки або невпевненості в різноманітних сферах діяльності. В словниках європейських народів слово «ризик» існує в подібних формах і визначеннях сенсу: англійською мовою це «risk», німецькою та чеською – «risiko», французькою – «risque», італійською – «rischio», іспанською – «riesgo», албанською – «rrezik», болгарською – «ризик»,

фінською – «riski », румунською – «risc» тощо. Така схожість у виразі даного поняття в різних мовах вказує на єдиний корінь походження слова.

На думку німецького вченого Вольфа-Рудігера Гейльмана, слово «ризик» є вульгаризованою формою латинського терміна «resecum», який перекладається як «небезпека» або «скеля». Інший німецький вчений Гейнц Браун стверджує, що слово «ризик» має арабське коріння, а з часом було запозичено італійцями і перетворено з «risqu» в «rischio» [1].

Відповідно до думки деяких вітчизняних науковців, термін «ризик» має грецьке походження і бере початок від слів «ridsikon», «ridsa», що в перекладі означає «стрімчак» або «скеля» і пов'язується, в першу чергу, з появою небезпеки або невпевненості в якій-небудь сфері господарської діяльності та соціально-економічного життя.

Таким чином, не дивлячись на те, що висновки науковців відрізняються, всі вони вказують, що в основі категоріальної структури ризиків лежить поняття «небезпека».

У науковій літературі існує безліч підходів до визначення сутності категорії ризику, які можуть бути об'єднані в три основні групи.

Перша група робіт присвячена теоріям оптимального управління, згідно яких ризик розглядають в якості характеристики, властивої будь-якому виду доцільної діяльності людини, яка здійснюється в умовах обмеженості ресурсів і можливості вибору методу досягнення цілей. Ніякі здібності і дії людини не здатні знищити ризик, існують лише способи пом'якшення його наслідків.

Другу групу представляють роботи О. Шпенглера, П. Гассенді, Д. Віко та інших, в яких під ризиком розуміється накопичення регресивного потенціалу.

Третя група робіт пов'язана з авторами, що досліджують ризики як наслідок невизначеності результату, який пов'язаний з особливим видом господарської діяльності – підприємництвом.

Згідно зі статтею 42 Господарського кодексу України, підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання

(підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [2].

Вперше поняття ризику як функціональної характеристики підприємництва було висунуто в XVII столітті французьким економістом Р. Кантільоном, який розглядав підприємця як фігуру, що приймає рішення і задовольняє свої інтереси в умовах невизначеності. Розвиток концепції ризику, перш за все, був пов'язаний з дослідженнями природи доходу підприємця.

Послідовники Р. Кантільона дотримувалися схожих поглядів, вважаючи, що підприємницький дохід або його частина в тій чи іншій мірі є платою за ризик і якісно відрізняється від прибутку на авансований капітал та заробітної плати.

Найбільш істотний внесок у розвиток економічного аспекту теорії ризику внесли представники класичної, неокласичної та кейнсіанської економічної школи.

Витоки класичної теорії, що пов'язує поняття ризику і підприємницького прибутку, належать англійським економістам Дж. Міллю та І. У. Сеніору. Одна частина робіт цієї теорії ризику трактує його як небезпеку; інша ж частина під ризиком розуміє можливість або ймовірність настання несприятливої події або процесу.

Таке однобічне тлумачення сутності ризику викликало заперечення у частини економістів і призвело до розроблення нового – неокласичного напрямку у вивченні ризику. У 30-ті роки минулого століття А. Маршалл й А. Пігу розробили основи неокласичної теорії підприємницького ризику, які полягають в наступному: підприємці працюють в умовах невизначеності; підприємницький прибуток є випадковою змінною. При цьому підприємці у своїй діяльності керуються розмірами очікуваного прибутку і величиною його можливих коливань.

Згідно з неокласичною теорією ризику, поведінка підприємця зумовлена концепцією граничної корисності: іншими словами, невеликий, але гарантований прибуток є більш вигідним, ніж великий, але сумнівний дохід.

Звідси випливає висновок про невикористаність участі в лотереях, азартних іграх та в інших заходах подібного роду. Супротивники цієї точки зору вважають, що в цій рекомендації не враховується задоволення, яке отримує учасник азартних ігор.

Тобто, неокласичний підхід не враховував фактору особистого ставлення підприємця до ризику, на що звернув увагу Дж. М. Кейнс, вказавши, що підприємець піде на більший ризик заради отримання більшого очікуваного прибутку. Йому також належить ідея про необхідність врахування при визначенні доцільності ризику не тільки матеріального зиску, але й «схильності до азарту».

Подальше вивчення категорії ризику отримало розвиток в роботах угорських науковців Т. Бачкаї, Д. Мессена та інших, які вбачали сутність ризику в можливості відхилення від мети, заради якої приймалося рішення.

У вітчизняній науці проблемі ризику приділялося значно менше уваги. У 20-ті роки ХХ століття було прийнято ряд законодавчих актів, які нормативно визначали зміст поняття «виробничо-господарський ризик», стосовно виробничої та раціоналізаторської діяльності.

Але вже з середини 30-х років ризик був визнаний буржуазним поняттям невластивим соціалістичному ладу. Сформувалася думка про поступове відмирання ризику з розвитком планового характеру системи господарювання, адже в процесах соціалістичного виробництва відсутні елементи невизначеності.

Лише в 60-х роках, коли постулат про детермінованість економічних процесів був відкинутий, ризик знову стає об'єктом дослідження вчених та одним з елементів прийняття рішень в соціалістичній економіці.

Після 1985 р. доцільність використання та обліку ризику в господарській діяльності все активніше висловлюється вченими та керівниками різних рівнів управління країни.

У жовтні 1998р. було проголошено народження в Україні нового напрямку наукових досліджень – ризикології [1].

Сьогодні дослідженню ризиків приділяється значно більше уваги, розгляду їх ролі та значення для вітчизняної практики присвячується всезростаюча кількість робіт. Саме роботи останніх років відрізняються комплексним всебічним підходом до розгляду проблеми ризику. Їх вивчення дозволяє виділити складові елементи і властивості ризику як всепроникного і всебічного явища економічної дійсності, які повинні бути використані для визначення ризику.

Показовим є і той факт, що поняття ризику використовується в цілому ряді наук: дослідження, присвячені аналізу ризику зустрічаються в правовій літературі, медичній та психологічній, в філософських працях. У кожному випадку дослідження ризику ґрунтується на предметі вивчення даної науки і, природно, спирається на власні підходи і методи.

Аналіз різної економічної літератури, присвяченої проблемам ризику, дозволив нам виділити наступні підходи до інтерпретації даної категорії:

1. Ризик як ймовірність (можливість) отримання несприятливого результату.
2. Ризик як небезпека чи загроза.
3. Ризик як збиток, можливі втрати.
4. Ризик як ненадійність, що властива процесу вилучення прибутку.
5. Ризик як невизначеність майбутнього стану, внутрішньої ситуації і зовнішнього середовища, невпевненість в результаті.
6. Ризик як дія.
7. Ризик як ймовірність помилки або успіху того чи іншого вибору в ситуації з кількома альтернативами.

Основним недоліком перших чотирьох підходів до визначення сутності ризику, на наш погляд, є його однобоке тлумачення лише з точки зору негативної затратної сторони.

Прихильники підходу за номером п'ять і зовсім ототожнюють поняття невизначеності та ризику, які, на нашу думку, істотно відрізняються.

В рамках останніх двох підходів ризик нерозривно пов'язаний безпосередньо з діяльністю суб'єкта господарювання, що ми вважаємо невірним, адже ризик є присутнім навіть тоді, коли підприємство не приймає яких-небудь дій або ще не досягло певного рішення.

Абстрагуючись від низки означень слова «ризик», серед варіантів його вживання можна виокремити певний семантичний варіант, пов'язаний, по-перше, з констатацією невизначеності, недетермінованості, випадковості результатів ризикованої діяльності, і, по-друге, з оцінковим судженням щодо несприятливості, небезпеки можливих результатів такої діяльності. Отже, вбачається цілком обґрунтованим вживання слова «ризик» і його похідних для опису ситуації, коли мають місце невизначеність, конфлікт, коли наявна багатоваріантність, і коли одночасно не всі альтернативні варіанти є однаковою мірою сприятливими.

Аналіз численних визначень ризику дозволяє виділити й основні моменти, які є характерними для ризикової ситуації: наявність невизначеності, наявність альтернативних варіантів рішень, можливість визначення ймовірності фіналів і очікуваних результатів, ймовірність виникнення збитків або додаткового прибутку.

Зауважимо, що в Україні немає нормативного, законодавчо встановленого визначення підприємницького ризику. Хоча термін «ризик» зустрічається в багатьох законодавчих та підзаконних актах, постановах, листах та конвенціях різних міністерств, відомств, служб України, міжнародних організацій та спілок. Зокрема, в нормативних документах державних та регіональних митних служб, Національного банку України, Міністерства праці та соціальної політики, Міністерства охорони здоров'я, Європейського економічного співтовариства, Державного комітету ринків фінансових послуг, Державної податкової адміністрації та ін. У Господарському кодексі визначення «підприємницького ризику» також відсутнє, хоча саме «підприємництво» визначено як ризиковане.

Дискусійним є й питання про природу прояву ризиків: в літературі існують три основні точки зору, що визнають або суб'єктивну, або об'єктивну, або суб'єктивно-об'єктивну природу ризиків.

Суб'єктивна концепція зорієнтована на суб'єкт дій та враховує можливі наслідки, вибір варіантів поведінки, що передбачає накладання відповідних обов'язків чи уникнення їх. Оскільки з погляду цієї концепції ризик завжди пов'язаний з волею та усвідомленням його людиною, то ризик – це передусім вибір варіантів поведінки, з урахуванням загрози, стосовно можливих несприятливих наслідків.

Прихильники об'єктивної природи походження ризику ґрунтуються на тому, що поняття ризику відображає реально існуючі явища і процеси, а сам ризик існує незалежно від того, усвідомлюють його наявність або відсутність, враховують або ігнорують його. Об'єктивність ризику проявляється в тому, що ця економічна категорія відображає реально існуючу невизначеність і конфліктність в господарській діяльності підприємства.

Як і більшість вчених [1, 3], ми підтримуємо теорію про суб'єктивно-об'єктивне походження ризику. Ризик об'єктивно існує в діяльності будь-якого підприємства протягом усього процесу його функціонування незалежно від того, чи сприймають керівні особи його наявність. З іншого боку, сприймають ризик підприємці по-різному в залежності від їх ставлення до самої природи ризикованості: для одного підприємця ризик втрати мільйона гривень є прийнятним, для іншого – ні. Все це робить ризик діалектичною єдністю суб'єктивного та об'єктивного.

Таким чином, проаналізувавши недоліки існуючих дефініцій ризику, їх основні вади та риси, визначивши природу виникнення ризиків, ми вважаємо за доцільне виокремити три окремі поняття ризиків:

1. Ризик як явище. Він характеризується мінливістю й випадковістю економічних, політичних і соціальних процесів, які відбуваються в суспільстві, та означає ймовірність настання однієї з декількох альтернативних подій з невідомим результатом у майбутньому.

2. Ризик підприємства в цілому (підприємницький ризик). Ця економічна категорія характеризує об'єктивно-суб'єктивну природу існування ситуації невизначеності, що супроводжує всі сфери функціонування господарюючого суб'єкта, та ймовірність отримання підприємством несприятливого результату у вигляді збитку.

3. Ризик сфери діяльності підприємства. Ця економічна категорія характеризує об'єктивно-суб'єктивну природу існування ситуації невизначеності, що супроводжує певну сферу діяльності підприємства, та ймовірність отримання господарюючим суб'єктом збитків або надприбутку.

Запропоноване розмежування ризиків на три окремих типи дозволить краще обирати методи управління ними. У даній роботі нами буде розглядатись ризик підприємства в цілому.

Ще однією проблемою теорії ризиків виступає класифікаційна проблема, яка підіймає найбільш гострі методологічні питання сучасної ризикології. Її обговоренню присвячуються численні конференції, а література з питань класифікацій налічує тисячі публікацій. Так, сьогодні зустрічається велика кількість різних підходів до класифікації підприємницьких ризиків, проте в більшості випадків вибрані критерії не дозволяють охопити всю їх безліч, а загальноприйнятої класифікації ризиків досі не існує. Це обумовлено, перш за все, залежністю від точки зору укладачів та цілей, які вони переслідують.

Одним з перших класифікацією ризиків зайнявся Дж. М. Кейнс, підійшовши до цього питання з боку суб'єкта, який здійснює інвестиційну діяльність.

Наступний крок зробив В. А. Ойгензіхт, який розглядав два види ризиків: ризик, як основу при розподілі збитків в ситуаціях, коли втрати допущені в результаті правомірних дій суб'єктів, та ризик, що являє собою основу відповідальності при випадкових, але протиправних обставинах. Критерієм відмінності цих видів ризику виступає, на думку автора, протиправність.

Сьогодні ж більшість західних економістів ділять ризики на операційні, ринкові та кредитні. Часто до названих основних видів додаються ризики

ліквідності, ділові і юридичні ризики, ризики, пов'язані з регулюючими органами.

Специфікою сучасної західної класифікації ризиків є те, що в цих країнах існує стійка банківська система, а також розвинуті валютний ринок і ринок цінних паперів. З огляду на це, більшість робіт, присвячених питанням ризику, нерозривно пов'язана із зазначеними інститутами, а також органами, що їх регулюють.

Також у спеціальній літературі отримала визнання класифікація природних ризиків, запропонована Е. Фреєм, американським вченим, який досліджує природні та соціальні ризики.

У роботах вітчизняних вчених в основу класифікації підприємницьких ризиків теж покладено безліч елементів, таких як: рівень виникнення, ступінь обґрунтованості прийняття, відповідність допустимим межах, ступінь припустимості, характер наслідків тощо.

Однією з найбільших класифікацій ризиків та однією з найбільш необхідних з точки зору подальшого управління ризиками є класифікація «за сферою походження», яка дозволяє об'єднати ризики в укрупнені групи залежно від того, в якій сфері вони виникають. Саме ця класифікація дає можливість детально дослідити причини, через які з'являються ризики, а також спрогнозувати їх можливий вплив на діяльність підприємства.

В роботах багатьох вчених присутня така класифікація, проте, відносно її складу думки часто розходяться. Так, дослідники, які вивчають дане питання, зазвичай виділяють виробничі, комерційні та фінансові ризики, але ризики інших сфер варіюють.

У свою чергу, ми пропонуємо наступну класифікацію ризиків за сферою походження, яка нам здається найбільш повною:

1. Природно-кліматичні ризики.
2. Соціально-демографічні ризики.
3. Виробничі ризики.
4. Комерційні ризики.

5. Фінансові ризики.
6. Інформаційні ризики.
7. Політичні ризики.
8. Адміністративно-законодавчі ризики.
9. Геополітичні ризики.

Розглянемо більш детально дану класифікацію ризиків.

Природно-кліматичні ризики – це ризики, пов’язані з особливостями місцевості, в якій підприємство веде свою діяльність. Існування цих ризиків забезпечують наступні фактори невизначеності, що впливають на роботу підприємств: географічне розташування об’єкта; природні катаклізми (повені, землетруси, шторми і т. ін.); кліматичні катаклізми; специфіка кліматичних умов (посушливий, континентальний, гірський, морський клімат), наявність корисних копалин, лісових і водних ресурсів і т. ін. Особливий вплив ці ризики мають на сільське господарство.

Соціально-демографічні ризики – це ризики, походження яких базується на виникненні непередбачених ситуацій в суспільстві через проходження різних соціальних процесів в країні, а також через зміни в демографічній ситуації. Особливістю даних ризиків є те, що вони можуть виступати причинами виникнення інших ризиків.

Виробничими називаються ризики, що пов’язані з виробництвом товарів і послуг, зі здійсненням будь-яких видів виробничої діяльності, у ході якої підприємці стикаються з проблемами неадекватного використання нової техніки і технології, сировини, основних і оборотних заходів, збільшення втрат робочого часу, зростання собівартості.

Серед найбільш важливих причин виникнення виробничих ризиків виділяють наступні:

– зниження запланованих обсягів виробництва та реалізації продукції в результаті зниження продуктивності праці, втрат робочого часу, простою обладнання, збільшення відсотка браку виробленої продукції, відсутності первинних матеріалів, необхідних у виробництві;

- збільшення фонду оплати праці за рахунок перевищення запланованої чисельності працівників або за рахунок виплат більш високої заробітної плати працівникам, ніж було намічено спочатку;
- низька дисципліна поставок, перебої з електроенергією та паливом;
- зростання матеріальних витрат внаслідок перевитрат сировини, матеріалів, енергії та палива, а також за рахунок збільшення транспортних витрат, торгівельних витрат та інших побічних витрат;
- фізичний та моральний знос устаткування на підприємствах.

Ми вважаємо, що виробничі ризики є найбільш небезпечними ризиками, які впливають на діяльність підприємства, і саме вони можуть викликати найзначніші збитки. Виробничі ризики в своїй більшості є внутрішніми до підприємства, тим не менш, відмітимо, що існує і ряд виробничих ризиків, які можна назвати зовнішніми – як то ризик впровадження прогресивних технологічних процесів на інших фірмах галузі.

Наступну групу ризиків у рамках цієї класифікації представляють комерційні ризики, що виникають у процесі реалізації товарів і послуг, виготовлених або придбаних підприємством.

Основними причинами виникнення ризику цього типу можуть служити втрати якості продукції в процесі обігу, що знижує її ціну; зростання закупівельної ціни сировини, матеріалів та обладнання в ході здійснення підприємницького проекту; падіння обсягів реалізації продукції підприємства в результаті зниження попиту на неї; витіснення продукції підприємствами-конкурентами або введення обмежень на покупку продукції тощо.

Комерційний ризик включає в себе ризики, пов'язані з невиконанням господарських договорів, як то ризик неплатоспроможності партнерів або ризик несвоєчасного отримання оплати за реалізовану продукцію, ризики пов'язані з посиленням конкуренції та можливістю монополізації ринку, ризики пов'язані з реалізацією товару або послуги на ринку (реалізаційні ризики та ризики незатребуваності товару на ринку), з транспортуванням товару тощо.

Комерційні ризики, будучи однією з найширших ризикових груп, є також однією з найменш прогнозованих та керованих, оскільки більша частина простих ризиків, що входять до її складу, є зовнішніми.

Підприємницька діяльність у всіх її формах також пов'язана з численними фінансовими ризиками, ступінь впливу яких на результати діяльності підприємства досить висока. Ризики, супутні фінансовій діяльності підприємства, виділяються в особливу групу ризиків, які носять назву «фінансові ризики». Вони грають найбільш значущу роль у загальному портфелі підприємницьких ризиків.

Фінансові ризики – це ризики, які виникають при здійсненні фінансового підприємництва чи фінансових угод, виходячи з того, що у фінансовому підприємстві в ролі товару виступають або валюта, або цінні папери, або кошти. Дана група ризиків може також бути результатом змін, які відбуваються у фінансовій системі в цілому.

Основними причинами фінансового ризику є: залежність від кредиторів, значне перевищення позикових коштів над власними, пасивність капіталів, вкладення великих коштів у один проект. Операції з цінними паперами також є причиною виникнення фінансового ризику.

Найбільш точною, на наш погляд, класифікацією фінансових ризиків є класифікація, запропонована в роботі А. С. Шапкіна і В. А. Шапкіна [3, с. 165]. Відповідно до класифікацій цих вчених фінансові ризики підрозділяються на дві великі групи:

- 1) ризики, пов'язані з купівельною спроможністю грошей;
- 2) ризики, пов'язані з вкладенням капіталу тобто з інвестиційними проектами.

Переходячи до наступних видів ризиків системи класифікації «за сферою походження», відмітимо, що на теперішній час особливе значення приділяється і забезпеченню інформаційної безпеки підприємства. Загрозу можуть представляти не тільки технічні збої, але і неузгодженість даних у різних облікових системах, яка зустрічається чи не в кожній другій компанії. Ще

однією загрозою є необмежений доступ співробітників до важливої інформації фірми.

Таким чином, інформаційний ризик (або ІТ-ризик) – це ризик втрати і несанкціонованої зміни інформації, що відбувається через збої в роботі інформаційних систем і призводить до збитку підприємства.

Поняття інформаційного ризику можна трактувати і в більш широкому сенсі, оскільки наведене раніше визначення не зачіпає ті явища, які безпосередньо не пов'язані з інформаційною системою самого підприємства. До цих явищ належать незаконне використання торговельної або виробничої марки, дезінформація, порушення авторських прав на використання продукції інтелектуальної праці. Іншими словами, до даного виду ризиків також належать ті події, які пов'язані з незаконним використанням інформації або її викривленням, і завдають шкоди підприємству шляхом прямого впливу на зовнішнє середовище.

Аналіз та управління інформаційними ризиками є одним із базових процесів, що визначають ефективність функціонування будь-якого підприємства.

Наступним ризиком нашої класифікації є політичний ризик, який представляє собою можливість виникнення збитків чи скорочення розмірів прибутку внаслідок проведеної державою політики. Даний вид ризику пов'язаний зі зміною урядових курсів в пріоритетних напрямках його діяльності.

Причинами політичного ризику є такі:

- неможливість здійснення господарської діяльності внаслідок військових дій, революції, загострення політичної ситуації в країні, націоналізації, конфіскації товарів і підприємств, введення ембарго через відмову нового уряду виконувати прийняті зобов'язання;
- введення відстрочки (мораторію) на зовнішні платежі на певний термін через настання надзвичайних обставин (страйк, війна);

- несприятлива зміна податкового законодавства;
- заборона або обмеження конверсії національної валюти у валюту платежу (в цьому випадку зобов'язання перед експортерами країн може бути виконане в національній валюті, що має обмежену форму застосування).

З політичними ризиками тісно пов'язані адміністративно-законодавчі ризики, що чинять вплив на діяльність суб'єктів господарювання та виникають унаслідок адміністративних і законодавчих змін.

Глобальний характер носять геополітичні ризики. Об'єктами цих ризиків можуть виступати: світова міграція робочої сили, ризик зовнішнього завоювання держави, ризик розпаду держави під дією внутрішніх сил, ризик появи хвороб, що загрожують життю людства тощо.

Спочатку геополітичні ризики відносили до форс-мажорних обставин, проте сучасний рівень глобалізації робить ці ризики керованими. Суб'єктами управління даного виду ризиків можуть виступати різні міжнародні організації, транснаціональні корпорації, етноси та діаспори, політичні партії та органи державної влади. Інструментами їх управління є: зовнішня, промислова, фінансово-бюджетна та демографічна політики.

Враховуючи останні події в світовій політиці, до інструментів геополітичного управління також слід додати революції, військові перевороти та тероризм.

Ризики виникнення або активізації терористичної діяльності пов'язані з прагненням менш розвинених і захищених країн обмежити протекторат могутніших у військово-технічному відношенні держав. Тероризм став інструментом, який може бути використаний тією чи іншою державою як з метою диверсифікації своєї економіки, так і для поширення свого впливу на певну країну або ж на цілий регіон. Ризик в цьому випадку полягає в тому, що використовуваний інструмент – тероризм – може мати негативні наслідки для самого ж геополітичного актора. Могутній геополітичний актор може залучити

в процес геополітичної експансії й інші країни. В цьому випадку геополітичний ризик приймає глобальний характер.

Значним фактором виникнення геополітичного ризику є явна тенденція до збіднення природних ресурсів. Боротьба за джерела енергії, сировину й інші невідновлювані ресурси є основою політик більшості провідних країн світу.

Не менш значущим фактором геополітичних ризиків є виникнення конфліктів. Напружені відносини між різними країнами створюють невизначеність для учасників ринку. Щоб мінімізувати ризики різні компанії можуть впливати на уряди своїх країн з метою створення більш сприятливих умов на конфліктній території.

Таким чином, в умовах сучасної економіки, важливо не тільки знати про існування ризику, а й мати можливість його ідентифікувати. Запропонована класифікація ризиків є достатньо повною та відповідає основним завданням підприємства і різноманіттю кола господарських ризиків. Вона дозволяє систематизувати ризики усіх напрямків діяльності підприємства з метою вибору методів управління ними.

З цією важливою проблемою (необхідності управління ризиками) людство зіткнулося ще наприкінці XIX століття одночасно з будівництвом великих промислових підприємств та розвитком нових засобів пересування. Перший план управління ризиком було розроблено в США в 1890 р. для компанії, яка займалась будівництвом залізниць.

Ще більш актуальною проблема управління ризиками стала вже в першій половині XX століття, коли в результаті науково-технічної революції разом з інноваціями у різних сферах підприємництва з'являються і нові джерела ризиків. Прикладні дослідження того часу акцентовані не тільки на економічних ризиках, а й приділяють велику увагу ризикам технічним.

У другій половині цього ж століття управління ризиками було оформлене в окрему науку ризик-менеджменту, яка в своєму становленні пройшла декілька етапів. Характерним було те, що кожний наступний етап консолідації знань у цій області та подальшого розвитку теорії був ініційований

якою-небудь промисловою катастрофою. Вперше серйозні дослідження, що привели до створення методики оцінки ризиків небезпечних виробництв, були проведені лише після відомої катастрофи, що трапилась у газосховищі в Клівленді (США) у 1944 р.

Вже з 70-х років ХХ століття на багатьох підприємствах економічно розвинутих країн світу з'явилася нова посада – менеджер по управлінню ризиками. Таке нововведення було викликане насамперед необхідністю безперервного управління ризиками фахівцями, що є компетентним у питаннях цього роду і мають глибокі знання з проблем управління та безпеки підприємств.

На початку 90-х років відбулась систематизація знань про вибір в умовах ризику та розробка процедури управління ним. Найвідоміші узагальнення в цій сфері є національні нормативні акти, зокрема національні стандарти Австралії та Нової Зеландії (AS/NZS 4360:1995, 1999, 2004, 2006), Канади (CAN/CSA-Q850-97) і Південної Африки (King I Report – 1994, King II Report – 2002).

Запровадженням стандартів управління ризиками займаються Міжнародна організація зі стандартизації (ISO), організації стандартизації окремих країн, як то Європейський комітет стандартизації (CEN), національні організації стандартизації, громадські організації та компанії. Державна інспекція України з питань захисту прав споживачів посилається на роботи таких організацій як: ISO, CEN, Американську асоціацію національних стандартів (ANSI), Німецький інститут стандартів (DIN), Державний комітет Російської Федерації зі стандартизації та методології тощо.

Першим та основним міжнародним стандартом з управління ризиками в організаціях і на підприємствах є австралійський стандарт. Він став основою для серії інструкцій з управління ризиками для господарюючих суб'єктів, зокрема стандарту ризик-менеджменту Великобританії та об'єднаного збірника корпоративного управління.

Специфіка підприємництва, масштаби і структурна складність кожної окремої галузі господарювання спричиняють безперервну роботу над

удосконаленням стандартів з управління ризиками в різних сферах підприємницької діяльності, тим більше не може бути уніфікованої методології. Вагомим є і той факт, що думки науковців з приводу змісту самого поняття «управління ризиками» і досі розходяться.

Серед вчених-економістів можна виділити дві основні думки, що висвітлюють широкий сенс цієї категорії:

– управління ризиками – це мистецтво і наука про забезпечення умов успішного функціонування будь-якої виробничо-господарської одиниці в умовах ризику;

– управління ризиками – це синтетична наукова дисципліна, яка вивчає вплив на різні сфери діяльності людини випадкових подій, які завдають фізичні або матеріальні збитки.

В науковій літературі зустрічається й багато інших визначень цього поняття і в більш вузькому значенні.

Ми, в свою чергу, вважаємо, що управління ризиками представляє собою систему цілеспрямованих заходів, що направлені на виявлення та оцінку ступеня всієї сукупності ризиків, що впливають на діяльність підприємства, з метою розробки механізмів протидії їх можливого негативного впливу.

Таким чином, управління ризиками підприємства потребує знань у сфері економічної теорії, страхової справи, аналізу фінансової та господарської діяльності і т. ін. Діяльність у цій сфері спрямована на захист підприємства від шкідливого впливу ризиків, що загрожують його прибутковості, і сприяє рішенню основного завдання підприємства: залежно від ситуації з декількох можливих варіантів поведінки вибрати оптимальний.

Управління ризиком має мати власну стратегію і тактику, які потрібно системно узгоджувати з низкою інших системних характеристик та економічних критеріїв ефективного функціонування підприємства [1, с. 302].

Під стратегією управління розуміють спосіб використання засобів для досягнення поставленої мети за допомогою певного набору правил та обмежень

для прийняття рішення. Тактика управління представляє собою конкретні методи і прийоми для досягнення мети в конкретних умовах. Завданням тактики управління є вибір оптимального рішення і найбільш прийнятних у даній ситуації методів управління.

На нашу думку, саме розробка стратегії управління різноманітними ризиками підприємства є особливо важливою для будь-якого господарюючого суб'єкта. З цією метою найбільш важливою стає і необхідність підприємства знайти відповіді на наступні питання:

- які саме види ризиків впливають на діяльність підприємства;
- які способи та інструменти дають можливість управляти цими ризиками;
- який обсяг одного конкретного ризику підприємство може прийняти на себе.

Однак, лише формування стратегії для управління підприємницькими ризиками є недостатнім; потрібно мати і механізм її реалізації – систему управління ризиками, яка в свою чергу припускає:

- створення ефективної системи оцінювання і контролю ризиків діяльності підприємства;
- виділення спеціального підрозділу (або працівника), якому буде доручене управління ризиками;
- виділення коштів на втілення запропонованої стратегії управління в життя.

Оскільки підходи до вирішення управлінських завдань та самі групи ризиків, що впливають на підприємницьку діяльність, можуть бути найрізноманітнішими, стратегіям управління і самому процесу управління притаманна багатоваріантність. Однак, основні правила і принципи дій повинні оставатись незмінними.

Так, колектив авторів [4, с. 399] вважає, що до таких правил відносяться: максимум виграшу, оптимальне відношення виграшу та величини ризику;

оптимальна ймовірність результату. Л. І. Донець доповнює цей список ще одним критерієм – принципом оптимального коливання результату [5, с. 193].

В. В. Вітлінський та Г. І. Великоіваненко також виділяють чотири принципи: принцип максимізації, що полягає в зведенні невизначеності до мінімуму; принцип мінімізації ступеня впливу ризиків та їх кількості; принцип адекватності реакції; принцип прийняття тільки обґрунтованого ризику [1, с. 309].

На нашу думку, запропоновані вище групи принципів раціональної організації управління ризиками є дещо неповними і нам здається доцільним свого роду об'єднання цих груп.

Отже, з метою успішного управління ризиками підприємства необхідно спиратися на наступні принципи:

- 1) принцип максимальності виграшу, що полягає в тому, що з можливих варіантів ризикових вкладень капіталу вибирається той, який дає найбільшу ефективність результату при мінімальному чи прийнятному для підприємства рівні ризику;
- 2) принцип оптимальної ймовірності результату, який стверджує, що з усієї сукупності можливих рішень обирають те, при якому вірогідність результату є прийнятною для підприємства;
- 3) принцип оптимального сполучення виграшу та величини ризику, згідно якого з усіх варіантів, що забезпечують прийнятний для підприємства ризик, обирається той, в якого співвідношення прибутку до втрат (збитку) є найбільшим;
- 4) принцип оптимального коливання результату полягає в тому, що з можливих рішень вибирається те, при якому ймовірності виграшу чи програшу для самого ризикового проекту мають найменший розрив;
- 5) принцип мінімізації спектру можливих ризиків та ступеня їх впливу на діяльність господарюючого суб'єкта;

б) принцип адекватності реакції, який зводиться до того, що необхідно адекватно та швидко реагувати на зміни, які можуть призвести до виникнення ризику;

7) принцип прийняття – підприємство може прийняти на себе лише обґрунтований ризик.

Відповідно до сучасної концепції управління ризиками ризик-менеджмент, або безпосередньо сам процес управління, можна розглядати як систему, чи як процес. Як система управління ризик-менеджмент включає в себе об'єкти управління – керовану підсистему та суб'єкти управління – керівну підсистему. Об'єкт управління – це безпосередньо ризики, з якими стикається підприємство в ході своєї діяльності. Суб'єкт управління представляє собою спеціальну групу людей, які здійснюють цілеспрямоване функціонування об'єкта управління, використовуючи різні прийоми та способи впливу. Процес управління полягає в можливості впливу суб'єкта на об'єкт управління й може здійснюватися за умови циркулювання певної інформації між керівною і керованою підсистемою. З огляду на це, в процесі управління ризиками, основні функції, які повинен виконувати суб'єкт управління, можна звести до наступних:

– прогнозування – науково обґрунтоване припущення про можливий стан об'єкта управління у майбутньому;

– регулювання – певний механізм впливу на об'єкт управління для досягнення стійкості даного об'єкта в ситуації невизначеності;

– координація – сукупність дій, направлених на узгодження роботи всієї системи управління ризиками;

– контроль – збір інформації про ступінь виконання запланованої програми по управлінню ризиком.

Безпосередньо процес управління ризиками в ході виконання вище перелічених функцій являє собою певну послідовність чітко визначених кроків, за допомогою яких підприємці можуть ясно уявити ризики, з якими вони

стикаються протягом свого функціонування. Численні наукові праці з цього приводу характеризуються різноманіттям поглядів на ці кроки управління ризиками, їх послідовність і взаємозв'язок.

Найбільш прийнятними до використання нам здаються підходи до процесу управління ризиками на підприємстві, в яких він представлений у вигляді замкнутого процесу, адже поява ризиків для суб'єктів господарювання теж відбувається безперервно; та підходи, в яких процес управління включає не тільки послідовні етапи, а ще і зворотній зв'язок, який є просто необхідним для контролю усіх стадій процесу управління, для коригування процесу з метою виправлення допущених помилок, для ефективного та безперервного здійснення процесу управління ризиками.

Тому, базуючись на проведених дослідженнях та рекомендаціях Міжнародної організації стандартизації, ми вирішили за доцільне запропонувати власний проект процесу управління ризиками, що складається з основних, на нашу думку, етапів та відповідає принципам замкнутості і оберненого зв'язку з метою його використання в практичній діяльності (рис. 1).

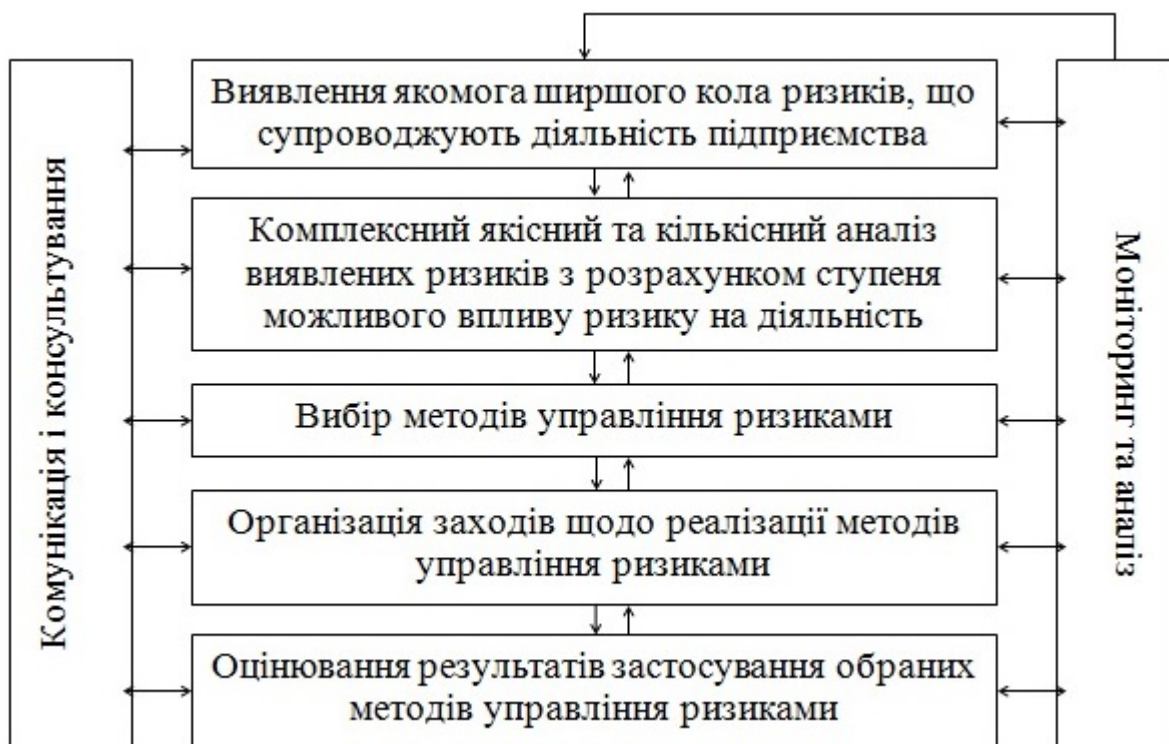

Рис. 1. Схема управління ризиками на підприємствах

Як видно з рис. 1, існує загальна послідовність дій, яка відображає логіку процесу управління ризиками. Крім цього, є зворотні зв'язки між етапами, тобто на будь-якому з них можна повернутися на попередній. На останньому етапі проводиться загальна оцінка та аналіз проведеного процесу управління ризиками. Результати цього етапу доцільно враховувати при подальшій реалізації кожного етапу процесу ризик-менеджменту.

Процедура аналізу та управління ризиком, яка наведена на рис. 1, є одним з найважливіших елементів у колі проблем, пов'язаних з теорією і практикою управління ризиком.

Одним з найважливіших етапів процесу управління ризиками є третій етап, на якому приймаються рішення про використання методів управління. На цьому етапі підприємство формує політику ризику, а також політику, спрямовану на зниження невизначеності в ході функціонування підприємства. Правильний вибір мір щодо попередження та мінімізації ризиків визначає ефективність всього ризик-менеджменту. Ці міри складаються із інструментів і прийомів зниження ступеня ризику.

Окремими методами управління ризиками є такі:

1. Уникнення ризику – це ухилення від певного заходу, обтяженого надмірним ризиком. Даний напрямок ризик-менеджменту є найбільш простим і радикальним. Він дозволяє повністю уникнути потенційних втрат, пов'язаних з ризиками, але в той же час не дозволяє і отримати прибутки, пов'язані з ризиковою діяльністю. Прикладом використання методу є припинення виробництва певної продукції, відмова від інноваційних проектів, відмова від співпраці з новими неперевіреними партнерами тощо.

Такий метод управління ризиками є особливо ефективним в ситуаціях, коли існує велика ймовірність виникнення збитків та великий розмір можливих збитків.

2. Метод попередження ризику або втрат являє собою досить ефективний засіб управління ризиками, який, однак, лише в окремих випадках дає змогу зменшити ступінь ризику для підприємства. Сутність цього методу

зводиться до дій, які робляться для зменшення ймовірності втрат і для мінімізації їх наслідків. Так, підприємство може не надавати кредити надмірно ризикованим клієнтам або переглянути умови кредитування.

Застосування методу попередження ризику є виправданим, коли ймовірність реалізації ризику (ймовірність збитку) є досить великою.

3. Метод прийняття ризику на себе – це залишення ризику за підприємством та покриття можливих збитків за рахунок власних фінансових ресурсів. Даний метод використовують в тих випадках, коли частота збитків невисока, а величина цих потенційних збитків невелика, тобто її можна покрити за рахунок поточних грошових надходжень.

Цей метод ризик-менеджменту на підприємствах використовують досить часто, тому що в багатьох ситуаціях ризику настільки незначні, що підприємство може покрити їх самостійно.

4. Метод зменшення розміру ризиків – це проведення заходів, спрямованих на зниження ймовірності реалізації ризику та зменшення розміру можливих збитків. Цей метод управління варто використовувати в тих випадках, коли існує можливість отримання великої суми збитків, а ймовірність реалізації ризику є невеликою.

Світова практика знає безліч шляхів та засобів зниження ризику: від традиційного страхування до створення венчурних фірм. Аналіз різних способів і прийомів зниження ризику показав, що частина з них є специфічною, властивою лише окремим ризикам або окремим випадкам ризиків. Також в практиці управління використовуються і універсальні методи зниження рівня ризиків, які мають досить широку сферу вживання. Найпоширеніші з них можна розділити на два види: внутрішні та зовнішні методи зниження ризиків.

Внутрішні методи зниження ступеня ризику досить різноманітні. Основними серед них є: здобуття додаткової інформації, лімітування, самострахування, диверсифікація.

Здобуття додаткової інформації є одним з важливих способів зниження ступеня ризику. Головною проблемою дії підприємства в умовах відсутності

інформації є те, що воно не знає напевно, які рішення забезпечать йому одержання прибутку, а які потягнуть за собою збитки. У такому разі можна сказати, що завдання отримання додаткової інформації для досягнення ринкового успіху підприємства полягає в тому, що на підставі такої інформації підприємство повинно чітко позначити межі діапазонів тих рішень, які забезпечать одержання прибутків і межі діапазонів рішень, що ведуть за собою збитки [5, с. 459].

Лімітування являє собою встановлення системи обмежень у вигляді верхньої та нижньої меж певних сум витрат, кредиту та інших грошових або не грошових ресурсів. Цей метод управління ризиками припускає розмежування системи прав та відповідальностей таким чином, щоб наслідки ризикових ситуацій не впливали на реалізацію управлінських рішень.

Самострахування (метод створення резервів) – це група заходів для внутрішнього страхування ризиків, покликана забезпечити нейтралізацію їх негативних наслідків у процесі функціонування підприємства.

Джерелом формування фінансових ресурсів при самострахуванні для покриття потенційних збитків є винятково внутрішні ресурси підприємства. Цей метод ризик-менеджменту передбачає створення певних резервних грошових фондів з метою покриття ймовірних збитків або можливих додаткових витрат підприємства. Прикладами таких фондів може виступати резервний капітал, резерви сумнівних боргів, забезпечення наступних витрат та платежів, а також інші фонди, що передбачені діючим законодавством і статутними документами господарюючого суб'єкта.

Розглянутий метод управління ризиками варто використовувати в наступних випадках:

- ймовірність збитків є невисокою, а сума майна є невеликою;
- економічна вигода від його використання у порівнянні з іншими методами є очевидною;

– неможливо забезпечити потрібне зниження або покриття ризиків підприємства в рамках інших методів управління ризиком.

Диверсифікація – це розподіл зусиль та засобів між різними видами діяльності і об'єктами вкладення капіталу, результати яких безпосередньо не пов'язані між собою [4, с. 430].

Цей метод зниження ризику виражається у володінні багатьма ризикованими активами замість концентрації всіх капіталовкладень тільки в одному з них, що обмежує схильність підприємства до ризику, пов'язаного тільки з одним видом активів. Якщо в результаті реалізації ризику один вид діяльності принесе збитки, то інший вид все ж буде приносити прибуток, що може врятувати суб'єкт господарювання від банкрутства і дозволить продовжити функціонування.

Використання методу диверсифікації дозволяє підвищити стійкість підприємства в період значних змін господарюючого середовища та сприяє зниженню виробничих, комерційних і фінансових ризиків.

Перевагою використання внутрішніх механізмів управління ризиками є високий ступінь альтернативності прийнятих управлінських рішень, що не залежать від інших суб'єктів господарювання. Вони виходять з конкретних умов здійснення діяльності підприємства і його можливостей, дозволяють найбільшою мірою врахувати вплив внутрішніх факторів на рівень ризиків у процесі нейтралізації їх можливих негативних наслідків.

Зовнішні методи зниження ризику, на відміну від внутрішніх, свідчать про те, що підприємство передає відповідальність за ризик частково або повністю комусь іншому, прагне розподілити ризик серед головних суб'єктів, залучених до справи, або передати його страховій компанії. Основними методами зовнішнього зниження ризику є розподіл ризику та передача ризику.

Розподіл ризику полягає в тому, щоб перекласти певну частку відповідальності за ризик на того співучасника проекту, який здатний його контролювати краще за інших. Так, безпосереднім учасникам будь-якого проекту, зокрема при проведенні переговорів, доцільно виявити максимальну

гнучкість щодо того, яку частку ризику вони згодні взяти на себе. Готовність обговорити питання про прийняття на себе більшої питомої ваги ризику відкриває простір до залучення до проекту великого кола інвесторів [1, с. 325].

Ступінь нейтралізації ризиків при даному методі ризик-менеджменту, а отже, і рівень нейтралізації їх негативних фінансових наслідків для підприємства є предметом його контрактних переговорів з партнерами, що розкриті узгодженими з ними умовами у відповідних договорах.

Передача ризику полягає в трансфері ризику від одного суб'єкта господарських відносин до іншого [4, с. 432].

Основний спосіб передачі ризику представляє собою підписання контрактів, які розрізняються за цілями та сферою діяльності, але мають загальне призначення – знизити ступінь ризику.

Передача ризику використовується, зазвичай, у випадках, коли:

- можливий випадковий збиток занадто великий, щоб залишати його на власному утриманні;
- законом передбачене обов'язкове передання даного ризику (або накладено заборону на утримання даного ризику);
- передача даного ризику представляється керівництву фірми найбільш ефективним методом.

Одним із основних засобів передачі ризику також виступає зовнішнє страхування, яке представляє собою по суті передачу певних ризиків страховій компанії при зменшенні участі самого підприємства у відшкодуванні можливих збитків за рахунок передачі відповідальності.

Застосування методу зовнішнього страхування для підприємства виправдане в наступних випадках:

- ймовірність реалізації ризику, тобто появи збитків, невисока, але розмір можливих збитків є досить великим.
- ймовірність реалізації ризиків, тобто появи збитків, висока, але розмір можливих збитків невеликий.

При виборі цього способу зниження ризику підприємство отримує ряд переваг, як то: відшкодування збитків у разі несподіваних втрат; зменшення невизначеності; вивільнення грошових коштів для більш ефективного використання; забезпечене страховиком використання фахівців служби ризик-менеджменту.

Однак, використання даного механізму зниження ризику пов'язано і з певними проблемами: по-перше, страхування не забезпечує повну фінансову компенсацію; по-друге, звужується набір заходів щодо управління ризиками.

Існують й інші, більш специфічні, інструменти управління ризиком господарюючих суб'єктів, як то: позички під заставу, гарантований кредит, впровадження системи штрафних санкцій тощо.

Таким чином, можна зробити висновок, що методи управління ризиками є досить різноманітними і в кожному окремому випадку обирають один або декілька методів управління ризиками залежно від ймовірності появи ризику та суми коштів, якими ризикує суб'єкт. З огляду на це, основним етапом управління ризиками підприємства виступає оцінка ризиків, яка надасть можливість вибору адекватної стратегії поведінки в умовах невизначеності.

Призначення оцінки ризику – дати підприємству необхідну інформацію для прийняття рішень про доцільність участі в тому чи іншому проекті і передбачити заходи для захисту від можливих втрат.

За повнотою та важливістю вирішуваних завдань розрізняють якісну та кількісну оцінку ризиків. Якісна оцінка призначена для визначення обставин, які призводять до ризикових ситуацій та служить основою для подальшого їх кількісного аналізу. В свою чергу кількісна оцінка передбачає числове визначення окремих ризиків, що впливають на діяльність підприємства, а також визначення ступеня ризику підприємства в цілому.

Одне з найважливіших завдань якісної оцінки полягає в тому, щоб створити регулярну процедуру виявлення та ідентифікації факторів ризику, яка базується на використанні цієї інформації. Таким чином можна розширити коло

відомих передбачених ризиків і послабити вплив їх так званої «неповноти генерації».

До основних методів отримання вихідної інформації про виробничі об'єкти та ризики, що супроводжують їх діяльність, відносять:

- стандартизований опитувальний лист;
- інспекційні відвідування виробничих підрозділів;
- консультації фахівців у необхідній сфері;
- складання та аналіз карт технічних потоків виробничих процесів;
- складання та аналіз діаграми організаційної структури підприємства [6].

Кожен з цих методів дозволяє отримати інформацію про характеристики лише окремих факторів ризику. Тому ми вважаємо за доцільне використання комплексу методів для вирішення завдання отримання найбільш повної інформації про загрози діяльності підприємства.

Робота зі збору інформації та виявлення ризиків дає можливість ідентифікувати більшість небезпек, але, зазвичай, через деякий час з'являються нові небезпеки, що пов'язано як з накопиченням досвіду і статистичних даних, так і з впровадженням у виробництво нових технологій.

Тому важливою складовою частиною якісного аналізу є створення спеціальної програми або методології з контролю і виявлення нових ризиків і факторів, що їх обумовлюють.

Однією з найавторитетніших методик проведення ризик-менеджменту та зокрема якісного аналізу ризику є підхід, запропонований компанією PricewaterhouseCoopers, що в одному із своїх досліджень за завданням International Federation of Accounts виділила трирівневу систему ризиків.

На першому рівні знаходяться системні ризики, які підприємство практично не має можливості контролювати. Вони належать до різних складових оточення, в якому воно функціонує. Макрооточення створює умови

середовища перебування підприємства і в більшості випадків не носить специфічного характеру по відношенню до окремо взятої компанії.

На другому рівні знаходяться ризики, які підприємство не може контролювати, але має можливість дещо впливати на них. Це ризики, які пов'язані з діяльністю партнерів, постачальників та конкурентів підприємства, а також митного контролю, з огляду на можливість експорту та імпорту товарів.

Макроекономічні й мікроекономічні ризики в своїй сукупності формують зовнішнє середовище функціонування підприємства.

На третьому рівні знаходяться внутрішньоорганізаційні ризики – ризики, на які компанія має змогу впливати: фактори ризику безпосередньої діяльності суб'єкта господарювання.

Для виявлення ризиків кожного рівня та їх впливу на підприємство використовують різноманітні методичні підходи. Найбільш актуальним і зручним у використанні нам здається відносно новий для вітчизняної практики метод – метод карти ризиків, який може охарактеризувати все коло ризиків, що спричиняють негативні ситуації на підприємстві.

Картографування ризиків – це систематичне представлення небезпек, з якими зіштовхують підприємство його власні дії, зовнішнє оточення і фінансові відносини. Відмітимо, що універсальної карти ризиків не існує і кожен вчений вносить до неї різні елементи, а залежно від мети та від сфери діяльності суб'єкта господарювання можна побудувати багато різноманітних карт ризику.

Сам процес картографування ми пропонуємо звести до наступних послідовних кроків.

1. Визначення мети створення карти ризику. Наприклад, виявлення якомога ширшого кола ризиків у певній сфері діяльності підприємства.

2. Визначення часового проміжку, на який складається карта ризику. В умовах мінливої ринкової економіки та нестабільного навколишнього середовища, викликаного постійними змінами в соціально-політичних, соціально-економічних та, особливо, науково-технічних сферах життя, дуже важливо не зробити цей відрізок часу занадто тривалим. На наш погляд, карти

ризикіу варто складати строком на один-два роки за умови постійного моніторингу можливих змін в тій чи іншій сфері функціонування підприємства.

3. Вибір методу побудови карти ризику. Як у вітчизняній, так і в зарубіжній практиці, картографування ризику зазвичай відбувається у формі таблиць або матриць, які іноді для наочності супроводжують графіками [7]. Ми вважаємо за доцільне зображення карти в обох формах, оскільки вони взаємно доповнюють одна одну.

4. Побудова та аналіз карти ризиків.

У той самий час, для ефективного управління господарюючим суб'єктом необхідно не тільки знати про ймовірність існування ризиків в їхній діяльності, про які повідомляє якісний аналіз, а й потрібно провести кількісне оцінювання ступеня цих ризиків.

Кількісна оцінка ступеня ризику полягає в наданні ризикам числових значень. Проведення цієї оцінки є особливо важливим в ситуаціях, коли існує можливість вибору конкретного рішення із великої сукупності альтернативних варіантів.

На сьогодні вченими сформована множина принципів кількісної оцінки ступеня ризиків, серед яких основними є наступні:

- втрати від ризику є незалежними один від одного;
- реалізація певного виду ризику не обов'язково збільшує або зменшує ймовірність виникнення іншого виду;
- максимально можливий збиток у разі реалізації певного ризику не повинен перевищувати фінансових можливостей підприємства.

Головна мета кількісної оцінки ступеня ризиків полягає у визначені ступеня окремих ризиків і ризику певного виду діяльності в цілому.

Найбільш поширеними спеціальними методами оцінки ступеня ризику в підприємницькій діяльності є наступні: статистичний метод, нормативний метод, метод аналізу доцільності витрат, метод експертних оцінок, аналітичний метод, метод використання аналогів та метод сценаріїв.

Перелік можна продовжити, проте інші методи використовуються меншою мірою і для їх реалізації необхідно мати вузько кваліфікованих фахівців.

Статистичний метод полягає у вивченні статистики минулих втрат і прибутків господарюючого суб'єкта з метою визначення ймовірності виникнення події та встановлення ризику [5, с. 103]. Він широко застосовується в тих випадках, коли при проведенні кількісного оцінювання підприємство має в своєму розпорядженні великий обсяг статистичної інформації по необхідних елементах системи, що аналізується, за певний період часу.

Основними показниками, які розраховуються в рамках цього методу є: ймовірність виникнення збитків, математичне очікування збитків, дисперсія, середнє квадратичне відхилення та коефіцієнт варіації [8, 9].

Головною перевагою статистичної оцінки ризиків є можливість визначити ризик не тільки окремого напрямку діяльності, але й підприємства в цілому. В той же час цей метод має деякі недоліки. Так, для даного методу необхідний великий масив вихідної інформації. Це означає, що тільки створене підприємство статистичний метод використовувати буде не в змозі.

Значним недоліком є і те, що статистичний метод сприймає ризик у якості цілісної величини та не аналізує джерела виникнення ризику.

Крім статистичного методу останнім часом використовують ще й нормативний метод, який базується на розрахунку коефіцієнтів, що характеризують особливості функціонування підприємства. Головна перевага цього методу – це можливість вільного добору коефіцієнтів, виходячи з конкретної мети аналізу [10].

Система нормативної оцінки складається з таких елементів: оціночних коефіцієнтів та вагів цих коефіцієнтів (якщо в них є необхідність); шкали оцінки значень отриманих показників; формул розрахунку остаточного значення показника ризику.

Даний метод має цілий ряд суттєвих переваг. По-перше, при використанні нормативного методу не передбачається аналіз великих масивів даних, тому

сама оцінка не потребує пошуку додаткової інформації. По-друге, при використанні цього методу одразу відбувається ранжування отриманого результату за певною шкалою. По-третє, метод вимагає від користувача мінімальних знань в фінансових розрахунках та не потребує консультування.

Однак, нормативний метод має і ряд недоліків: однією з проблем, пов'язаних з розробкою системи рейтингової оцінки, є проблема вибору еталона порівняння для кожного окремого коефіцієнту. Більш того, у деяких коефіцієнтів може не бути еталонних значень, що потребує порівняння в динаміці. Другим суттєвим недоліком є можливість оцінки тільки внутрішніх ризиків підприємства та ігнорування зовнішніх.

Наступний широковживаний метод – метод аналізу доцільності витрат – ґрунтується на тому, що витрати по кожному конкретному напрямку підприємницької діяльності, а також по окремих її елементах, мають неоднакову ступінь ризику. Інакше кажучи, ступінь ризику різних напрямків діяльності одного й того ж підприємства та ступінь ризику по окремих елементах витрат усередині одного і того ж напрямку діяльності підприємства неоднакова.

У цьому випадку кожна стаття витрат аналізується на предмет її ідентифікації певним областям ризику і максимальним витратам після того, як на підставі даних минулих періодів часу розраховано ступінь ризику. При цьому ступінь ризику всього напрямку господарської діяльності відповідає максимальному значенню ризику за елементами витрат.

Перевага цього методу оцінки полягає в тому, що знання статті витрат з максимальним ризиком, дає змогу знайти шляхи зниження цього ризику.

Недоліком методу є те, що підприємство не має змоги проаналізувати джерела виникнення ризиків, а сприймає його як цілісну величину, ігноруючи їх складові.

Існують ситуації, коли з різних причин, як то у зв'язку з недостатністю інформації або із сумнівом у її вірогідності, використати статистичні або розрахунково-аналітичні методи неможливо. В таких випадках широко

застосовуються методи, які опираються на досвід або інтуїцію фахівців, тобто евристичні методи чи методи експертного оцінювання.

Характерною особливістю даних методів та моделей їх реалізації є відсутність математичних доказів оптимальності рішення та використання людини в якості так званого «вимірювального приладу» для отримання кількісних оцінок процесів і суджень.

В практичній діяльності застосовуються як індивідуальні, так і групові (колективні) методи експертної оцінки.

Головною перевагою індивідуальної експертизи є оперативність отримання інформації для ухвалення рішень і порівняно невеликі витрати. Проте даний метод має і значний недолік, який полягає у високому рівні суб'єктивності отриманих результатів, що призводить до відсутності впевненості в достовірності експертних оцінок. Цей недолік покликаний усунути або послабити колективні експертні оцінки.

Процесу групового обговорення порівняно з індивідуальними оцінками притаманні деякі відмінні риси: колективні оцінки менш суб'єктивні, і рішення, прийняті на їхній основі, пов'язані з більшою ймовірністю здійснення.

Вчені, що займаються дослідженням питання евристичної оцінки ризиків, виділяють три типи групових експертних процедур:

- 1) відкрите обговорення поставлених питань з наступним відкритим чи закритим голосуванням фахівців;
- 2) вільне висловлювання думок без обговорення та голосування;
- 3) закрите обговорення з наступним закритим голосуванням чи заповненням анкет експертного опитування [11, 12].

До експертних методів належать також і широко відомі методики, що застосовуються в міжнародній практиці: методика BERI та методика Швейцарської банківської корпорації.

Враховуючи велику умовність методу, його суб'єктивний характер, а також інші недоліки, такі як можлива некомпетентність обраних експертів або їх зацікавленість у результатах оцінки, деякі науковці ставляться до методу

експертних оцінок з недовірою, вважаючи, що немає гарантії того, що отримані оцінки є достовірними.

Ще один метод оцінювання ризиків – аналітичний – є своєрідною комбінацією статистичної оцінки та принципів експертного аналізу. Аналітичний метод оцінювання ступеня ризику – це система статистичних оцінок на основі попереднього експертного відбору ключових параметрів з подальшим аналізом впливу факторів на них [12, с. 269].

Сутність даного методу доцільно звести до декількох взаємопов'язаних етапів.

На першому етапі проводиться визначення ключового параметра, відносного якого здійснюється оцінка конкретного напрямку діяльності підприємства та відбір чинників, що впливають на діяльність підприємства і на сам ключовий параметр. Також здійснюється розрахунок значень ключового параметра на всіх етапах виробничого процесу. Тобто на цьому етапі проводиться підготовка до аналітичного опрацювання інформації.

На другому етапі будують діаграми залежності обраних результативних показників від величини вихідних параметрів. Зіставляючи отримані діаграми між собою, можна виділити ті основні показники, які найбільшою мірою впливають на даний вид господарської діяльності.

На третьому етапі визначаються критичні значення ключових параметрів і чинників, можливих шляхів підвищення ефективності й стабільності роботи підприємства, зниження ступеня ризику.

На останньому, четвертому, етапі проводиться визначення можливих засобів підвищення ефективності та стабільності роботи підприємства з огляду на отримані критичні значення параметрів та чинників, які впливають на них.

Для кількісної оцінки ступеня ризику аналітичним методом використовується ряд показників: аналіз чутливості, точка беззбитковості та перевірка стійкості.

Перевагою даного методу є те, що він поєднує в собі як можливість пофакторного аналізу параметрів, які впливають на ризик, так і виявлення можливих шляхів зниження його ступеня шляхом впливу на них.

До недоліків аналітичного методу відносять значні витрати часу на проведення досліджень та можливість недооцінки окремих компонентів системи.

Сутність методу використання аналогів полягає в тому, що при аналізі ступеня ризику певного напряму підприємницької діяльності доцільно використовувати дані про розвиток аналогічних напрямів у минулому.

Зазвичай метод аналогів використовують в тому випадку, коли інші методи оцінки ризику неприйнятні. Використання цього методу є найбільш корисним, коли необхідно виявити ступінь ризику будь-якого інноваційного напряму діяльності підприємства за умови відсутності бази для порівняння.

Саме можливість оцінки інноваційних ризиків і представляє собою найбільшу перевагу методу аналогів. Але, з іншого боку, даний тип аналізу має й істотний недолік, який, на наш погляд, полягає в тому, що дані попередніх періодів повинні застосовуватися без урахування того факту, що будь-який напрямок господарської діяльності знаходиться в постійному розвитку. Інакше кажучи, в умовах розвитку економіки, що швидко змінюється, деколи неможливо зробити порівняння минулих і теперішніх показників в одній і тій же стадії життєвого циклу проекту, що робить багато показників непорівнянними.

Тим не менш, у страховій сфері цей метод використовують досить часто з метою розробки правил страхування нових ризиків. Так, у країнах Західної Європи та США регулярно публікують коментарі щодо тенденцій в найважливіших зонах ризику, що дає можливість на підставі цих даних зробити певні висновки загального характеру [13, с. 113].

Однак, використання даного методу в Україні носить досить обмежений характер. Це, перш за все, пов'язано з тим, що на даний момент в Україні

відсутні коментарі фахівців щодо тенденцій певних ризиків і бази даних чинників ризику.

Описані вище методи кількісної оцінки ступеня ризиків більш за все підходять для частих і однорідних подій, в той час як для рідкісних унікальних подій, які не мають минулої статистики, найчастіше використовується теоретичний аналіз, який має на меті виявити можливий хід розвитку подій і визначити їх вірогідні наслідки. Умовно такий метод називають сценарним.

Серед методів сценарного підходу оцінки ризиків найбільш відомими є наступні:

- «дерево рішень»;
- «дерево подій»;
- «дерево відмов»;
- метод «події-наслідки»;
- метод індексів небезпеки.

Дерево рішень представляє собою діаграму, яка відображає сукупність вірогідних напрямків дій, ймовірні події або ймовірні результати кожного напрямку діяльності підприємства. Особливо корисною ця методика може бути в тих випадках, коли рішення, що приймаються в даний момент, залежать від рішень, прийнятих раніше, і, в свою чергу, визначають сценарії подальшого розвитку подій.

Метод дерева подій представляє собою графічний спосіб простежування послідовності окремих можливих ситуацій (наприклад, відмов або несправностей яких-небудь елементів технічного процесу) і обчислення сумарної ймовірності кінцевої події, що приводить до збитків.

Даний метод дає змогу відстежити наслідки кожної можливої вихідної події і обчислити максимальну ймовірність головної події кожного з інцидентів.

Аналіз ризику може відбуватися і в зворотний бік – від відомого наслідку події до можливих її причин. Результатом цього є дерево відмов, яке являє

собою графічне зображення всієї послідовності подій, наслідки яких можуть привести до деякої головної події.

Метод «Події-наслідки» за суттю представляє собою той самий метод дерев подій, але тільки без використання графічного зображення ланцюжків подій та оцінки ймовірності кожної з них. Головна ідея цього методу полягає у розчленуванні складних виробничих систем на окремі більш прості для аналізу частини. В англійській літературі цей метод носить назву HAZOR – Hazard and Operability Research.

Методи індексів небезпеки придатні для оцінювання потенційної небезпеки, що існує на виробничому підприємстві в тому випадку, коли потрібно оцінити ризик інтегрально, не вдаючись у деталі виробничих процесів [14, с. 80]. Індеси ризику – це окремі числа, що можуть використовуватися або в абсолютному, або у відносному вираженні.

Наприклад, при оцінюванні пожежо- та вибухонебезпеки використовується метод індексу Дау (Daw Fire and Explosion Index). Також, для кількісного аналізу виробничих ризиків іноді використовують метод Елмері, що вимірює ризики спеціальних витрат. Іншими прикладами методу індексів небезпеки можуть служити індекс ОВР та індекс Монда.

Таким чином, сутність сценарного підходу оцінювання ризиків полягає в аналізі ситуативних подій, які можуть виникнути при реалізації безлічі можливих сценаріїв. Даний метод є досить трудомістким і вимагає великих витрат часу, проте, на наш погляд, може бути особливо корисним для виявлення технічних ризиків на промислових підприємствах, а також для виявлення деяких зовнішніх ризиків.

Отже, проведений аналіз існуючих методів оцінювання ризиків, які знаходять застосування в діяльності підприємств, говорить про велику необхідність подальшої розробки та вдосконалення цих методів, адже жоден з них не здатен оцінити всю сукупність ризиків підприємства з максимальною точністю.

Серед розглянутих методів оцінки ризиків нема універсального методу, що вказує на те, що є лише їх комбіноване застосування може дозволити повністю оцінити ризики, що впливають на господарюючий суб'єкт, з достатнім рівнем об'єктивності результату.

Підводячи підсумки проведеного дослідження теорії ризиків, можна зробити висновок, що сучасні умови функціонування господарюючих суб'єктів постійно супроводжуються невизначеністю зовнішнього та внутрішнього середовищ, яка стає першопричиною виникнення ризиків. Тому, для забезпечення ефективності діяльності підприємств, необхідно враховувати фактор ризику та управляти ним.

Критичний аналіз дефініцій категорії ризику, сформованих в наукових школах і окремими науковцями, дав змогу обґрунтувати двоїстість його природи як єдності об'єктивного і суб'єктивного. Також була встановлена необхідність визначення поняття «ризик» з різних сторін, а саме: перше – це поняття ризику як явища; друге – пояснення ризику з точки зору його впливу на діяльність підприємства в цілому; третє – визначення ризику з точки зору його впливу на певну сферу діяльності господарюючого суб'єкта.

Запропоноване уточнення класифікації ризиків за ознакою «сфера походження» дає змогу легше орієнтуватись у процесі оцінки ризиків і створює передумови для побудови системи управління ними, яка являє собою сукупність пов'язаних між собою етапів, згрупованих в єдину технологію процесу управління.

Література:

1. Вітлінський В. В. Ризикологія в економіці та підприємстві: моногр. / В. В. Вітлінський, Г. І. Великоіваненко. – К. : КНЕУ, 2004. – 480 с.
2. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-15 (із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, N 18, № 19-20, № 21-22, ст.144 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15> . – Назва з екрану

3. Шапкин А. С. Теория рисков и моделирование рискованных ситуаций: Учебник / А. С. Шапкин, В. А. Шапкин. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2005. – 880с.
4. Обґрунтування господарських ризиків та оцінка ризиків : навчальний посібник / [Балджи М. Д., Карпов В. А., Ковальов А. І. та ін.]. – Одеса : ОНЕУ, 2013. – 670 с.
5. Донець Л. І. Економічні ризики та методи їх вимірювання : навч. посібник / Л. І. Донець. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 312 с.
6. Семенова Е. Д. Проблемы идентификации и анализа предпринимательских рисков / Е. Д. Семенова // Наука, культура, образование: Материалы научно-практической конференции, посвященной 22-ой годовщине Комратского государственного университета (8 февраля 2013). – 2014. – С. 75-76.
7. Милашко О. Г. Використання графічного методу в соціально-економічних дослідженнях / О. Г. Милашко, К. Д. Семенова // Якість освіти: фактори формування і технології підтримки: матеріали науково-методичної конференції. – Одеса: ОНЕУ, 2013. – С. 99-102.
8. Витковская Е. В. Статистические методы – инструмент изучения социально-экономических процессов / Е. В. Витковская, А. З. Подгорный, Ю.О. Ольвинская [и другие] // Историк-экономист С.Я.Боровой и проблемы современной истории экономики: к 110-летию со дня рождения С.Я.Борового: монографія. - 2013. – С. 211-256.
9. Підгорний А. З. Теорія статистики : Навчальний посібник / А. З. Підгорний. – Одеса : ОДЕУ, 2001. – 140 с.
10. Погорелова Т. В. До питання моніторингу фінансових результатів підприємств / Т. В. Погорелова // Економіка підприємства: сучасні проблеми теорії та практики: Матеріали четвертої міжнар. наук.-практ. конф., 18 вересня 2015 р. – Одеса: Атлант, 2015. – С. 281-282.

11. Гранатуров В. М. Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения / В. М. Гранатуров. – М. : Издательство «Дело и сервис», 1999. – 112 с.

12. Лук'янова В. В. Економічний ризик / В. В. Лук'янова, Т. В. Головач. – К. : Академвидав, 2007. – 464 с.

13. Перекупнева Т. В. Управление рисками малых и средних предприятий как инструмент максимизации их рыночной стоимости // Т. В. Перекупнева / Актуальні проблеми економіки. – 2007. – №9. – С. 110-118

14. Хохлов Н. В. Управление риском: учеб. пособие для студ. Вузов / Н. В. Хохлов – М. : ЮНИТИ, 1999. – 239 с.

3.4. ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДОЛОГІЇ АНАЛІЗУ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ РИЗИКІВ

В умовах ринкової економіки ведення підприємницької діяльності завжди пов'язане з невизначеністю, ризиком. Особливо вплив ризиків проявляється в умовах нестабільності, яка притаманна економіці України.

Проблемні питання аналізу підприємницьких ризиків знайшли своє відображення в роботах багатьох українських та зарубіжних економістів, зокрема таких як В. В. Вітлінський, О. Моргенштерн, Дж. фон Нейман, Дж. Кейнс, Л. М. Тепман, О. І. Ястремський та ін.

Підкреслюючи важливість даного питання Лук'янова В. В. та Головач Т. В. відмічають, що «ризик завжди притаманний економіці вільного підприємництва, оскільки бізнес передбачає обмірковане прийняття ризику з метою отримання бажаної віддачі» [1, с. 23].

Клименко С. М. та Дуброва О. С. підкреслюють, що «невизначеність стану зовнішнього середовища та внутрішньої ситуації змушує підприємця брати на себе ризик, який може зумовлювати як виграш, так і втрати» [2, с. 81].

Ризик є дуже складним явищем, оскільки він завжди пов'язаний з невизначеністю. Для його оцінки здійснюють якісний і кількісний аналіз. При

цьому в економічній літературі проблемам якісної оцінки ризиків приділяється більше уваги, ніж проблемам їх кількісної оцінки.

Це пояснюється, по-перше, тим, що провести якісний аналіз ризику за допомогою того чи іншого методу значно простіше, ніж надати йому кількісне вираження.

По-друге, якісний аналіз будується на суб'єктивній оцінці, в той час як кількісний аналіз дає можливість чітко визначити ступінь впливу окремих ризиків, але для його проведення потрібно мати достатній обсяг інформації.

Тому проблеми кількісної оцінки ризиків потребують подальшого дослідження.

Головною метою якісного аналізу є визначення зон ризику, проведення ідентифікації всіх можливих ризиків, виявлення чинників, що впливають на ризику, окреслення видів невизначеності та конфліктів, які зумовлюють ризик.

Якісний аналіз ризиків може проводитися в будь-якій точці життєвого циклу проекту, проте він повинен проводитися принаймні один раз на початку нового проекту.

Забезпечити високий рівень якісного аналізу ризиків можливо при наявності експертів, що мають відповідний рівень кваліфікації та досвіду з даної проблематики [3].

Ризики викликані спонтанним і суперечливим характером процесів, що протікають на підприємствах. Ризики виникають також на рівні окремих галузей та секторів економіки [4, 5, 6]. Тому на будь-якому етапі господарської діяльності необхідно здійснювати оцінку можливих ризиків.

З економічної точки зору ризик відображає ступінь відхилення від цілей, від очікуваного результату.

В класичній теорії економічний ризик ототожнюється з очікуваними втратами, які можуть відбутися в результаті обраного рішення. Однак ризик – це не тільки небажані результати прийнятих рішень. За певних обставин існує можливість отримати результат, що перевищить очікуваний прибуток.

Ризики, зазвичай, поділяють на два типи – динамічні та статичні.

Динамічний ризик – це ризик, пов'язаний з непередбачуваними (недетермінованими) змінами вартості основного капіталу внаслідок прийняття управлінських рішень або непередбачуваними зсувами в ринкових чи політичних реаліях. Такі зміни можуть призвести як до збитків, так і до додаткових прибутків.

Статичний ризик – це ризик, пов'язаний із скороченням реальних активів унаслідок втрати частки власності, а також із скороченням доходу через неієздатність організації. Цей ризик може призвести лише до збитків.

Виникненню ризиків сприяють певні передумови. По-перше, це – невизначеність, яку можна охарактеризувати як недостатню забезпеченість процесу прийняття економічних рішень знаннями стосовно певної проблемної ситуації.

По-друге, це – конфліктність. Конфліктом вважають будь-яке явище, при якому існує незбіг інтересів його учасників, певні дії та наслідки, до яких ці дії призвели, сторони, так чи інакше зацікавлені в цих наслідках.

І хоча в загальному випадку конфлікт є явищем негативним, проте він виконує низку функцій, корисних для вирішення проблемної ситуації, серед яких основними є інформаційна функція (внаслідок конфлікту суб'єкти взаємовідносин отримують доступ до інформації, що об'єктивно їм необхідна); функція соціалізації (участь у конфлікті дає змогу особі отримати соціальний досвід та знання, недоступні за звичайних умов); інноваційна функція (виникнення конфлікту зазвичай спричинює зміни).

По-третє, це – альтернативність, сутність якої полягає в тому, що будь-який ризик висуває в якості необхідної потребу в оцінюванні, управлінні та виборі найбільш вигідних стратегій (альтернатив). Без альтернативності немає ризику.

Основною метою оцінки ризику є прийняття рішення щодо доцільності вкладання коштів і часу в конкретну справу. Якщо потенційний виграш переважає ризик, то інвестору є сенс приступити до реалізації проекту. Якщо цього не відбудеться, то проект краще відхилити.

Кількісний аналіз ризиків, на відміну від якісного, є менш суб'єктивним і дає можливість чітко визначити ступінь окремих видів ризиків і ризику певного виду діяльності в цілому. Він базується на теорії ймовірностей та математичній статистиці.

Для прийняття конкретного управлінського рішення, для ефективного управління підприємством у цілому необхідно не тільки знати про можливе існування певних ризиків, а також потрібно здійснювати їх кількісну оцінку, тобто визначати ступінь окремого ризику і ризиків певного виду діяльності підприємства.

Ступінь ризику – це ймовірність появи випадку втрат (ймовірність реалізації ризику), а також розмір можливого збитку від нього.

Відокремлюють два основних параметри, які використовують для оцінки ступеня ризику:

- 1) ймовірність появи втрат (ймовірність реалізації ризику) – чим вона вища, тим більший ризик;
- 2) величину втрат (розмір можливого збитку) – чим вона більша, тим більший ризик).

Ступінь ризикованості залежить від розмірів підприємства, кількості працівників, величини активів, частки ринку збуту, обсягів продукції. З цієї точки зору виділяють три групи підприємств:

найбільш ризикові (заводи-“гіганти”, великі фабрики, оскільки вони є ресурсоємними, мають значний розмір грошового обігу, велику кількість працівників);

підприємства середнього ступеня ризикованості (в першу чергу – це сільськогосподарські підприємства, оскільки їх діяльність залежить від природних умов, основним засобом виробництва є земля, від ефективності використання якої залежить результативність діяльності підприємства);

- найменш ризикові (малі підприємства, фермерські господарства, оскільки вони невеликі за розміром, випускають незначні обсяги продукції, мають місцеві ринки збуту).

На ступінь ризикованості підприємства впливає чимало факторів. Фактори ризику – це причини або рушійні сили, які породжують ризиковані процеси. Їх поділяють на дві частини: зовнішні та внутрішні.

Серед найбільш суттєвих зовнішніх факторів можна виділити такі:

- законотворча політика держави з регулювання господарської діяльності;
- непередбачені дії органів державної влади та місцевого самоврядування;
- податкова система;
- політична ситуація;
- економічна ситуація в країні та окремій галузі;
- ринкова кон'юнктура;
- навколишнє природне середовище.

Внутрішніми факторами є:

- стан техніко-технологічної бази виробництва та характер інноваційних процесів;
- рівень організації виробничого процесу;
- стратегія розвитку, тактичне й оперативне планування;
- забезпеченість ресурсами та ефективність їх використання;
- якість та конкурентоспроможність продукції;
- обсяг реалізації;
- продуктивність праці, система її оплати та мотивації;
- витрати виробництва та обігу;
- рівень прибутковості підприємства.

Кількісна оцінка ризиків, зазвичай, передбачає використання таких припущень:

величини втрат від різних видів ризику незалежні один від одного (якщо один із видів ризику переходить у категорію реалізованого, то втрати при реалізації інших ризиків не змінюються);

реалізація певного виду ризику не обов'язково збільшує чи знижує можливість виникнення ризику іншого виду (за винятком форс-мажорних обставин);

максимально можливі збитки (втрати), у випадку реалізації конкретного ризику, не повинні перевищувати фінансових можливостей суб'єкта господарювання (цей принцип ґрунтується на теорії оптимального ризику, що передбачає наявність ефективного ризику тільки в межах обсягів власних активів).

У науковій та спеціальній літературі розглядається безліч методів кількісної оцінки ступеня ризиків на підприємстві, але практичного застосування набули такі методи, як статистичний метод, метод експертних оцінок, метод використання аналогів, аналітичний метод, метод аналізу доцільності витрат. Основним із них, на наш погляд, є статистичний метод.

Статистичний метод – це розрахунок ймовірностей виникнення втрат на основі аналізу всіх наявних статистичних даних, які стосуються результативності здійснення визначених операцій. Цей метод використовується за стабільності внутрішнього та зовнішнього середовища діяльності підприємства.

Сутність статистичного методу базується на теорії ймовірностей розподілу випадкових величин. Маючи достатньо інформації про реалізацію визначених видів ризику в минулих періодах для конкретних видів підприємницької діяльності, суб'єкт господарювання здатен оцінити ймовірність реалізації їх у майбутньому.

Показники статистичного методу оцінки ризиків визначаються функцією розподілу випадкового збитку, який відповідає розглядуваному ризику. Як показує практика, для характеристики розподілу соціально-економічних явищ найбільш часто використовується так званий нормальний розподіл. Допущення про те, що більшість результатів господарської діяльності як випадкові величини підкоряються закону, близькому до нормального, широко використовується в літературі з проблеми кількісної оцінки економічного ризику [7, с. 86].

Спираючись на положення про нормальний закон розподілу та використовуючи показники статистичного методу, суб'єкти підприємницької

діяльності можуть розраховувати ступінь ризику практично будь-якого напрямку діяльності, портфеля інвестицій та замовлень.

Слід відмітити, що деякі вчені-економісти, які займаються вивченням проблеми кількісної оцінки ризиків, розглядають ці показники окремо від статистичного методу і вважають їх універсальними способами вимірювання ризику.

Сутність та методика розрахунку статистичних показників оцінювання ризиків наведена нижче. Однак самі значення статистичних показників, зазвичай, не відповідають на питання підприємця: що я можу втратити або отримати в результаті реалізації ситуації ризику. Тому в економічній літературі пропонується здійснювати співставлення статистичних показників з майновим станом суб'єкта, який перебуває в ризиковій ситуації, тому що втрати, які для одного підприємства є неприпустимими, для іншого можуть здаватися незначними.

З огляду на це в теорії ризиків вводиться поняття областей чи зон ризику.

Областю ризику називається деяка зона загальних втрат підприємства, в межах якої ці втрати не перевищують граничного значення встановленого рівня ризику.

Виокремлюють чотири зони ризику: зона мінімального ризику, зона допустимого ризику, зона критичного ризику і зона катастрофічного ризику.

Область, в якій втрати не очікуються, тобто така зона, де економічний результат господарської діяльності позитивний, називається безризиковою зоною.

Зона допустимого ризику – це область, у межах якої величина ймовірних втрат не перевищує очікуваного прибутку і, отже, комерційна діяльність має економічну доцільність. Межа зони допустимого ризику відповідає величині втрат, рівній розрахунковому прибутку.

Зона критичного ризику – область можливих втрат, що перевищують величину очікуваного прибутку аж до величини повної розрахункової виручки

(суми витрат і прибутку). Тут підприємець ризикує не тільки не отримати ніякого доходу, але і понести прямі збитки в розмірі всіх здійснених витрат.

Зона катастрофічного ризику – область ймовірних втрат, які перевищують критичний рівень і можуть досягати величини, рівної власному капіталу підприємства.

Катастрофічний ризик здатний привести підприємство або підприємця до краху і банкрутства. Крім того, до категорії катастрофічного ризику (незалежно від величини майнового збитку) також відносять ризики, які пов'язані з загрозою життю або здоров'ю людей і виникненням економічних катастроф.

Прикладом використання статистичного методу на практиці служить оцінка галузевого ризику, оцінка ризиків клієнта, розрахунок конкурентних ризиків. Цей метод дає можливість аналізувати та оцінювати сценарії реалізації конкретного виду діяльності. Так, в останні роки набув широкого розповсюдження так званий метод статистичних випробувань – метод «Монте-Карло».

В інвестиційно-фінансовій сфері в якості критерію при кількісній оцінці ризику проектів вкладення капіталу широко використовуються показники середнього очікуваного значення і середньоквадратичного відхилення. Статистичний метод визначення ризику проекту використовується й у системі ПЕРТ для обчислення очікуваної тривалості кожної роботи та всього проекту в цілому.

Інвестиційні ризики – це ризики того, що вилучення фінансових ресурсів з поточного обороту в майбутньому принесе збитки або прибуток розміром менше очікуваного. Саме інвестиційні ризики, на думку багатьох фахівців, є особливо високими в Україні.

Рейтинги інвестиційних ризиків в різних країнах формуються і публікуються спеціальними виданнями, такими як «Heritage Foundation», «Wall Street Journal» і «Euromoney». Згідно їхнім оцінкам, на сьогоднішній день Україна сприймається іноземними інвесторами однією з найбільш нестабільних

країн: в різних рейтингах їй виділяються місця від 120 до 150 серед всіх країн світу.

Для кількісної оцінки ризиків використовують абсолютні та відносні показники. В абсолютному вираженні ризик може визначатися величиною можливих втрат у матеріально-речовинному (фізичному) або вартісному (грошовому) вираженні.

У відносному вираженні ризик визначається як величина можливих втрат, віднесена до деякої бази, у вигляді якої найбільш зручно приймати або майновий стан підприємства, або загальні витрати ресурсів на даний вид підприємницької діяльності, або очікуваний дохід (прибуток).

Для абсолютного вимірювання ступеня ризику використовують такі показники, як абсолютна величина ризику (абсолютний рівень втрат), ймовірність виникнення збитків або недоотримання доходів, математичне сподівання (середня величина), дисперсія, середнє квадратичне відхилення, семіваріація, семіквадратичне відхилення.

Для відносного вимірювання ступеня ризику використовують такі відносні показники, як коефіцієнт варіації та коефіцієнт ризику.

Формули розрахунку статистичних показників, що використовують для прийняття рішень в умовах ризику, наведено в роботах [8, 9, 10].

В даній роботі розглянемо особливості використання лише деяких з них. Одним із основних показників, що використовують для оцінки ризиків, є математичне сподівання. Воно розраховується за такою формулою:

$$M(x) = \sum_{i=1}^n x_i \cdot p_i, \quad (1)$$

де x_i – варіанти досліджуваного показника (прибутку, рентабельності тощо);

p_i – ймовірність появи варіантів.

В умовах ризику математичне сподівання показує середній прибуток (дохід), який може очікувати підприємство у випадку реалізації обраної

стратегії (прийняття проекту). Звичайно, чим більшим є цей показник, тим більш вигідною є стратегія розвитку підприємства.

В статистиці цю величину називають більш конкретно: середня арифметична зважена. При визначенні математичного сподівання вагами виступають значення ймовірностей, які, по суті, є частками, що використовуються при обчисленні середньої арифметичної зваженої.

Математичне сподівання дає лише загальне уявлення про можливі наслідки прийняття того чи іншого рішення. Однак, при реалізації будь-якого проекту важливим завданням є не лише визначення очікуваної величини доходу, а, в першу чергу, оцінка ризиків, що пов'язані з його реалізацією. Для цього розраховують середнє квадратичне (стандартне) відхилення за формулою:

$$\sigma(x) = \sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - M(x))^2 \cdot p_i} \quad (2)$$

В теорії ризиків цей показник вважають основним показником ризику. Чим більше середнє квадратичне відхилення, тим більшим є ризик при прийнятті певного рішення.

Для оцінки ризиків використовують також відносний показник – квадратичний коефіцієнт варіації:

$$K_{VAR} = \sigma(x) / M(x) \quad (3)$$

На наш погляд, в тих випадках, коли порівнюються ризики різних за розміром (величиною капітальних чи інших вкладень) проектів, краще орієнтуватись саме на коефіцієнт варіації.

Слід звернути увагу на те, що наведені показники, зазвичай, використовують в статистиці – для порівняння ризиків різних проектів.

В той же час, іноді їх використовують для аналізу варіації в динаміці. На наш погляд, перш ніж здійснювати таке їх використання потрібно попередньо узагальнити інформацію, оскільки в деяких випадках можна отримати абсолютно нелогічні результати. Це особливо буде видно, коли ми будемо

аналізувати показники прибутку підприємства (прибуток від реалізації продукції, балансовий прибуток підприємства або інші).

Розглянемо це на основі оцінки ризиків двох промислових підприємств №1 і №2. За основними показниками діяльності, такими, як обсяг реалізації продукції та потужність ці підприємства можна вважати однорідними і віднести до однієї групи як достатньо великі.

В якості аналізованого показника оберемо прибуток від реалізації продукції. Прибуток є одним з основних показників, що характеризує результати діяльності підприємства, і його позитивне значення протягом довготривалого періоду свідчить про стабільність роботи підприємства. При цьому саме прибуток від реалізації продукції (а не інші види прибутку) характеризує його фінансовий результат від основного виду діяльності.

Вихідні дані по досліджуваних підприємствах наведено в табл. 1

Таблиця 1

Динаміка показників діяльності промислових підприємств

(тис. грн.)

Рік	Підприємство №1		Підприємство №2	
	Обсяг реалізованої продукції	Прибуток від реалізації продукції	Обсяг реалізованої продукції	Прибуток від реалізації продукції
2010	48276,2	- 12,6	51285,1	5,9
2011	52165,1	- 9,4	66128,8	3,2
2012	42179,4	-5,7	59046,0	3,4
2013	44585,4	3,4	56722,6	2,5
2014	57293,6	9,6	48903,2	1,6
2015	64547,0	12,8	59586,2	- 0,9

Як видно з таблиці 1, перше підприємство спочатку працювало зі збитками (у 2010-2012 рр.), але починаючи з 2013 року почало працювати з прибутком, причому його величина постійно зростає.

Друге підприємство протягом майже всього аналізованого періоду мало прибутки, але вони зменшувались і в 2015 році підприємство отримало збитки. Тобто підприємство №2 в останні роки суттєво погіршило результати своєї діяльності і, очевидно, що ймовірність виникнення ризиків у цього підприємства значно зростає.

Визначимо за даними табл. 1, математичне сподівання, середньоквадратичне відхилення та коефіцієнт варіації для кожного підприємства.

В цьому випадку для розрахунку математичного сподівання та середньоквадратичного відхилення необхідно використовувати не зважені, а прості формули, оскільки частки (ваги варіантів) відсутні, а коефіцієнт варіації буде розрахований на основі наведеної вище формули (3), оскільки під час його розрахунку ваги не враховуються:

$$M(x) = \sum_{i=1}^n x_i \cdot / n$$

$$\sigma(x) = \sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - M(x))^2 \cdot / n}$$

Результати розрахунків показників наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Показники оцінки ризиків на підприємствах

Показник	Підприємство №1	Підприємство №2
Математичне сподівання	0,40	1,75
Середньоквадратичне відхилення	9,85	3,04
Коефіцієнт варіації, %	2462,5	173,7

Отримані результати можна прокоментувати наступним чином. Показник математичного сподівання (в даному випадку – це середній рівень прибутку від

реалізації продукції) суттєво вищий на другому підприємстві, тобто це підприємство протягом аналізованого періоду працювало в середньому більш ефективно. І показники ризику (середньоквадратичне відхилення і коефіцієнт варіації) в цього підприємства нижчі. Що може свідчити про стабільність його роботи. Але ж в останні роки підприємство значно погіршило свої результати і перейшло від прибутків до збитків. Очевидно, що надати логічні пояснення таким результатам досить складно.

На наш погляд, для використання показників середньоквадратичного відхилення та коефіцієнта варіації при аналізі ризиків в динаміці краще використовувати не річні рівні, а середньоквартальні або середньомісячні. Це дасть можливість певною мірою зменшити коливання річних показників та отримувати більш обґрунтовані результати.

На основі проведеного дослідження можна зробити висновок про те, що проблема кількісної оцінки ризиків є ключовим питанням для підприємств в умовах ринкової економіки, коли постійно потрібно приймати складні рішення для підтримання рівня конкурентоспроможності продукції та самого підприємства.

Головною перевагою статистичної оцінки ризиків є можливість визначити ризик не тільки окремого напрямку діяльності, але й підприємства в цілому. Але, в той же час, цей метод, як і інші методи оцінювання ризиків, має певні недоліки. Так, для даного методу необхідний великий масив вихідної інформації, що означає, що тільки створене підприємство статистичний метод використовувати буде не в змозі.

Ще одним недоліком є те, що статистичний метод сприймає ризик у якості цілісної величини і не аналізує джерела виникнення ризику. Крім того, необґрунтоване використання деяких статистичних показників для оцінки ризиків може дати хибні результати, як це було доведено в даному дослідженні.

Тому, на наш погляд, для повноти оцінки ступеня ризику на підприємстві краще використовувати не один окремий метод, а систему методів.

Література:

1. Лук'янова В. В., Головач Т. В. Економічний ризик : Навч. посіб. / В. В. Лук'янова, Т. В. Головач. Київ : Академвидав, 2007. – 464 с.
2. Клименко С. М., Дуброва О. С. Обґрунтування господарських рішень та оцінка ризиків : Навч. посібник / С. М. Клименко, О. С. Дуброва. – К. : КНЕУ, 2005. – 252 с.
3. Тарасова К.И. Качественный анализ рисков деятельности предприятия / К.И. Тарасова // Оралды гылым жаршысы (Уральский научный вестник), Экономические науки. – Уральск, 2013. – № 28(76). – С. 72-80.
4. Милашко О. Г. Статистичне дослідження макроекономічних пропорцій за даними системи національних рахунків / О. Г. Милашко // Методологія статистичного забезпечення розвитку регіону: монографія /за заг. ред. к.е.н., професора А. З. Підгорного.– Одеса: Атлант, 2012. – С. 92-111.
5. Погорелова, Т. В. До питання статистичного оцінювання ефективності банківської системи України / Т. В. Погорелова // Вісник соціально-економічних досліджень: Збірник наукових праць. Вип. 4 (47). Одеса: ОНЕУ, 2012. – С. 73-79.
6. Тарасевич Н. В. Види та значення комплексної оцінки фінансового стану банку / Н. В. Тарасевич // Вісник соціально-економічних досліджень. Збірник наукових праць. – 2013. – №4 (51). – С. 361-365.
7. Гранатуров В. М. Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения / В. М. Гранатуров. – М. : Издательство «Дело и сервис», 1999. – 112 с.
8. Підгорний А. З. Статистика туризму : навчальний посібник / А. З. Підгорний, О. Г. Милашко. – Одеса : ОНЕУ, 2014 р. – 204 с.
9. Підгорний, А. З. Удосконалення методології статистичного оцінювання розвитку регіону: звіт про НДР (проміжн.) /А.З. Підгорний, О. В. Самоєнкова, К. В. Семенова та інші. - Одеса, 2014. - 118 с.
10. Самоєнкова О. В. Соціальна статистика: навчальний посібник / О. В. Самоєнкова, Ю. О. Ольвінська. - Одеса: ОДЕУ, 2009. – 102 с.

3.5. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СТАТИСТИЧНОГО ОЦІНЮВАННЯ СФЕРИ ТУРИЗМУ

На сучасному етапі входження України у світовий простір господарювання туризм є важливим видом діяльності, що позитивно впливає на соціально-економічні процеси. Туристична індустрія являє собою складну систему із різноманітними економічними зв'язками. Вона об'єднує велику кількість галузей, функції яких полягають у задоволенні зростаючого попиту на товари й послуги туризму. Це стосується в першу чергу засобів розміщування, індустрії громадського харчування, транспортного забезпечення. Міжгалузеві зв'язки в туризмі настільки переплетені, що оцінити внесок кожної галузі і внесок туризму в цілому в економіку країни чи регіону дуже важко. Проблеми оцінювання впливу туризму можна вирішити за допомогою статистичного спостереження й аналізу. Тому питання статистичного обліку є одними з центральних у вивченні сфери туризму.

Для здійснення грамотної політики в сфері туризму потрібна надійна, достовірна статистична інформація. Міжнародні статистичні та туристичні організації завжди прагнули надати країнам єдину систему визначень, концепцій, класифікацій, показників статистики туризму, які були б внутрішньо погодженими та пов'язаними з міжнародними стандартами, класифікаціями.

Систематичний облік подорожуючих було розпочато в першій половині ХХ ст. Але в силу того, що збір даних здійснювався в інтересах національної безпеки та контролю за міграційними процесами, а не з туристськими цілями, туристів серед подорожуючих не виокремлювали як особливу категорію. У 1937 році Лігою Націй було рекомендовано до використання в статистичних цілях визначення терміна «міжнародний турист». Статистичною комісією ООН у 1953 році вперше дано визначення «міжнародного відвідувача», а в 1968 році погоджено терміни «відвідувач», «турист», «екскурсант». У 1976 році Статистичною комісією ООН погоджено, а в 1978 році опубліковано «Тимчасові керуючі принципи зі статистики міжнародного туризму». Отже, період 1937-1980 рр. у системі статистики туризму характеризувався

запровадженням нової термінології, але ця система не була узгоджена з іншими статистичними системами.

Робота з удосконалення термінів, категорій статистики туризму в 80-і – 90-і рр. ХХ ст. здійснювалася в напрямку їхньої ув'язки з іншими сферами статистики та в напрямку включення сфери туризму в аналітичні рамки системи національних рахунків та інших міжнародних стандартів. На основі багатолітньої роботи в 1993 році Статистичною комісією ООН були прийняті «Рекомендації зі статистики туризму», які заклали фундаментальні основи системи статистики туризму в частині концепцій, визначень, класифікацій, показників. Важливим етапом історії статистики туризму став прийнятий у 2000 році документ «Допоміжний рахунок туризму» [1]. Була сформована концептуальна основа допоміжного рахунку на базі ув'язки визначень, категорій сфери туризму з категоріями системи національних рахунків 1993 року.

В останнє десятиріччя зростає розуміння ролі туризму в регіональному розвитку, розвитку міжнародної торгівлі та глобальної конкурентоспроможності. Особлива увага в цьому контексті надається Всесвітній туристичній організації, яку в 2004 році було перетворено в спеціалізований заклад Організації Об'єднаних Націй і яка почала брати участь у загальному координаційному механізмі всіх закладів, що займаються збиранням даних у туризмі.

Сьогодні центральним закладом щодо збирання, аналізу, видавництва, стандартизації, покращення статистичних даних з туризму є Статистична комісія Організації Об'єднаних Націй. Поряд з нею проблемами статистики туризму опікується та сприяє використанню таких даних у рамках системи ООН Всесвітня туристична організація.

У результаті глобальних консультацій, роботи статистичних органів окремих країн з'явилися «Міжнародні рекомендації зі статистики туризму 2008 року» [2]. Основними критеріями, що були покладені в основу рекомендацій, стали:

- визначення, класифікації повинні мати практичне застосування в усьому світі: як у розвинутих країнах, так і в країнах, що розвиваються;
- визначення, класифікації мають відповідати: а) визначенням, класифікаціям системи національних рахунків, платіжного балансу, статистики міжнародної торгівлі послугами, статистики домогосподарств та міграції; б) двом основним міжнародним економічним класифікаціям – Класифікації основних продуктів та Класифікації видів економічної діяльності;
- положення рекомендацій повинні мати можливість використовуватися для аналізу сфери туризму як на національному, так і на субнаціональному рівнях;
- показники, що рекомендовані, мають піддаватися кількісному виміру в рамках статистичного спостереження за відвідувачами та видами діяльності щодо обслуговування відвідувачів.

Країнам рекомендовано збирання статистичних даних з туризму, які належать як до попиту в туризмі, так і до пропозиції у цій сфері задля забезпечення найдосконалішої інформаційної бази для аналізу туризму та його економічного впливу. Міжнародні рекомендації 2008 року є сьогодні основою системи статистики туризму. Вони мають розглядатися як базовий матеріал для координації, порівняння та інтерпретації інформації у сфері туризму.

Традиційно більшість показників попиту в туризмі стосуються опису та вимірювання потоків відвідувачів. Першочерговим завданням при статистичному спостереженні за потоком відвідувачів є визначення одиниці спостереження. Для розуміння проблем, пов'язаних з даним визначенням, необхідно ознайомитися з системою понять і категорій. Перш за все, важливим є розуміння відмінностей між подорожжю і туризмом (табл. 1).

Поняття «подорож» стосується діяльності подорожуючих [2, с.11]. Подорожуючий – це будь-яка особа, що пересувається між різними географічними пунктами з будь-якою метою впродовж будь-якого терміну.

Співвідношення категорій, пов'язаних з терміном

Подорож	Туризм
Подорожуючий – це будь-яка особа, що пересувається між різними географічними пунктами з будь-якою метою впродовж будь-якого терміну.	Відвідувач – це подорожуючий, який здійснює поїздку в будь-яке основне місце призначення, яке знаходиться за межами його звичайного середовища, терміном до одного року з будь-якою головною метою, за виключенням мети працевлаштування на підприємстві, яке зареєстроване в країні або місці відвідання. Турист – це відвідувач, поїздка якого включає ночівлю. Одноденний відвідувач (екскурсант) – це відвідувач, поїздка якого ночівлю не включає.
Подорож – діяльність подорожуючих.	Туризм – це діяльність відвідувачів.
Типи подорожей: внутрішні, в'їзні, виїзні.	Типи туризму: внутрішній, в'їзний, виїзний.
Типи подорожуючих: внутрішні, в'їзні, виїзні.	Типи відвідувачів: внутрішні, в'їзні, виїзні.
Поїздка – це подорож будь-якої особи з моменту від'їзду її з місця постійного проживання до моменту повернення.	Туристська поїздка – поїздка, яку здійснює відвідувач.
Типи поїздок: внутрішня, в'їзна, виїзна.	Типи туристських поїздок - внутрішня, в'їзна, виїзна.

Виділяють такі типи подорожей: внутрішня; в'їзна; виїзна. Внутрішня подорож – це подорож у межах країни осіб, що постійно в ній проживають.

В'їзна подорож – подорож у країну осіб, які в даній країні не проживають. Виїзна подорож – подорож за межі країни її жителів. Відповідно особи, що здійснюють подорож, називаються внутрішніми, в'їзними та виїзними подорожуючими.

Наступні визначення, що пропонуються в останніх Рекомендаціях зі статистики туризму, не містилися в Рекомендаціях 1993 р. Вони стосуються категорії «поїздка». Поїздка – це подорож будь-якої особи з моменту від'їзду її з місця постійного проживання до моменту повернення [2, с.11]. Це визначення цілком поширюється на визначення внутрішньої та виїзної поїздки. Уваги потребує особливість визначення в'їзної поїздки. В'їзна поїздка – це подорожі особи в період між її в'їздом у країну та виїздом з неї. Внутрішня поїздка має основне місце призначення, яке знаходиться в межах країни постійного проживання мандрівника. Виїзна поїздка має основне місце призначення, яке знаходиться за межами країни постійного проживання мандрівника.

Треба звернути увагу на таке. Виїзна поїздка може включати відвідання місць у межах країни постійного проживання. Також внутрішня поїздка може включати відвідання місць за межами країни постійного проживання. Поряд з цим, в'їзна поїздка включає тільки відвідання місць у межах країни, що розглядається.

Основною одиницею спостереження в статистиці туризму є відвідувач. У Міжнародних рекомендаціях 2008 р. дається таке визначення відвідувача. Відвідувач – це подорожуючий, який здійснює поїздку в будь-яке основне місце призначення, яке знаходиться за межами його звичного середовища, терміном до одного року з будь-якою головною метою, за виключенням мети працевлаштування на підприємстві, яке зареєстроване в країні або місці відвідання [2, с.12]. Поїздки, що здійснює відвідувач, класифікуються як туристські поїздки. Іншими словами, подорожуючий, який здійснює туристську поїздку, називається відвідувачем.

Внутрішній, в'їзний та виїзний відвідувач – це відповідно внутрішній, в'їзний та виїзний подорожуючий, який здійснює туристську поїздку.

Внутрішній, в'їзний та виїзний туризм – це подорожі відповідно внутрішніх, в'їзних та виїзних відвідувачів.

Внутрішній, в'їзний та виїзний туризм можуть по-різному поєднуватися, утворюючи такі типи [2, с.19]:

- туризм у межах країни (об'єднує внутрішній туризм та в'їзний туризм);
- національний туризм (об'єднує внутрішній та виїзний туризм);
- міжнародний туризм (об'єднує в'їзний і виїзний туризм).

Таким чином, поняття «туризм» – це підкатегорія поняття подорож, поняття відвідувач – це підкатегорія поняття подорожуючий.

Турист – це відвідувач (внутрішній, в'їзний або виїзний), поїздка якого включає ночівлю. Одноденний відвідувач (екскурсант) – це відвідувач, поїздка якого ночівлю не включає. До екскурсантів належать:

- одноденні відвідувачі, які відвідують будь-яку країну без зупинки в ній на ночівлю;
- пасажери круїзів, які прибувають у будь-яку країну на круїзному судні і ночують на борту суден, навіть якщо судно перебуває в порту кілька днів;
- члени екіпажів іноземних транспортних засобів, які не ночують у країні призначення.

Міжнародні рекомендації зі статистики туризму включають такі базові поняття статистики туризму, пов'язані з визначенням одиниці спостереження [2, с.11]:

- економіка, що розглядається; економічна територія країни, що розглядається;
- країна постійного проживання; постійне місце проживання (в межах країни);
- громадянство та національність;
- звичне середовище будь-якої особи;
- туристські поїздки та відвідання;
- туризм та працевлаштування на підприємстві, що зареєстроване в місці відвідання.

Терміни «економічна територія» та «економіка» в статистиці туризму визначаються таким же чином, як і в системі національних рахунків, і в

платіжному балансі. Економічна територія означає будь-який географічний регіон або юрисдикцію, по яких потрібні статистичні дані. Прив'язка суб'єктів до конкретної економічної території визначається виходячи з таких аспектів, як фізична присутність та знаходження під юрисдикцією уряду даної території. Економіка складається з усіх інституціональних одиниць – резидентів конкретної економічної території.

Для розуміння розбіжностей між різними видами туризму використовується поняття місця проживання.

Місце постійного проживання – це географічний пункт, де особа, що підлягає опитуванню, проживає постійно; воно визначається місцем знаходження основного житла особи. При визначенні місця постійного проживання можуть виникати проблеми. Вони пов'язані з тим, що деякі особи впродовж тривалого періоду часу можуть проживати більш ніж в одному місці (наприклад, пенсіонери). Такі особи, таким чином, мають зв'язки з більш ніж однією економікою.

Країна постійного проживання визначається відповідно до центру домінуючих економічних інтересів членів домогосподарства.

Країна постійного проживання може відрізнятись від національності чи громадянства. У Міжнародних рекомендаціях пропонується класифікувати подорожуючих та відвідувачів саме за країною їх постійного проживання.

Звичне середовище будь-якої особи – це географічний район, у межах якого особа здійснює свою повсякденну діяльність. Звичне середовище включає місце постійного проживання, місце роботи чи навчання, або будь-яке інше місце, яке особа відвідує регулярно і часто. Це місце може знаходитися далеко від постійного місця проживання або в іншому населеному пункті, за винятком дачних будинків.

Основне житло особи встановлюється виходячи з кількості часу, що в ньому проводиться. Місце його знаходження визначає країну постійного проживання і місце постійного проживання. Інші житлові помешкання особи є другою домівкою. Поїздки туди вважаються туристськими поїздками.

Важливою характеристикою туристської поїздки, як було наголошено, є основне місце призначення.

Основне місце призначення - це місце, відвідування якого лежить в основі прийняття рішення щодо здійснення поїздки. Якщо відвідувач не може його вказати, основне місце визначається як місце, яке розташоване найбільш далеко від постійного місця проживання.

У Міжнародних рекомендаціях зі статистики туризму 2008 р. велику увагу приділено визначенню основної мети поїздки. Основна мета визначається як мета, за відсутністю якої поїздка б не відбулася. Саме основна мета допомагає визначити: відповідає ця поїздка критеріям туристської, а подорожуючий – критеріям відвідувача, чи не відповідає. Якщо основна мета поїздки – працевлаштування у місці, що відвідується, поїздка не може вважатися туристською. Разом з цим, якщо працевлаштування та отримання оплати не є основною метою поїздки, то подорожуючий все ж таки вважається відвідувачем, а поїздка класифікується як туристська.

Як наслідок, рекомендується виключити з категорії відвідувачів таких осіб:

- подорожуючих, які регулярно перетинають державний (або адміністративний) кордон для роботи в країні (регіоні), що не є місцем їхнього постійного проживання (прикордонні працівники);
- подорожуючих, які працюють за короткотривалим трудовим договором у країні (регіоні), яка не є країною (регіоном) їх постійного проживання (сезонні робітники в сільському господарстві, будівництві, готельному та ресторанному господарстві тощо).

З іншого боку, рекомендується включати в категорію відвідувачів подорожуючих, що перетинають державний (адміністративний) кордон з метою роботи чи ведення бізнесу за межами їх звичайного середовища:

- найманих працівників підприємств-нерезидентів, індивідуальних підприємців, які приїжджають на нетривалий термін (до року) для надання

таких послуг, як установка обладнання, ремонт, консультації, коли не існують відношення трудового найму;

– подорожуючих, що приїжджають з метою ведення ділових переговорів з підприємствами-резидентами країни, що відвідується або пошуку ділових можливостей, у тому числі продаж і закупок.

Таким чином, до інших міжнародних подорожуючих відносять:

– подорожуючих, що працюють за договором трудового найму (прикордонні, сезонні та інші працівники);

– особи, які знаходяться в межах звичного середовища (усі інші категорії).

Серед інших категорій особливе місце займають особи, що змінюють країну постійного проживання (мігранти) та переїжджають як на законних підставах, так і без офіційного дозволу.

Як резидентів екстериторіального анклаву (він є частиною території країни, яку особа представляє) вважають дипломатів, консульських робітників, військовослужбовців іноземних держав, осіб, що їх супроводжують. Отже, ці категорії подорожуючих не враховують як відвідувачів країни, вони належать до інших міжнародних подорожуючих.

Особливі критерії використовують відносно кочівників та біженців. Традиційно всі місця, що вони відвідають, вважають частиною їхнього звичного середовища.

До інших міжнародних подорожуючих належать також транзитні пасажери, які формально не в'їжджають у країну через пункти прикордонного контролю.

Таким чином, Міжнародні рекомендації зі статистики туризму 2008 р. містять три основні критерії, які стосуються поняття «відвідувач»:

– просторовий: відвідувачі – це особи, які подорожують за межі свого звичайного середовища;

– часовий: відвідувачі – це особи, які подорожують менше 12 місяців;

– цільовий: відвідувачі – це особи, основною метою подорожі яких не є працевлаштування та отримання винагороди за роботу від підприємства, зареєстрованого в місці відвідання.

В Україні в «Законі про туризм» [3] одиниця спостереження в туризмі визначена як «турист». Туристом вважається особа, яка здійснює подорож по Україні або до іншої країни, з не забороненою законом країни перебування метою, на термін від 24 годин до одного року без здійснення будь-якої оплачуваної діяльності та із зобов'язанням залишити країну або місце перебування в зазначений термін.

Отже, визначення одиниці спостереження в статистиці туризму в Україні відповідає двом з трьох критеріїв: часовому та цільовому. Проте просторовий критерій поки ще не прописаний. Вітчизняне визначення поняття «турист» фактично дозволяє відносити до цієї категорії осіб, які регулярно подорожують до населених пунктів, що знаходяться в безпосередній близькості від місця їхнього проживання; військовослужбовців на маневрах та інших подорожуючих. Крім того, поки ще в Україні законодавчо не встановлено поняття «відвідувач».

Туризм з точки зору попиту відноситься до діяльності відвідувачів та їх ролі в придбанні товарів і послуг. Проте не менш важливим є аналіз туризму з точки зору пропозиції. У цьому випадку туризм розглядається як комплекс видів діяльності, які орієнтовані переважно на відвідувачів. У зв'язку з цим кількісне оцінювання в сфері туризму потребує використання особливої класифікації продуктів й видів діяльності.

У Міжнародних рекомендаціях зі статистики туризму 2008 року відповідно до Класифікації основних продуктів (СРС) та до Міжнародної стандартної галузевої класифікації видів економічної діяльності (МРСТ) розроблено класифікацію продуктів та видів діяльності в туризмі з урахуванням особливостей цієї сфери.

Класифікація продуктів [2, с. 52], крім споживчих товарів і послуг, охоплює й іншу, неспоживчу продукцію, яка має відношення до туризму:

А. Споживчі продукти:

А.1. Характерні туристські продукти:

А.1.1. Порівняні на міжнародному рівні характерні туристські продукти.

А.1.2. Типові для певної країни характерні туристські продукти.

А.2. Інші споживчі продукти:

А.2.1. Суміжні туристські продукти.

А.2.2. Не пов'язані з туризмом споживчі продукти.

В. Неспоживчі продукти (продукти, пов'язані з валовим нагромадженням основного капіталу в туризмі, з туристським колективним споживанням тощо).

До характерних туристських продуктів належать ті продукти, які в більшості країн за відсутності відвідувачів можуть припинити своє існування в значних обсягах чи рівень споживання яких буде значно нижчим. Суміжні туристські продукти займають теж певну частку в туристському споживанні, проте не таку значну, як характерні продукти.

У Міжнародних рекомендаціях зі статистики туризму 2008 року галузь туризму визначена як сукупність закладів, основним видом діяльності яких є здійснення характерної для туризму діяльності [2, с. 53]. У свою чергу, характерними для туризму видами діяльності є види діяльності, пов'язані в основному з виробництвом характерних для туризму продуктів. У табл. 2 надано перелік таких продуктів і видів діяльності, які визначено Міжнародними рекомендаціями зі статистики туризму 2008 року (характерні види діяльності мають відношення до обох підкатегорій характерних продуктів (А.1.1. і А.1.2.)).

Отже, характерні туристські споживчі продукти й види діяльності згруповані в 12 узгоджених категорій. Категорії 1-10 являють собою основу для міжнародного співставлення видів діяльності і продуктів. Категорії 11 і 12 відображають особливості окремих країн: категорія 11 має відношення до характерних туристських товарів і відповідних видів роздрібної торгівлі, а категорія 12 характеризує туристські послуги й відповідні їм види діяльності, типові для даної країни.

Характерні туристські споживчі продукти та характерні для туризму
види діяльності (галузі туризму)

№	Продукти	Види діяльності
1.	Послуги з розміщення	Розміщення відвідувачів
2.	Послуги з надання продуктів харчування та напоїв	Діяльність щодо забезпечення харчування та напоїв
3.	Послуги з пасажирських перевезень залізничним транспортом	Пасажирський залізничний транспорт
4.	Послуги з пасажирських перевезень автомобільним транспортом	Пасажирський автомобільний транспорт
5.	Послуги з пасажирських перевезень водним транспортом	Водний пасажирський транспорт
6.	Послуги з пасажирських перевезень повітряним транспортом	Повітряний пасажирський транспорт
7.	Оренда транспортного обладнання для перевезень пасажирів	Оренда транспортного обладнання
8.	Послуги туристичних агентств, туроператорів та послуги гіда	Діяльність турагентів та туроператорів
9.	Послуги в сфері культури	Діяльність, пов'язана з наданням послуг у сфері культури
10.	Спортивні та рекреаційні послуги	Діяльність, пов'язана з наданням спортивних та рекреаційних послуг
11.	Типові для певної країни характерні туристичні товари	Роздрібна торгівля типовими для певної країни характерними туристськими товарами
12.	Типові для певної країни характерні послуги в сфері туризму	Інші типові види діяльності в туризмі, характерні для певної країни

Відповідно Міжнародним рекомендаціям зі статистики туризму 2008 р. Державною службою статистики України в 2011 р. розроблено Методологічні положення зі статистики туризму [4]. У положеннях основним джерелом

статистичної інформації у даній сфері визначено державні статистичні спостереження зі статистики туризму. Вони охоплюють такі основні види діяльності: діяльність колективних засобів розміщування та діяльність суб'єктів туристичної діяльності (турагентів і туроператорів). Відповідно з цим Державною службою статистики введено в дію такі форми державного статистичного спостереження: форма № 1-КЗР (річна) «Звіт про діяльність колективного засобу розміщування» та форма № 1-туризм (річна) «Звіт про туристичну діяльність». Показники, які містяться в цих формах звітності, гармонізовані з відповідними характеристиками туристичної діяльності інших країн.

Система показників статистики туризму в рамках державного статистичного спостереження містить дві узагальнюючі групи. Перша група показників статистики туризму – це показники кількості та фінансово-господарської діяльності суб'єктів туристичної діяльності – туроператорів і турагентів. Щорічно суб'єкти туристичної діяльності заповнюють форму № 1-туризм. Вона містить такі показники, як кількість обслугованих туристів, у тому числі внутрішніх та міжнародних. У формі № 1-туризм наводяться дані щодо розподілу громадян України по країнах відправлення та іноземців по країнах, з яких вони прибули. За даними Звіту можна дізнатися про кількість обслугованих екскурсантів – осіб, що відвідують країну (місце) тимчасового перебування в пізнавальних цілях на період менш 24 годин без ночівлі в країні (місці) тимчасового перебування та використовують послуги екскурсовода (гіда), гіда-перекладача. Також форма № 1-туризм містить дані щодо розподілу туристів за метою поїздки. У формі передбачено такі позиції щодо мети відвідування: службова, дозвілля, лікування, спортивний туризм, спеціалізований туризм та інші цілі відвідування.

Методологічні положення зі статистики туризму описують ще одну групу показників. Вони характеризують колективні засоби розміщування. Перш за все, колективні засоби розміщування розподіляють на два типи: 1) готелі та аналогічні засоби розміщування (готель, мотель, готельно-офісний центр,

кемпінг, клуб із приміщенням для проживання, гуртожиток для приїжджих, туристська база, гірський притулок, студентський літній табір ті інші місця для тимчасового розміщування); 2) спеціалізовані засоби розміщування (санаторій, дитячий санаторій, пансіонат з лікуванням, дитячий заклад оздоровлення цілорічної дії, дитячий центр, санаторій-профілакторій, бальнеологічна лікарня, грязелікарня, будинок відпочинку, пансіонат відпочинку, база відпочинку, оздоровчий заклад 1-2 денного перебування).

До характеристик колективних засобів розміщування належать: кількість колективних засобів розміщування із розподілом їх за типами; кількість розміщених осіб за окремими категоріями; одноразова місткість; кількість номерів у колективних засобах розміщування; тривалість перебування у колективних засобах розміщування.

Статистичний облік суб'єктів туристичної діяльності та колективних засобів розміщування здійснюють на основі визначення виду економічної діяльності. Код виду економічної діяльності є одним з основних показників стратифікації сукупності для організації статистичних спостережень.

Для групування закладів, які надають туристичні послуги за видами економічної діяльності, в Україні використовується Класифікація видів економічної діяльності (КВЕД). Сучасна класифікація не містить виду діяльності під назвою *туризм*. Тому при статистичному дослідженні підприємств сфери туризму необхідно чітко визначитися, які групи, розділи, сектори КВЕД пов'язані саме з цим видом діяльності.

В Україні в КВЕД туристична діяльність подана в секціях, розділах і групах, представлених у таблиці 3.

У статистичних спостереженнях зі статистики туризму важливу функцію виконує Класифікатор об'єктів адміністративно-територіального устрою України (КОАТУУ). Він дозволяє здійснити розподіл результатів статистичних спостережень за територіальною ознакою.

Туристична діяльність у Класифікації видів економічної діяльності
(КВЕД 2010)

Секція	Розділ	Група (підгрупа)
I Тимчасове розміщення і організація харчування	55 Тимчасове розміщення	55.1 Діяльність готелів і подібних засобів тимчасового розміщення 55.2 Діяльність засобів розміщення на період відпустки та іншого тимчасового проживання 55.3 Надання місць кемпінгами та стоянками для житлових автофургонів і причепів 55.9 Діяльність інших засобів тимчасового розміщення
Q Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	86 Охорона здоров'я	86.1 Діяльність лікарських закладів
N Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	79 Діяльність туристичних агентств, туристичних операторів, надання інших послуг із бронювання та пов'язана з цим діяльність	79 Діяльність туристичних агентств і туристичних операторів 79.11 Діяльність туристичних агентств 79.12 Діяльність туристичних операторів

При групуванні й обробленні результатів статистичних спостережень використовується Класифікатор країн світу (КС). Він ґрунтується на розробленому статистичним відділенням ООН списку країн, наведеному у «Термінологічному бюлетені» ООН.

При здійсненні державних статистичних спостережень використовуються також класифікація видів туризму та класифікація туристичних поїздок за їх основною метою, які розроблені статистичною комісією ООН. Вони

використовуються на етапі організації статистичних спостережень для підготовки інструментарію та групування показників зі статистики туризму на етапі оброблення даних.

Використання статистичних класифікацій забезпечує можливість узагальнення даних для національних потреб і проведення міжнародних порівнянь.

Для узагальнення інформації в туристичній галузі та для використання її в інформаційно-публікаційній діяльності крім результатів державних статистичних спостережень використовують адміністративні дані окремих міністерств і відомств України. Перш за все, це дані Адміністрації Державної прикордонної служби України, представлені в таких формах звітності:

- форма № 2-ДПСУ «Зведений звіт про виїзд громадян України за кордон»;
- форма № 3-ДПСУ «Зведений звіт про іноземців та осіб без громадянства, які в'їхали в Україну».

Зазначені адміністративні дані використовуються при підготовці статистичних бюлетенів у сфері туризму.

Основними статистичними публікаціями, підготовленими за даними державних статистичних спостережень, є статистичні бюлетені «Туристична діяльність в Україні» та «Коллективні засоби розміщування в Україні». Саме вони є основою для статистичних досліджень у відповідній сфері.

На сьогодні статистика туризму охоплює величезне коло питань. Статистичні дослідження проводять для того, щоб виявити, як туризм впливає на економіку країни, на платіжний баланс, а також для виявлення основних напрямків та тенденцій розвитку туризму для планування його матеріально-технічної бази, проведення маркетингових досліджень та просування продукту до потенційних споживачів.

Важливу частину методології наукового дослідження складають методи вимірювання взаємозв'язків між економічними явищами та процесами в туристичній сфері. Управління туризмом, прогнозування основних тенденцій його розвитку неможливі без вивчення напрямку, характеру, тісноти зв'язків.

Закономірності, які характеризуються взаємозв'язками між ознаками, можуть проявлятися в різних формах. Якщо зі зміною однієї ознаки інша змінюється чітко в певний спосіб, тобто кожному значенню факторної ознаки відповідає точно задане значення результативної, то такий зв'язок називають функціональним. Одним з методів дослідження такої залежності є індексний метод, який дозволяє виявити резерви зростання показників результатів діяльності сфери туризму та оцінити ефективність заходів щодо покращення окремих сторін такої діяльності.

Проблемами індексного моделювання займаються багато сучасних економістів, статистиків [5-8]. Проте потребує уваги комплексний підхід щодо побудови систем взаємозв'язаних індексів при статистичному дослідженні сфери туризму.

У табл. 4 запропоновано результативні показники та фактори двофакторних мультиплікативних моделей у туризмі, які можуть стати основою для подальшого індексного факторного аналізу.

Таблиця 4

Результативні показники та фактори
двофакторних мультиплікативних моделей у туризмі

Результативний показник	Фактори	
	інтенсивний	екстенсивний
Загальна вартість перебування всіх розміщених у закладах (грн.)	Ціна за один людино-день (ліжко-день) (грн.)	Кількість ночівель, проведених розміщеними особами (людино-днів, ліжко-днів)
Кількість ночівель, проведених розміщеними особами (людино-днів, ліжко-днів)	Тривалість перебування одного розміщеного (днів)	Кількість розміщених осіб
Місткість колективних засобів розміщування (КЗР) (місць)	Місткість одного КЗР (місць)	Кількість КЗР (одиниць)

Вартість реалізованих туристичних путівок (грн.)	Ціна однієї туристичної путівки (грн.)	Кількість реалізованих туристичних путівок (одиниць)
Вартість реалізованих туристичних путівок (грн.)	Ціна одного туродня (грн.)	Кількість туроднів за реалізованими путівками
Кількість туроднів за реалізованими путівками	Тривалість туру (днів)	Кількість реалізованих туристичних путівок (одиниць)

Статистичні дослідження в сфері туризму доволі часто потребують аналізу динаміки середнього рівня якісного показника. У табл. 5 виділено відповідні характеристики інтенсивності діяльності підприємств сфери туризму та фактори, які впливають на їх зміну.

Задля поглиблення впливу чинників на результати діяльності в туризмі мають використовуватися багатofакторні індексні моделі. Вони більш детально розкривають вплив окремих чинників на динаміку показників результатів діяльності в туризмі.

У табл. 6 запропоновано результативні показники та фактори багатofакторних мультиплікативних моделей в туризмі.

Інформація, яка міститься в офіційних статистичних джерелах зі статистики туризму (перш за все, у бюлетені «Туристична діяльність в Україні»), дозволяє скласти усі описані вище мультиплікативні моделі та на їх основі здійснити індексний факторний аналіз.

При складанні індексної моделі доцільною є перевірка, чи задовольняє вона вимогам, які пред'являються до класичної індексної моделі. А саме, добуток будь-яких сусідніх двох факторів повинен представляти собою новий, більш складний фактор, який має реальний економічний зміст; знаменник попереднього фактора є чисельником наступного, тобто важливою є послідовність розташування чинників.

Результативні показники та фактори мультиплікативних моделей
середнього рівня якісного показника в туризмі

Результативний показник	Фактори	
	Рівні якісного показника в окремих одиницях сукупності	Структура сукупності
Середня ціна за один людино-день (ліжко-день) (грн.)	Ціна за один людино-день (ліжко-день) за окремими типами КЗР (грн.)	Питома вага кількості ночівель в окремих типах КЗР у загальній кількості ночівель
Середня тривалість перебування одного розміщеного (днів)	Тривалість перебування одного розміщеного за окремими типами КЗР (днів)	Питома вага кількості розміщених в окремих типах КЗР у загальній кількості розміщених осіб
Середня місткість одного КЗР (місць)	Місткість одного засобу за окремими типами КЗР (місць)	Питома вага окремих типів КЗР в їх загальній кількості
Середня ціна однієї туристичної путівки (грн.)	Ціна туристичної путівки за окремими типами подорожей (грн.)	Питома вага кількості реалізованих путівок в окремих типах подорожей у загальній кількості реалізованих путівок
Середня ціна одного туродня (грн.)	Ціна одного туродня за окремими типами подорожей (грн.)	Питома вага кількості туроднів за окремими типами подорожей у загальній кількості туроднів
Середня тривалість туру (днів)	Тривалість туру за окремими типами подорожей (днів)	Питома вага реалізованих путівок за окремими типами подорожей у загальній кількості реалізованих путівок

Результативні показники та фактори
багатофакторних мультиплікативних моделей в туризмі

Результативний показник	Фактори		
	1	2	3
Загальна вартість перебування всіх розміщених у закладах (грн.)	Ціна за один людино-день (ліжко-день) (грн.)	Тривалість перебування одного розміщеного (днів)	Кількість розміщених осіб
Загальна вартість перебування всіх розміщених у закладах (грн.)	Ціна за один людино-день (ліжко-день) (грн.)	Питома вага кількості ночівель в окремих типах КЗР у загальній кількості ночівель	Загальна кількість ночівель (людино-днів, ліжко-днів)
Загальна вартість реалізованих путівок (грн.)	Ціна одного туродня (грн.)	Тривалість туру (днів)	Загальна кількість реалізованих туристичних путівок (одиниць)

Індексний факторний аналіз дозволяє оцінити вплив кожного з чинників та виявити резерви росту результатів діяльності в сфері туризму.

Отже, важливим напрямком наукового дослідження сфери туризму є вимірювання взаємозв'язків між явищами та процесами в даній галузі діяльності. Управління туризмом, прогнозування основних тенденцій його розвитку неможливі без вивчення напрямку, характеру, тісноти зв'язків.

Закономірності, які характеризуються взаємозв'язками між ознаками, можуть проявлятися в різних формах. Важливою формою зв'язку в економіці, в туризмі є кореляційний зв'язок, при якому зміна випадкової величини пов'язана зі зміною середнього значення іншої. Кореляційний зв'язок є неповним, тому що залежність між факторною і результативною ознаками в кожній ситуації перебуває під впливом інших факторів.

Якщо зі зміною однієї ознаки інша змінюється чітко в певний спосіб, тобто кожному значенню факторної ознаки відповідає точно задане значення

результативної, то такий зв'язок є функціональним. Одним з методів дослідження такої залежності, як було відмічено вище, є індексний метод.

Кожен з методів аналізу факторів має як переваги, так і недоліки, певні обмеження. Подолати обмеження та здійснити комплексне дослідження факторів діяльності підприємств сфери туризму можна шляхом об'єднання методів та їх комплексного використання. Методологічний підхід до здійснення комплексного індексного та регресійного аналізу описаний у роботах И. И. Елисейевой, М. М. Юзбашева [8, с.568-585].

Першим етапом комплексного дослідження є індексний факторний аналіз. Складається мультиплікативна індексна модель, у якій результативний показник являє собою добуток факторів-множників. Правильний відбір факторів є основою об'єктивного аналізу їх впливу на результативний показник. Класична індексна мультиплікативна модель має задовольняти таким основним вимогам: добуток будь-яких сусідніх двох факторів повинен представляти собою новий, більш складний фактор, який має реальний економічний зміст; знаменник попереднього фактора є чисельником наступного, тобто важливою є послідовність розташування чинників. За такими умовами різниця між чисельником і знаменником кожного з факторних індексів характеризує абсолютний вплив індексованої величини на зміну результативного показника. Відношення факторного абсолютного приросту до базисного рівня результативного показника відображає відносний вплив відповідного чинника.

Важливим показником результатів діяльності підприємств готельного господарства є вартість перебування в них. Відповідно комплексному підходу пошук резервів підвищення даної характеристики діяльності слід починати з побудови мультиплікативної моделі вартості перебування. Заявленим вище умовам відповідає індексна модель, факторами якої є середня ціна одноденного перебування, середня тривалість перебування одного розміщеного та кількість розміщених. Це первинні фактори, які безпосередньо впливають на зміну вартості перебування.

Наступним етапом дослідження є побудова і аналіз регресійної моделі. На показники діяльності підприємства чинники, зв'язки з якими кореляційні, діють не безпосередньо, а опосередковано, через фактори-співмножники індексної моделі. Отже, стоїть задача за допомогою якісного та кількісного аналізу виявити фактори регресійних моделей. У нашому випадку таких рівнянь має бути три. Результативними показниками в них є відповідно: ціна одноденного перебування, середня тривалість перебування одного розміщеного, кількість розміщених. Якщо в якості результативного показника регресійної моделі виступає ціна одноденного перебування, факторами її можуть бути: темпи зростання ВВП; темпи зростання цін на підприємствах - конкурентах; введення в експлуатацію нових готелів; введення в експлуатацію інших засобів розміщування, наприклад, у приватному секторі, хостелів; близькість до центру міста або до рекреаційної зони; наявність додаткових послуг та інші фактори.

Важливим фактором моделі середньої тривалості перебування є безумовно система знижок у залежності від кількості днів відпочинку в закладі розміщування. Кількісним вираженням цього фактору можуть стати, наприклад, щоденні темпи зниження цін.

Отже, використання тільки індексного факторного аналізу на підприємствах сфери туризму, в тому числі, на підприємствах розміщування, є недостатнім для пояснення динаміки результатів діяльності [9]. Більш глибокі причини, які впливають на результат, можна дослідити на основі регресійно-кореляційного аналізу. Фактори-множники індексної моделі у рівнянні регресії виступають в якості результативних показників. Правильний відбір факторів регресійної моделі дозволить виявити глибокі зв'язки між причинами та наслідками і, таким чином, впливати на результати діяльності підприємств сфери туризму.

Література:

1. Вспомогательный счет туризма: рекомендуемая методологическая основа, 2008 // Організація Об'єднаних Націй. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://unstats.un.org/unsd/publication/Seriesf/SeriesF_80rev1r.pdf

2. Міжнародні рекомендації зі статистики туризму, 2008 рік // Організація Об'єднаних Націй. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://unstats.un.org/unsd/publication/SeriesM/Seriesm_83rev1r.pdf
3. Закон України «Про туризм» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80>
4. Методологічні положення зі статистики туризму / Наказ Державної служби статистики України 23.12.2011 р. № 372. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
5. Янковий О. Г. Детерміновані моделі факторного економічного аналізу / Методологія статистичного забезпечення розвитку регіону : монографія // За заг. ред. А. З. Підгорного. – Одеса : Атлант, 2012. – С. 125-143.
6. Підгорний А. З. Статистика туризму : навчальний посібник / А. З. Підгорний, О. Г. Милашко. – Одеса : ОНЕУ, 2014 р. – 204 с.
7. Семенова К. Д. Проблеми індексного аналізу економічних показників / К. Д. Семенова // Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. пр. / голов. ред. М. І. Зверяков; Одеський держ. екон. ун-т. – Одеса, 2009. – Вип. 35. – С. 453-457.
8. Елисеєва И. И. Общая теория статистики / И. И. Елисеєва, М. М. Юзбашев. – Москва: Финансы и статистика, 2005 г. – 657 с.
9. Милашко О. Г. Статистичний аналіз стану та розвитку підприємств готельного господарства Одеської області / О. Г. Милашко // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Вип. 13(114). – Одеса: ОДЕУ, 2010. – С. 143-150.

3.6. ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДТВОРЕННЯ ОСНОВНОГО ВИРОБНИЧОГО КАПІТАЛУ ПРОМИСЛОВОСТІ

Харчова промисловість впевнено посідає одне з перших місць в структурі промислового виробництва України, випускаючи майже п'яту частину загального обсягу промислової продукції. Харчова індустрія в значній мірі визначає розвиток економіки країни, оскільки ця галузь являє собою один з головних бюджетоформуєчих сегментів – щорічно в бюджети всіх рівнів потрапляє до 15 млрд. грн.

У харчовій промисловості запрацювали такі чинники, як конкурентоздатність, якість продукції, сучасне упакування, адаптація товаровиробників до ринкових умов тощо. Створені сприятливі умови для іноземних інвестицій: в галузь вкладено біля 30 % всіх прямих капіталовкладень в промисловість України.

Таким чином, стабільний і неупинний ріст обсягів виробництва продукції харчової промисловості природньо викликає підвищений науковий та практичний інтерес до питань відтворення та використання основного капіталу на підприємствах цієї галузі. Зрозуміло, що добробут українського народу в значній мірі залежить саме від динамічного розвитку (тобто оновлення, реконструкції) та раціонального застосування основного капіталу харчової промисловості.

З економічної теорії відомо, що основний капітал у своєму кругообігу проходить три головні стадії циклу відтворення, причому кожна з цих стадій впливає на ефективність його проходження, а також окремі стадії тісно взаємозв'язані між собою [76], [114], [58].

На першій стадії відтворення, в процесі матеріалізації коштів здійснюється формування основного виробничого капіталу на підприємствах харчової промисловості. Достатньо довго це були кошти, що виділялися державою. Останнім часом ситуація докорінно змінилася. Для підприємств харчової промисловості основний капітал складається з грошей амортизаційного фонду та частини прибутку, для нового підприємства – це особисті кошти власників.

Тому вже у цей період було б доцільно використати систему пільгових кредитів на організацію і розвиток виробництва або стимулювати вказані процеси завдяки утворенню промислово-фінансових груп.

Друга стадія відтворення характеризується тим, що в процесі виробничого споживання відбувається витрачання споживчої вартості основного капіталу підприємств харчової промисловості, що відбивається матеріальним та моральним зносом. В цей же час основний капітал передає частину своєї вартості створеному продукту, що відображається за допомогою амортизації. Але було би невірним вважати, що амортизація має тільки функцію обліку вартості. Завдяки амортизації підприємство має можливість отримати додаткові кошти на удосконалення і розвиток виробництва.

Особлива роль при цьому відводиться амортизаційному фонду, який в умовах діючої амортизаційної та податкової політики держави може стати важливим джерелом оновлення основного капіталу. Амортизація, характеризуючи в узагальнюючій формі ступінь зносу основних засобів, тісно пов'язана із здійсненням науково-технічного прогресу шляхом встановлення науково обґрунтованих норм амортизації основного капіталу.

На нашу думку, помилково продовжувати практику втручання держави в процес визначення величини амортизації. Було б доцільно дати можливість підприємствам харчової галузі самостійно визначати спосіб нарахування амортизації та період, у який засоби виробництва повинні перенести свою вартість на готовий продукт. Це дуже важливо у зв'язку з тим, що в структурі витрат на виробництво в харчовій промисловості України питома вага амортизації зовсім невелика. Так, за даними Головного управління статистики в Одеській області частка амортизації в харчовій промисловості регіону становила у 2015 році 3,4 % до загальних витрат, а у хлібопекарній галузі - 3,3%.

Між тим відомо, що в розвинутих зарубіжних країнах починаючи з 90-х років минулого сторіччя під впливом науково-технічного прогресу здійснився відрив величини і швидкості амортизаційних відшкодувань від величини

реального зносу основного капіталу. Жорстка конкуренція світових товаровиробників змушує промислові підприємства усіх галузей проводити прискорене списання застарілого виробничого обладнання.

У зв'язку з цим в українській промисловості давно виникла об'єктивна необхідність у розробці та поступовому введенні нових, більш коротких строків амортизації виробничого обладнання з обмеженням обсягів малоефективного капітального ремонту та збільшенням питомої ваги амортизаційних відрахувань, які призначені для заміни зношеного та морально застарілого обладнання. Одним із шляхів вирішення даної проблеми вбачається вдосконалення діючої нормативної бази, що регламентує виробничу діяльність підприємства.

Таким чином прискорена амортизація виступає ефективним заходом, який спрямований на захист амортизаційних фондів від інфляції та зміцнення інвестиційного потенціалу підприємства. Отже, нові амортизаційні норми створили більш сприятливі умови для нормального перебігу відтворювальних процесів на промисловому підприємстві. Окрім того за рахунок збільшення розмірів амортизаційних відрахувань, що входять до складу собівартості, зменшується сума оподаткованого прибутку, тобто відбувається економія на амортизації. Особливо відчутною вона є при значному збільшенні випуску продукції та постійній величині основного капіталу.

На третій стадії циклу кругообігу основного капіталу має місце перетворення товарних фондів у грошові та процес відокремлення частини вартості, яка перенесена основним виробничим капіталом підприємств харчової промисловості на вартість товару і формування амортизаційного фонду. Цей процес може бути виконаним тільки при умові реалізації товару.

Актуальність проблеми, пов'язаної з відтворенням основного виробничого капіталу харчової промисловості, визначається також і тим, що в сучасних умовах надзвичайно зростає роль науково-технічного прогресу, швидкого та ефективного оновлення техніки, технології, способів організації виробництва, що, в свою чергу, вимагає від економічної науки посиленної уваги до

теоретичного обґрунтування сутності та особливостей реалізації організаційно-економічного механізму оновлення основних засобів даної галузі народного господарства.

Прибуток підприємства харчової промисловості, його рентабельність та успіх у конкурентній боротьбі на ринку значною мірою залежать від того, як керівництво спромоглося розпорядитися основним капіталом за весь попередній період своєї діяльності, які перспективи очікують підприємство у майбутньому. Йдеться про створення сприятливих умов праці, накопичення і впровадження високоефективних знарядь праці, прогресивної технології, про рівень механізації та автоматизації виробництва тощо. Особливу увагу при цьому підприємство повинно надавати оновленню основного виробничого капіталу, без якого НТП у виробництві взагалі неможливий.

Таким чином, основний виробничий капітал відіграє дуже важливу роль у здійсненні відтворювальних процесів, функціонуванні та ефективному розвитку будь-якого виробництва, в тому числі і у харчовій галузі. На сьогоднішній день технічне оновлення основного капіталу вкрай необхідне для успішного функціонування промислових підприємств в умовах ринкової економіки. Тільки постійне удосконалення основного виробничого капіталу надасть змогу підприємствам виробляти конкурентоспроможну продукцію, задовольняти попит, який швидко змінюється, пристосовуватися до умов ринкової конкуренції.

Процес оновлення основного виробничого капіталу на підприємстві може відбуватися в двох напрямках – шляхом простого та розширеного відтворення. Сьогодні за умов низької рентабельності виробництва та нестачі обігових коштів на багатьох промислових підприємствах харчової промисловості значна частина фінансових ресурсів витрачається на проведення простого відтворення основних засобів, що не можна віднести до ефективних заходів технічного оновлення матеріально-технічної бази.

Економічну сутність простого відтворення можна встановити на основі побудови економічної моделі машини. Основними методологічними підходами

при цьому виступають переважно системний підхід та методографічне моделювання [105, с. 176].

З технічної точки зору, сучасну машину можна представити як сукупність конструктивних і неконструктивних елементів. Конструктивні елементи – це різноманітні за призначенням і строками служби деталі, що знаходяться у певному взаємозв'язку за допомогою неконструктивних елементів у вигляді компонування деталей в окремі вузли та агрегати, регулювань тощо. У процесі виробничої експлуатації деталі, вузли і агрегати машин спрацьовуються, а отже з'являється потреба в заміні зношених частин та відновленні неконструктивних елементів. Звідси випливає, що ремонтно-технічне обслуговування необхідне для забезпечення їх нормальної дієздатності протягом встановленого строку служби.

З економічної точки зору, сучасна машина – це механічне знаряддя заміни ручної праці, підвищення її продуктивності та здешевлення виробництва продукції. Здатність машини відповідати цим вимогам слід оцінювати за трьома головними комплексними техніко-економічними показниками – продуктивністю, надійністю та економічністю, які формуються за рахунок різноманітних властивостей машини.

Продуктивність машини ($B\phi$) – це її здатність виконувати певну кількість роботи за одиницю часу. Надійність машини (N) – здатність безвідмовно працювати, зберігаючи свої техніко-економічні параметри протягом певного часу. Визначається середнім часом безвідмовної роботи. Економічність машини – це її здатність економити робочий час. При цьому головним показником виступають експлуатаційні витрати на одиницю роботи машини (EB):

$$EB = A + PEV + ПМЕ + ОП + IB , \quad (1)$$

де A – амортизація на реновацію;

PEV – ремонтно-експлуатаційні витрати;

$ПМЕ$ – витрати на паливно-мастильні матеріали, електроенергію та інші енергоносії;

ОП – оплата праці механізаторів;

ІВ – інші експлуатаційні витрати.

Значення трьох головних техніко-економічних параметрів машини залежать, в свою чергу, від її зношення. Для усіх без винятку машин характерний фізичний (*З*) та моральний знос (*З_м*), внаслідок яких погіршуються первісні параметри машини, а саме:

- знижується надійність ($N - \Delta NЗ - \Delta NЗ_m$), що виявляється у збільшенні кількості відмов та зменшенні коефіцієнта технічної готовності;
- знижується продуктивність ($B\phi - \Delta B\phiЗ - \Delta B\phiЗ_m$) і зменшується випуск продукції ($П - \Delta ПЗ - \Delta ПЗ_m$) внаслідок її втрати від простоїв;
- зростають експлуатаційні витрати ($ЕВ + \Delta ЕВЗ + \Delta ЕВЗ_m$) та собівартість одиниці продукції ($С + \Delta СЗ + \Delta СЗ_m$).

Взагалі ж в результаті зношення машини зменшується її споживча вартість та вартість ($Ц - \Delta ЦЗ - \Delta ЦЗ_m$), а також, що дуже важливо, зростають економічні витрати, які виражаються недовипуском продукції ($\Delta ПЗ + \Delta ПЗ_m$) та приростом її собівартості ($\Delta СЗ + \Delta СЗ_m$).

Важливим є також питання стосовно рівня зношення устаткування, який зростає зі збільшенням тривалості його використання (*Тф*). При високому періоді використання значно збільшуються експлуатаційні витрати та виникає доцільність вчасної заміни машини на нову. Проте як передчасна, так і запізнена заміна по-різному впливають на ефективність відтворення та використання машин.

Так, передчасна заміна засобів праці, з одного боку, уможлиблює прискорення їхнього оновлення, тобто зменшення зношення машин, підвищення технічного рівня підприємства, зростання надійності та продуктивності машин, зниження ремонтно-експлуатаційних витрат, а з іншого боку – призводить до збільшення амортизації на одиницю роботи, потребує більше інвестиційних ресурсів для нарощування виробничих потужностей машинобудування.

Запізнiла заміна або подовження часу функціонування машин дає змогу зменшити обсяг щорічної амортизації і, за рахунок цього, спрямувати більше ресурсів для їхнього розширеного відтворення, але одночасно спричиняє зниження надійності та продуктивності машин і потребує збільшення інвестиційних ресурсів для розширення ремонтно-обслуговуючої бази. У зв'язку з цим строки служби обладнання мають бути оптимальними, тобто забезпечувати найменші витрати на їх виготовлення і використання у виробничому процесі протягом усього періоду експлуатації.

Відшкодування втрати машин буває двох видів – повне і часткове. При повному відшкодуванні замінують непридатні машини на нові. При проведенні часткового відшкодування замінують і поновлюють окремі фізично зношені внаслідок використання конструктивні та неконструктивні елементи, а також вносять істотні зміни у конструкцію машин з метою запобігання моральному зношенню та підвищення техніко-експлуатаційних параметрів до рівня сучасних умов.

Таким чином, економічна сутність простого відтворення основних засобів полягає у частковому відшкодуванні втрати споживної вартості і вартості машин внаслідок фізичного зношення від використання і невикористання; модернізації – частковому відшкодуванні втрати машин внаслідок морального зношення; реновації – у повному відшкодуванні внаслідок фізичного і морального зношень.

Наведена модель машини та організаційно-економічний механізм її функціонування передбачає системність та комплексність в управлінні роботами з раціонального відтворення виробничого устаткування. Конкретні ж способи і методи забезпечення високої надійності, продуктивності та економічності технічних засобів, як видно з наведеної моделі, знаходяться в трьох площинах:

1. Постійний контроль за станом машин та якісне ремонтно-технічне обслуговування.

2. Моніторинг і аналіз техніко-економічних параметрів нової техніки та доведення показників діючих машин до сучасного рівня шляхом їх модернізації.

3. Встановлення оптимальних та економічно доцільних строків корисного використання машин різних видів та своєчасна їх заміна.

За сучасних умов господарювання і розвитку ринкових умов в харчовій промисловості особливого значення набуває вивчення теоретичних та практичних питань, пов'язаних і з сутністю та особливостями реалізації процесу розширеного відтворення основних засобів – технічного переозброювання, реконструкції, розширення діючих підприємств та нового будівництва.

Технічне переобладнання являє собою комплекс заходів з підвищення техніко-економічного рівня виробництва завдяки впровадженню провідних техніки та технології, механізації, автоматизації, модернізації і заміни фізично спрацьованого та технічно застарілого устаткування новим, більш прогресивним.

Що ж стосується харчової промисловості, то у складних умовах функціонування українського ринку лідери галузі намагаються відстоювати передові позиції шляхом випуску конкурентноздатної продукції широкого асортименту. За цих обставин переважно на всіх крупних підприємствах та об'єднаннях зараз проходить технічне переозброєння сучасним вітчизняним та імпортним обладнанням.

Технічне переозброєння та реконструкція діючих виробничих об'єктів вважаються на сьогоднішній день найбільш пріоритетними видами розширеного відтворення, оскільки нове будівництво та розширення діючого підприємства, як правило, потребують великих зовнішніх інвестицій і суттєвих розрахунків по визначенню доцільності залучення таких інвестицій.

Отже, оновлення підприємств харчової промисловості може відбуватися шляхом часткового відшкодування зносу основного виробничого капіталу та розширеного відтворення, тобто заміни морального та фізично спрацьованого

виробничого устаткування і застарілих технологій у процесі технічного переозброєння, реконструкції виробництва, створення у необхідних масштабах нових та розширення діючих виробництв на якісно новій основі тощо.

Особливістю процесів сучасного відтворення основного виробничого капіталу підприємства є те, що він тісно пов'язаний з інвестиційними процесами. Внаслідок цього дослідження проблеми інвестування є однією з найбільших актуальних для економічної науки.

У теперішніх умовах України інвестиції мають стати найважливішим засобом забезпечення виходу з довготривалої економічної кризи, досягнення реальних структурних зрушень в народному господарстві, технічного переозброєння, підвищення якісних показників господарської діяльності на макро- та мікрорівнях. Потреба в інвестиціях в Україні за різними оцінками коливається в межах 30-70 млрд. дол.

Особливий інтерес викликають потенційні джерела внутрішніх інвестицій та умови їх трансформації у реальні. На мікрорівні капітальні вкладення здійснюються за рахунок різних видів грошових засобів, які називаються джерелами фінансування.

Серед внутрішніх джерел інвестицій особлива роль належить амортизаційним відрахуванням, з яких формується амортизаційний фонд.

Метою нагромадження амортизаційних відрахувань, що виступають важливим джерелом розвитку підприємств, є забезпечення відтворення основного виробничого капіталу. Амортизаційні відрахування можуть виступати у вигляді заощаджень, а отже, інвестуватись у створення нових виробничих потужностей, і так само бути стабілізаційним елементом суспільного відтворення. За своїм економічним змістом амортизаційний фонд може бути реальним джерелом інвестицій для оновлення основного виробничого капіталу підприємства.

Розглянемо дещо докладніше цей важливіший напрямок відтворення основного капіталу на підприємствах харчової промисловості. Амортизаційні

відрахування - грошове вираження розміру амортизації, яке відповідає ступені зношення основного капіталу.

Амортизація включається у собівартість продукції та відшкодовується до амортизаційного фонду в процесі її реалізації. Розмір амортизаційних відрахувань, виражений у відсотках до балансової вартості відповідних об'єктів основного капіталу, називається нормою амортизації на рік.

Норми амортизації відображають як фізичне, так і моральне зношення основного капіталу. Норма амортизації (H_a) визначається за формулою:

$$H_a = \frac{\Phi_n(\bar{b}) - \Phi_l}{T} \times 100\%, \quad (2)$$

де $\Phi_n(\bar{b})$ - первісна (балансова) вартість основного виробничого капіталу;

Φ_l - ліквідаційна вартість основного виробничого капіталу;

T - строк служби основного виробничого капіталу.

Сума амортизаційних відрахувань на повне відновлення основного виробничого капіталу (A) знаходиться так:

$$A = H_a \times K_{cp}, \quad (3)$$

де K_{cp} - середньорічна вартість основного виробничого капіталу.

Балансова вартість основного капіталу підприємства відшкодовується шляхом віднесення амортизаційних відрахувань на собівартість виробництва. Амортизація нараховується підприємствами щомісячно, виходячи з установлених єдиних норм та балансової вартості основного капіталу.

Амортизаційні відрахування на повне відновлення активної частини основного капіталу здійснюється впродовж нормативного строку служби по всім об'єктам основного капіталу. Амортизація не нараховується у період реконструкції, переозброєння основного капіталу із повним призупиненням їх експлуатації, а також при переведенні їх на консервацію.

У вітчизняній економіці тривалий час застосовується лінійний метод амортизації, тобто кожен рік у собівартість продукції включається однакова частка вартості основного капіталу. Особливістю такого метода є відсутність

урахування морального зносу основного капіталу, котрий, як відомо, знижує вартість сучасного виготовлення основних засобів завдяки науково-технічному прогресу.

Як відмічалось вище, в сучасних економічних умовах промислові підприємства можуть застосовувати також стратегію прискореної амортизації основного капіталу, при цьому всі нормативи узгоджуються з державними фінансовими органами, на базі нелінійного метода її нарахування.

Іншим джерелом інвестиційної діяльності, направленої на відтворення основного капіталу, є прибуток. Але, на жаль, прибуток підприємств не можна розглядати як істотне джерело інвестицій. Це пов'язане з тим, що основна частина одержаного прибутку припадає на підприємства харчової промисловості недержавної форми власності, які при значному ризику реінвестування прибутку і високому рівні оподаткування намагаються приховати реальний рівень доходів. Крім того, за останні роки питома вага інвестицій у структурі використання прибутку підприємств значно зменшилася. Це пов'язано як із погіршенням фінансового стану підприємств реального сектору економіки, так і з падінням схильності до інвестування, яка, в свою чергу, зумовлена характерною для даного періоду загальною нестабільністю і високими ризиками.

В результаті всебічного дослідження процесів відтворення основного капіталу в харчовій промисловості України, можна зробити наступні висновки:

1. Харчова промисловість – це одна з небагатьох галузей народного господарства країни, яка, незважаючи на всякі економічні та політичні негаразди, розвивається досить стабільно й динамічно, що обумовлено роллю, яку відіграє харчування у житті сучасного громадянина.

2. Основний капітал будь-якої галузі і в тому числі і харчової промисловості у своєму кругообігу проходить три головні стадії циклу відтворення: 1) матеріалізація коштів та формування основного виробничого капіталу; 2) виробниче споживання та перенесення споживчої вартості

основного капіталу на готовий продукт; 3) перетворення товарних фондів у грошові та процес формування амортизаційного фонду.

3. Кожна з цих стадій впливає на ефективність проходження всього кругообігу циклу відтворення основного виробничого капіталу харчової промисловості, причому окремі стадії тісно взаємозв'язані між собою.

4. Особлива роль в відтворювальному процесі відводиться амортизаційному фонду підприємств, який в умовах діючої амортизаційної та податкової політики держави повинен стати важливим джерелом оновлення основного капіталу. Амортизація, характеризуючи в узагальнюючій формі ступінь зносу основних засобів, тісно пов'язана із здійсненням інноваційного науково-технічного прогресу шляхом встановлення науково обґрунтованих норм амортизації основного виробничого капіталу.

5. В цілому ж техніко-економічний стан основних засобів українських харчових підприємств можна оцінити як незадовільний. Приблизно 70 % технологічного обладнання знаходиться в експлуатації понад 5 років та фізично зношене, а головне – майже на 100 % - морально застаріле. Особливо це стосується основного технологічного обладнання, темпи оновлення якого вдвічі нижче необхідного.

6. Протягом останніх років на більшості підприємств харчової промисловості країни спостерігається низький рівень ефективності відтворювальних процесів. Коефіцієнти оновлення й вибуття машин і устаткування, тобто найбільш активної частини основного капіталу на промислових підприємствах, коливаються в межах відповідно 5 – 6 та 2 – 3 % загального їхнього обсягу, а коефіцієнт економічного спрацювання досягає 50 – 55% загальної вартості.

7. За сучасних умов слід запровадити і реалізувати активні заходи щодо удосконалення організаційно-економічного механізму інтенсивного відтворення основного виробничого капіталу. Головними елементами такого механізму є організаційні, економічні та правові заходи, поєднані в систему постійно

діючих управлінських втручань та впливів на процеси відтворення основного капіталу в харчовій промисловості.

8. Основними «учасниками» відтворювального процесу в будь-якій галузі матеріального виробництва, в тому числі і у харчовій промисловості, є самі підприємства, держава, вітчизняні та іноземні інвестори. Причому головну роль повинні відігравати самі підприємства, які найбільш зацікавлені в реалізації інтенсивного напрямку відтворення основних засобів.

9. Серед організаційних заходів удосконалення організаційно-економічного механізму інтенсивного відтворення основного виробничого капіталу слід відмітити такі важливі напрямки, як:

- встановлення оптимальних строків експлуатації відповідних видів машин та устаткування;
- розрахунок щорічного обсягу заміни основного виробничого капіталу, який може забезпечити дотримання оптимальних строків функціонування устаткування та інших видів основного капіталу;
- планування нової техніки, яке є найважливішою частиною плану підвищення ефективності виробництва.
- зосередження зусиль різних галузей науки на пріоритетних напрямках науково – технічного прогресу, форсованому розвитку передовсім наукомістких напрямків з метою впровадження інновацій в виробництво;
- докорінне поліпшення всієї організації робіт, її обґрунтування на всіх стадіях відтворювального процесу.

10. Для реального втілення в життя перерахованих вище заходів щодо удосконалення організаційно-економічного механізму інтенсивного відтворення основного капіталу харчовій промисловості доцільним є прийняття законів які б забезпечували поступовий розвиток, створюючи передумови для реалізації в Україні ефективної інноваційної моделі економічного розвитку харчової галузі з максимальною соціальною орієнтацією.

Література:

1. Білецька Л. В., Білецький О. В., Савіч В. І. Економічна теорія (Політекономія. Макроекономіка. Мікроекономіка). Навчальний посібник. 2-е вид. перероб. Та доп. К.: Центр учбової літератури, 2009 – 688 с. [Електроний ресурс]: 63.pdf. – Foxit Reader 3.0 – [63.Pdf]
2. Бужин О.О. Основні фактори виробничого процесу: взаємоексплуатація / Актуальні проблеми економіки №1 (31), 2004, с. 140-145
3. Гаркуша О.М. Зміцнення матеріально-технічної бази харчової промисловості України // Економіка АПК.-2011.-№11.-с.51-54
4. Готліб І.Г. Статистичний аналіз руху та відтворення основного капіталу в промисловості // Вісник соціально-економічних досліджень. Вип. 15/ОДЕУ.– Одеса: 2003, с. 260-264.
5. Готліб І.Г. Ефективне використання основного капіталу як соціально-економічний аспект функціонування зернового господарства на макро- та мікрорівнях // Регіональний збірник наукових праць з економіки / Донецький економіко-гуманітарний інститут МОН України; Інститут економіко-правових досліджень НАН України. – Вип. 2(17). – Донецьк: ТОВ “Юго-Восток”, Лтд, 2005, с. 138-143.
6. Економічний аналіз: Навч. Посібник / за ред. Чумаченка М.Г. – К.: КНЕУ, 2003. – 556 с.
7. Методологія статистичного забезпечення розвитку регіону: Монографія // За заг. ред. канд. економ. наук, професора А. З. Підгорного – Одеса: Атлант, 2012. – 303 с.
8. Промисловість Одеської області в 2005-2014 роках /Стат. щорічник Державний комітет статистики України, 2015. – 420 с.
9. Статистичні щорічники [Електроний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
10. [www. Business. Kiev.ua](http://www.Business.Kiev.ua)

Наукове видання

За загальною редакцією кандидата економічних наук,
професора А. З. Підгорного

***СТАТИСТИЧНІ МЕТОДИ В УПРАВЛІННІ
РОЗВИТКОМ РЕГІОНУ***

МОНОГРАФІЯ

Формат 60x84/16. Ум.-друк. Арк. 12,72. 218 стор.
Друк цифровий. Гарнітура Times. Папір офсетний.
Наклад 300 прим. Замовлення № 9167

Друкарня ФОП Гуляєва В.М.
65037, Одеса, Чорноморка, вул. Затишна, 16
тел. (048) 789-12-85, (050) 497-89-01
drukaryk.com